संस्कृतसेवकः स्वामिनाथः

(डा० शास्त्रपुरम् रामकृष्ण स्वामिनाथन्-महाभागस्य
षष्ट्यब्दपूर्त्यवसरे ९·३·१९८७-तारिकायां
प्रकाशितोऽभिनन्दनग्रन्थः)

सम्पादकः
डा० रमाकान्त शुक्लः

१९८७

प्रकाशिका
देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९
(भारतम्)

मुद्रक: प्रवीण प्रिंटिंग सर्विस, उत्तम नगर, नयी दिल्ली - ११००५९

सम्पादकीयम्

सुपरिचितः संस्कृतसेवको डा० शास्त्रपुरं रामकृष्ण स्वामिनाथन्-महाभागोऽद्य ९.३.१९८७ ई० तारिकायां स्वजीवनस्य वसन्तानां षष्टिं पूरयते। देववाणी-परिषदा साकमस्य महानुभावस्य चिरन्तनः सम्बन्धः। भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालयस्य संस्कृतोपपरामर्शदातृपदात् १९८५ तमेशवीयेऽब्दे यदायं सेवानिवृत्तः सञ्जातस्तदास्य व्यक्तित्वं रचनाश्चावलम्ब्य विद्वद्भिर्लिखितानां लेखानाम् अस्य च कासाञ्चिद्रचनानां संग्रहः अर्वाचीनसंस्कृतस्य सप्तमवर्षीये द्वितीये-तृतीये च संयुक्तेऽङ्के परिषदा प्रकाशितः। तत ऊर्ध्वमप्यस्य संस्कृत-सेवा प्रचलत्येव। 'कामकोटि'-विद्यालये संस्कृतच्छात्रान् पाठयन्नयं स्वान्तःसुखं विन्दति। विगतवर्षद्वयान्तराल एवानेन षोडशाक्षरीस्तोत्रशतकं विरचितम् यत्र भगवती कामाक्षी स्तूयते। प्रस्तुतस्य ग्रन्थस्य आरम्भस्तेनैव स्तोत्रेण क्रियते। तदनन्तरं सा सामग्री दीयते या अधिकांशतः अर्वाचीनसंस्कृतस्य 'स्वामिनाथ-विशेषाङ्के' प्रकाशितासीत्।

संस्कृतसेवकः स्वामिनाथः अदीनः, कर्माणि कुर्वन्, संस्कृतं सेवमानश्च शरदां शतं जीवेत्।

९-३-१९८७ ई०
आर-६, वाणी-विहारः
नयी दिल्ली-११००५९

(रमाकान्त शुक्लः)
महासचिवः
देववाणी-परिषद्, दिल्ली

षोडशाक्षरी-स्तोत्रशतकम्

(रचयिता : डा० शा०रा० स्वामिनाथः 'कार्यकारः')

प्रथमा षोडशी

काद्यां विद्यां कृतसुकृतिभिः[1] केवलं सेव्यमानां
कामरातिप्रणयनिकषप्रस्तरोरोजकुम्भाम् ।
काञ्चीक्षेत्रे भुवनमहिते काञ्चिदानन्दरूपां
कामाक्ष्याख्यां कलितकरुणां भावये कल्पवल्लीम् ॥१॥

एकैश्वर्यात् च्युतिमुपगतं भिक्षुमीशं स्वदृष्ट्या
कुर्वाणा तं धनपतिसखं विश्ववन्द्यं महेशम् ।
एकाम्रेशप्रियसहचरी प्रैधमानप्रभावा
सैका माता सकलजगतामेतमुद्धर्तुमेतु ॥२॥

ईशानि त्वं परशिवमये भासि पर्यङ्कतल्पे[2]
ईशत्वं ते कथयति जनो राजराजेश्वरीति ।
ईक्षामात्रात्सृजसि निखिलं विश्वमम्ब त्वमीष-
न्मात्रां दीने कुरु मयि कृपां येन धन्यो भवेयम् ॥३॥

लज्जां याति त्रिभुवनजयी मन्मथस्त्वत्समक्षं
लावण्यं ते मदनदहनख्यातिमीशस्य मार्ष्टि ।
लाक्षारक्तं ललितचरणं ये भजन्ते नरास्ते
लक्ष्मीवाण्योः कृतकतनयास्ते भवन्त्यम्ब नूनम् ॥४॥

ह्रीङ्काराख्यं मनुमनुदिनं ये जपन्त्यम्ब तेषां
हृत्पद्मे ते नियतवसतिर्नित्यकल्याणदात्री ।
ह्रीविध्वस्तास्तदितरमनुव्रातवर्गा भवानि !
ह्रासं यान्ति स्वयमथ पुरो ज्ञानबीजाक्षरस्य ॥५॥

हत्वा दैत्यं महिषवपुषं केवलं पादघाता-
त्तद्रक्षोत्थक्षतजमलिनं सिंहपृष्ठे निविष्टम् ।
पादं शर्वो मुकुटघटितस्वर्धुनीवारिभिस्तं
प्रक्षाल्येशे[3]! तव हृदि गतं मार्ष्टि सापत्न्यरोषम् ॥६॥

---

१. कर्मधारयादिनिः

२. परितोऽङ्का लक्षणानि यस्मिन् तस्मिन् तल्पे

३. ईशे इति मातुस्संबोधनम्

सर्पाकारा स्वपिषि कुहरे कुण्डलिन्याख्यया या
मूलाधारे निजमनुरवोद्बोधिता सत्वरं त्वम् ।
संसर्पन्ती दशशतदलाम्भोजकिञ्..ल्कमध्ये
प्रीत्या पत्या रहसि मिलिता द्योक्षि पीयूषधाराम् ॥७॥

कम्पातीरे[४] कनककदलीकाण्डवेतण्डशुण्डान्
न्यक्कुर्वाणौ पुरहरमनोमोषणे बद्धदीक्षौ ।
ऊरू चारू रहसि वसतस्तस्करौ ते विधेयौ
ताभ्यां बिभ्यन्मदनमथनो नेच्छति स्नातुमम्ब! ॥८॥

हंसी हंसं मृगयितुमहङ्कारपद्माधिरूढा
हृद्यैस्सप्तस्वरविरचितैराह्वयन्ती स्वनादैः ।
आज्ञाचक्रं निजविभुतयोल्लङ्घ्य पद्माटवीस्थं
कान्तं प्राप्य प्रकटितरतिं मोदते मोहिनीयम् ॥९॥

लब्ध्वा देवि त्वदधररसाकारपीयूषधारां
शम्भुः स्वैरं गरलमपिबत्सागरे मथ्यमाने
लक्ष्मीकान्तो वहति निटिले त्वत्पदाग्निस्सरन्तीं
लाक्षालेखां निखिलजगतीरक्षणे बद्धदीक्षाम् ॥१०॥

ह्लींबीजं ते वदनकुहरे यस्य नृत्यत्यजस्रं
हस्तप्राप्तास्तव करुणया सिद्धयस्तस्य सर्वाः
हाहाहूहूमुखमुखरिताः स्त्रोतशब्दाश्च नित्यं
त्वद्भक्तस्य श्रवणविषयं यान्ति ते दृष्टिपातात् ॥११॥

संगीतं ते सरसरशनाकिङ्किणीभिः प्रवृत्तं
साम्नां राशिं जनयति महादेवि सच्चित्स्वरूपे !
यन्माधुर्यानुकरणविधौ निष्फलारम्भयत्ना
मूकीभूता द्रुहिणगृहिणीवादिता कच्छपीयम् ॥१२॥

कल्पान्ते ते भ्रुकुटिचलनप्रेङ्गितज्ञः पतिस्ते
सर्वं दग्ध्वा त्रिभुवनमहाप्रेतभूम्यां कपाली ।
एकाकी यन्न हि स रमते तेन वामाङ्गसंस्थां
कालीं त्वाऽयं व्रजति शरणं रन्तुमिच्छुः स कालः ॥१३॥

---

४. गतौ रतौ च । इति कम्पा नितम्बः । पचाद्यच् ।
तस्यास्तीरे तटे ।

लावण्यं ते सुदति ! सुमनःकामिनीवृन्दचित्ते
लज्जाहेतुर्मनसिजरिपोः कौतुकाधानहेतु ।
लक्ष्मीवाण्योर्हृदि च सततं देवि मात्सर्यहेतुः
रत्या भूयो मदनमिलनप्रत्ययोत्पत्तिहेतुः ॥१४॥
ह्रीमित्यस्मिन् हरपदगतौ हार्द्धरार्द्धौ समेता-
वीमित्यम्बामुखकुचयुगं भात्यनुस्वारबद्धम् ।
यस्मात्सर्गस्थितिलयतिरोधाननाशप्रमोक्षा-
स्सम्पद्यन्ते शिवशिवधूसामरस्यप्रसङ्गात् ॥१५॥
श्रीमित्यम्भोनिधितनुजया व्याप्त एषो मनुस्ते
सर्वैश्वर्यं वितरति यतस्त्वत्पदाम्भोजभाजाम्
श्रीविद्याख्यां वहति भुवने देव्युपास्तिक्रमोऽतः
श्रीमातेति प्रथमगणना नामसाहस्रके ते ॥१६॥

द्वितीया षोडशी

केने[५] यक्षस्त्रिदशपरिषद्दर्पदुर्ज्ञेयतत्त्वः
शुद्धं ब्रह्मेत्यनिमिषगणं बोधयित्री त्वमेवम् ।
काले काले तुहिनगिरिजे देशिकत्वं प्रपन्ना
मोहान्धानां नयनतिमिरं देवि दूरीकरोषि ॥१७॥
एकं चन्द्रं तव मुखनिभं प्राहुरेतत्त्वलीकं
मौलौ डिम्भो हिमगुरपरस्त्वग्रजो भालदेशे ।
तस्य ज्येष्ठौ रचितवसती गण्डपार्श्वे तव स्तो
बालेन्दुस्ते चिबुकघटितश्शम्भुना लालितोऽसौ ॥१८॥
इच्छाशक्त्या निखिलजगतां सर्गरक्षाप्रणाशा-
न्कुर्वाणां त्वां विधिहरिमहेशैस्त्वदादेशकृद्भिः ।
स्तोतुं नैव प्रभवति महादेवि ! जिह्वासहस्रै-
स्साक्षाच्छेषः कथमिव वद प्राकृतो मादृशस्त्वाम् ॥१९॥
लावण्यं यद्युवतिवनितादेहसर्वस्वभूतं
सत्काव्यानां सहृदयमनोरञ्जकं यद्रसाख्यम् ।
पात्रे वर्षद्धनिकविभवे दम्भहीना च या श्रीः
सर्वो देव्यास्तव हि महिमा सर्वमाङ्गल्यरूपे ॥२०॥

---

५. केनशब्दोऽनुकरणभूनः केनोपनिषदः संज्ञा ततः प्रातिपदिकत्वा-
त्सप्तमी ।

ह्लीङ्कारस्ते वियति विततो विश्वमाप्लाव्य संस्थः
सर्पो येन त्र्यधिकवलयो मुञ्चति स्वापमम्ब ।
वैखर्याख्यां भजति तु गले हंसतां फालमूले
मेरोः पृष्ठे त्रिपुररमणीनूपुरारावरूपम् ॥२१॥

हन्तुं रक्तस्रवकणभवं दैत्यमिद्धप्रकोपा
युद्ध्यत् काल्याः प्रसृतरशनारङ्गसंस्थं विधाय
क्षारं क्षारं क्षतजमखिलं कालिकां पाययन्ती
नीरक्तं तं जघनिथ रिपुं कीदृशं वर्णये त्वाम् ॥२२॥

सन्ध्यानृत्तव्यसनिनि सभानायके नायके ते
शिक्षाकर्मण्यनुमतिमुपेत्याऽथ तेऽपाङ्गशिष्यः ।
शिक्षां शम्भो रतिविलसिते नर्त्तने चैककालं
कुर्वन् शिष्यो निजमपि गुरुं कर्मणा सोऽतिशेते ॥२३॥

काठिन्यं यन्नगपतिसुते ! भाति वक्षोजयुग्मे
पित्रा दत्तं परिणयविधौ स्त्रीधनं स्वानुरूपम् ।
शश्वत्तस्मात्पितृगृहगतामृद्धिमालोच्य दृप्ता-
मीर्ष्यावेगात्प्रहरति मुहुर्दक्षवैरी कुचे त्वाम् ॥२४॥

हन्तुं दैत्यं निजकरतले खड्गमुद्यम्य दक्षे
वामे धृत्वा कचभरममुष्याननं द्रष्टुकामा ।
भुग्नं कण्ठं हृदि च करुणां लोचने रोषवह्निं
धृत्वा ग्रीवां लुलुविथ रिपोर्भावये तत्स्वरूपम् ॥२५॥

लक्ष्मीस्तावत्कतिपयधनैर्वश्यतामेति पुंसां
वाणी शश्वन्मननपठनव्यापृतानां विधेया
कामाक्ष्यास्ते स्पृशति न मनाङ् मानसं ह्येकपत्न्या-
स्त्वन्यं कञ्चित्त्रिपुरमथनात्त्र्यम्बकाच्चन्द्रचूडात् ॥२६॥

ह्रीमित्येषस्तव मनुवरः कल्पवृक्षाद्विशिष्टो
यस्मादर्थान् सुरतरुरसौ प्रार्थितानेव दद्यात् ।
भक्तेभ्यः किं किमिव हितमित्यर्थनानिर्व्यपेक्षं
दातुं शक्तो निजकरुणया मध्यबीजाक्षरं ते ॥२७॥

सच्चिद्रूपं निगमशिखरैर्नेति नेत्यादिवाक्यै-
स्ताटस्थ्येनाऽप्यनुमितिवचोभङ्गिभिस्सूच्यमानम् ।
अध्यात्मं तत्त्विदमिति निजां शक्तिमावृत्यभिख्यां
व्यावर्त्य त्वं करबदरवत्साधकेभ्यो ददासि ॥२८॥

कल्याणानां निलयनमवस्थानमार्त्तस्य जन्तो-
र्मीमांस्यं यन्निगमवचसां योगिनां ध्यानगम्यम् ।
माराराते र्हृदयकरिणो बन्धनालानमेकं
काञ्चीक्षेत्रे विलसतितरां पादमूलं भवान्याः ॥२९॥

लक्ष्मीवाण्योः करतलचलच्चामरोत्थैस्समीरै-
र्मन्दं मन्दं चलति निटिलोपान्तभागेऽलकश्रीः ।
वारं वारं जलदपटलैश्छादितं मुच्यमानं
राकाचन्द्रं गमयति तुलामम्ब ! ते वक्त्रचन्द्रः ॥३०॥

ह्रीङ्कारस्ते मुकुटघटितश्चन्द्रकान्तो मुखेन्दोः
सान्निध्ये यः स्रवति करुणां भक्ततापोपशान्त्यै ।
सायुज्यश्रीनिटिलघटितश्चारु सिन्दूरबिन्दुः
नित्यानन्दामृतजलनिधेरुत्थितश्शीतरश्मिः ॥३१॥

श्रीकण्ठे च प्रणयकलहे याचमाने प्रसादं
रुष्टायास्ते चरणयुगलस्याग्रतस्सन्नताङ्गे ।
पञ्चास्योऽपि प्रतिफलनतस्त्वन्नखादर्शपङ्क्तौ
कैलासोत्थापनकुतुकिना रावणेनैति साम्यम् ॥३२॥

तृतीया षोडशी

कण्ठे कालो भुजगततिभिर्वेष्टितो भैक्षवृत्तिः
कृत्तिं धृत्वा पितृवनचरस्संवृतो भूतसंघैः ।
इत्थंभूतस्स हि पशुपतिस्त्वत्करस्पर्शभाग्या-
द्विश्वेशोऽभूत्तव करुणया शंकरोऽभूच्छिवोऽभूत् ॥३३॥

एकस्मिन्नप्यतुलमहिमन्यक्षरब्रह्मतत्त्वे
भात्यां सत्यां त्वयि पृथगिव द्वित्वमाभाति तस्मिन् ।
तेनाद्वैते श्रुतिवचनतात्पर्यमासाधयन्न-
प्याचार्यस्त्वां कथयति परब्रह्मणो गेहिनीति[६] ॥३४॥

---

६. "महामाया विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि" इति सौन्दर्य-
लहर्याम् ।

ईक्षामात्रान्मदनशलभं शम्भुकोपाग्निदग्धं
प्रोज्जीव्य त्वन्नयनकुहरे न्यस्य तं गूहसे यत् ।
तेनैव त्वद्भुवनमहिता देवि कामाक्ष्यभिख्या
सार्थीभूता विलसतितमामाश्रितत्राणशीले ॥३५॥

लब्ध्वा मातर्वदनकमलात् त्वत्प्रसादप्रतीकं
दिव्यं सारस्वतरसरभरं देवि ताम्बूलसारम् ।
पूगेलाद्यैस्सुरभि निखिलाम्नायसर्वस्वभूतं
मूर्खो यातः कविकुलमणिः कालिदासः कवीन्द्रः ॥३६॥

ह्रीमित्युक्ते सपदि हृदयान्तःस्थषट्कोणमध्ये
शम्भोर्भाग्यं धृतवपुरिवाभाति कोणत्रयस्थम् ।
कोट्यर्काभं निगमनिचयैर्मृग्यमानन्दकन्दं
पञ्चप्रेतैर्विरचितमहामञ्चगं पुण्यपुञ्जम् ॥३७॥

हस्ते धृत्वा सुमशरततिं चैक्षवं चापदण्डं
वीक्षामात्रान्मदनवशगं मन्मथारिं विधाय ।
शस्त्रास्त्रौघं परिकरमहं नाश्रये स्वेच्छयैत-
त्सेत्स्यत्येवं प्रथयसि निजं सर्वशक्तत्वमम्ब ॥३८॥

सद्योजातस्मितविकसिते वक्त्रपद्मे मधुस्य-
त्यक्ष्णोर्युग्मं मधुकरनिभं मन्मथारेस्त्वदीये ।
योगभ्रंशं मम रिपुरयं प्राप्त इत्यात्तहर्षः
कामः कामं हसति नयनप्रान्तरे ते निलीनः ॥३९॥

कल्माषं यद्धरगलगतं कालकूटस्य चिह्नं
पत्युः कण्ठग्रहणजनितं त्वत्कृतं वर्णयन्ति ।
शर्वान्तःस्थं बहिरपि ततं रक्षितुं जीवराशिं
कोऽन्यः शक्तो भुवनजननीं त्वां विना लोकनाथे ॥४०॥

हस्तग्राह्यो हरमहिषि ते मध्यभागः कदाचि-
द्भङ्गं यायात्कुचयुगभरेणेति चिन्तामुपेतः ।
गाढं श्लिष्यन् निजभुजलतापाशबद्धं वितन्वन्
वक्षोभारं तदितरकरेणोद्वहत्यम्ब शम्भुः ॥४१॥

लक्ष्मीर्लज्जावनतवदना त्वन्मुखेन्दोस्समक्षं
वाणी मूका भवति भवतीनूपुरारावमात्रात् ।
त्वत्कारुण्यं सुरतरुमपि ह्रेपयत्यर्थिनां यत्
कामानर्थानपि वितरति प्रापयत्यम्ब मोक्षम् ।।४२।।

ह्रीङ्कारोऽयं भवजलनिधौ मज्जतां मानवाना-
मेका नौका दुरितविपिनध्वंस ने दाववह्निः
मोहव्याधिप्रशमनविधौ याति सिद्धौषधत्वं
कामाक्ष्यास्ते निरवधिकृपावर्षणे कृष्णमेघः ।।४३।।

सन्धाय त्वद्भ्रुकुटिवलयाकारचापे कटाक्षान्
पुष्पेषूंस्त्वन्नयनरथगो भीतिमुत्सार्य दूरे ।
स्वैरं मारः प्रहरति शिवे त्वत्कृपायत्तधैर्य-
स्तुच्छः को वा न भवति महान्त्वत्करालम्बलाभात् ।४४।

कामाक्षि त्वां हृदयकमले सर्वदा सन्निधाप्य
त्वत्पादाब्जे मधुकरमयीं वृत्तिमातिष्ठमानाः ।
काञ्चीक्षेत्रे कृतवसतयश्शेखराश्चन्द्रपूर्वाः
जीवन्मुक्ताः भुवनमखिलं पावयन्तो जयन्ति ।।४५।।

लीये मातस्तव पदयुगे ध्वस्तमोहः कदाऽहं
कायेऽहंधीविरहितदशां त्वत्प्रसादादुपैमि ।
प्रायेणाम्बाचरणयुगलान्निस्सरद् ज्ञानगंगा-
तोये मज्जन् धुतजनिमृतिर्धन्यधन्यश्चरेयम् ।।४६।।

ह्रीङ्कारस्ते भगवति दयाम्भोधिकल्लोलनादो
भक्तालीनां चरणकमलास्वादझंकारनादः ।
श्रीकण्ठस्य प्रशमकरिणस्त्रासने सिंहनादो
योगीन्द्राणां हृदयनलिनीनिस्सरद्धंसनादः ।।४७।।

श्रीमातेति श्रितजनपरित्राणदेत्यम्बिकेति
प्रत्यग्रूपेत्यखिलजगतामेकरक्षाकरीति ।
कामाक्षीति प्रथितकरुणेत्यद्रिराजात्मजेति
नामालापैर्दिवसनिवहान्नेतुमिच्छामि शेषान् ।।४८।।

चतुर्थी षोडशी

कन्दर्पः स्वं सुमशरततिं चैक्षवं चापदण्डं
न्यासीकुर्वंस्तव करयुगे नेत्रकोणे निलीनः ।
शंभुस्थैर्यद्रवणनिपुणैस्तावकापाङ्गबाणै-
र्भ्रूचापोत्थैः प्रहरति हरं वैरनिर्यातनेच्छुः ॥४९॥

एकं स्रोतः कविकुलगिरां हेतुरेको जगत्या-
श्चैदम्पर्यं निगमवचसामैश्वरं भागधेयम्
एकीभूतं विधिहरिहराकारमेकं च तत्त्वं
ह्येकाम्रेशप्रणयचषकं भाति काञ्चीनगर्याम् ॥५०॥

ईक्षामात्राच्छवमपि शिवं कर्तुमीशानजाये
प्रावीण्यं यन्नयनयुगलं लाघवेनैव धत्ते ।
किं तन्नष्टं कथय हृदयान्तःस्थजाड्यापनुत्त्यै
नो चेन्मातर्दुरितनिचयो मामकस्त्वां रुणद्धि ॥५१॥

लास्यव्याजान्नटनरसिकं जेतुकामा महेशं
तस्यैवोर्ध्वप्रसृतचरणाल्लज्जिता त्वं जिता च ।
भूयस्तस्मात्परिभवकथां सर्वथा वारयन्ती
देहार्द्धे त्वं रचितवसतिश्चन्द्रचूडस्य भासि ॥५२॥

ह्रीङ्कारस्ते नलिनपदयोर्मञ्जुमञ्जीरनादो
घण्टानादस्तव पदजुषां मोक्षसौधप्रवेशे ।
उद्गारस्ते स्मितमधुरसप्राशिनां साधकानां
सीत्कारस्त्वद्वदनकमलामोदपाने शिवस्य ॥५३॥

हासव्याजात्त्रिपुरदहनं कुर्वतश्शूलपाणे-
श्चित्तस्थैर्यं हरति निखिलं मन्दहासस्त्वदीयः ।
भालस्थं तद्दहननिलयं मन्मथारातिचक्षु-
स्त्यक्त्वा क्रोधं हिमकरतुलां याति तेऽपाङ्गपातात् ॥५४॥

संविद्रूपे परशिवतनौ भासि वामार्द्धभागे
संयोगो यस्सुमुखि युवयोस्सामरस्यं व्यनक्ति ।
चित्त्वं यत्ते सहचरगतेनाऽथ सत्त्वेन साकं
ह्यानन्दत्वे परिणतिमुपेत्याद्वयत्वे च भाति ॥५५॥

कम्बुग्रीवे कुरु मयि कृपामर्थिनां कामधेनो
मोहग्रस्तोऽप्यकृतसुकृतोऽप्यम्ब पुत्रोऽस्मि तेऽहम् ।
मार्जारी स्वं मुखगतशिशुं दुर्घटेऽप्युत्सृजेत् किं
वानर्या किं तनुगतशिशुः शक्यते हातुमम्ब ॥५६॥

हर्यश्वाद्या महिषदितिजात्त्राणकामा भवत्याः
पादौ प्रापुश्शरणमवधीस्तं पदाघातमात्रात् ।
तद्वन्मातस्तव चरणयोरेष यातोऽभयार्थी
मच्चित्तस्थान् जहि दितिसुतान् रागविद्वेषमुख्यान् ॥५७॥

लब्ध्वा मातुर्नयनकमलस्यन्दि कारुण्यधारां
जात्या मूकस्समजनि महाकाव्यनिर्माणदक्षः ।
स्तन्यं पीत्वा कनककलशप्रख्यवक्षोरुहात्ते
ख्यातिः प्राप्ता द्रविडशिशुना ज्ञानसम्बन्धनाम्ना ॥५८॥

ह्रीङ्कारस्ते वदनकुहरे यात्यबुद्ध्यापि यस्य ।
प्रज्ञाऽभावादतिजडमतेः प्राकृतस्यापि तस्य ।
प्रायः सारस्वतरसभराः श्रोत्रपेयाश्च वाचां
धारा वक्त्रान्मधुमधुरतामाक्षिपन्तः स्रवन्ति ॥५९॥

सन्तप्तानां तव पदजुषां नीरदौ तापशान्त्यै
शर्वस्यान्तःकरणमथने मन्दराद्रीयमाणौ ।
नाट्याचार्यौ त्रिपुरदहनस्याश्रयौ मन्मथस्य
जेजीयेते भुवनमहितौ नेत्रकोणौ भवान्याः ॥६०॥

कामारातेर्मनसिजकलाशिक्षणे देशिकाभौ
शम्भुक्रोधाद्रतिसहचरारक्षणे राजभृत्यौ ।
ब्रह्मानन्दे सरसि सततं राजहंसायमानौ
जेजीयेते कलितकरुणौ कौचिदम्बाकटाक्षौ ॥६१॥

लब्धुं मातर्वदनकमलात्सर्वदा संप्रफुल्लात्
भृङ्गोऽहं ते स्मितसुमरसाकाङ्क्षया बंभ्रमामि ।
कारुण्यं चेद्यदि न भविता मत्कृते कामदोग्ध्रि
कामाक्ष्याख्या कथय कथमेत्यर्थवत्त्वं त्वदीया ॥६२॥

ह्रीङ्काराख्ये कनककलशे न्यस्य भक्त्याख्यतोयं
तस्मिन् मातुश्चरणयुगले चूतपत्रे निधाय।
तत्र स्थाप्य स्वहृदयफलं षोडशीमन्त्रजापं
कुर्वन् भक्तो रचयति शिवे ! शुद्धिपुण्याहकृत्यम् ॥६३॥

श्रीमित्येतं मनुमतिशुभं यो वहत्यम्ब वक्त्रे
तस्योपान्ते सततवसति ! सिद्धयः कामयन्ते।
तद्गेहान्नापसरति रमा शंखपद्मादयश्चा-
प्यासेवन्ते ह्यहमहमिति प्राप्तुकामाः कृपां ते ॥६४॥

पञ्चमी षोडशी

कल्याणि त्वत्पदयुगजुषामन्तकान्नास्ति चिन्ता
दीर्घापाङ्गो द्रवति दुरितं दीनता याति दूरम्।
यान्ति स्वैरं तव करुणया मानमोहादिदोषाः
साम्राज्यश्रीः स्वयमथ वृणोत्यम्ब तान् माल्यहस्ता ॥६५॥

एकं स्थानं नियतकरणैर्योगिभिर्मृग्यमाणं
मूलस्थानं शिवगुरुसुतख्यातिदेवद्रुमस्य।
मुक्तिस्थानं वरदमहितं स्थानमीशस्य भूमे-
र्नाभिस्थानं तव विजयते देवि काञ्चीपुराख्यम् ॥६७॥

ईशस्येक्षा सृजति निखिलं विश्वमित्याह वेदः
सा चेदीक्षा यदि न भवतीवीक्षिता लोकमातः।
किं वा कर्त्तुं प्रभवति परं ब्रह्म शुद्धं ततस्त्वा-
माद्यां मूलप्रकृतिमखिलोत्पत्तिहेतुं वदन्ति ॥६७॥

लीयन्ते त्वन्नयनसुषमानिर्जिता लज्जया ते
मीनव्रातास्सरसिजदलैः छादितास्तोयमध्ये।
स्थित्वा तीव्रे तपसि भवतीं प्रार्थयन्तः स्वकीये-
ष्वेकं मारध्वजपटगतं प्रेक्ष्य धन्या भवन्ति ॥६८॥

ह्रीमित्युक्ते भगवति मणिद्वीपमाभाति चित्ते
तन्मध्ये च द्रुहिणहरिपत्न्यौ तवादेशरक्ते।
सद्योजातप्रमुखरचिते मञ्जु मञ्चे निषण्णा
हासोद्रेकोल्लसितवदना तत्र देदीप्यसे त्वम् ॥६९॥

हंसायन्तस्तव मुखविधोर्ज्योत्स्नया लिप्तगात्राः
षोडश्याख्यं बिसकिसलयं चञ्चुमध्ये वहन्तः ।
त्वद्वात्सल्यामृतमधुरतां शश्वदास्वादयन्तः
सिद्धाः केचिज्जगति विगतद्वन्द्वमोहाश्चरन्ति ॥७०॥

सन्ध्याकाले त्वमसि धरणीदेवदत्तार्घ्यतोयै-
स्तुष्टा तेषां वितरसि धियं विश्वकल्याणहेतोः ।
वेदत्रय्याः सुरसरिदिव प्राप्तमार्गत्रया त्वं
गायत्र्याख्यां वहसि तनुमित्युच्यते वेदविद्भिः ॥७१॥

कस्त्वं भर्त्ता, क्व मम गिरिजा, मूर्ध्नि, नाऽस्मि त्वदीया
कस्य त्वं भोः मथितमदनस्याऽस्मि, कोऽहं, विटस्त्वम् ।
भोगी नाऽहं, भुजगततयस्सन्ति, नाऽहं भुजङ्गो
देव्या इत्थं प्रणयकलहे नर्मवाचो जयन्ति ॥७२॥

हर्षोत्फुल्लां हरमुकुटगां वीक्ष्य गङ्गां सफेनां
पत्या साकं रतिविलसितां शंकमाना द्युनद्याः ।
पादाघाताद्युगपदुभयोर्दण्डनायोद्यतं तद्
देव्या वामं चरणकमलं पातु मां पातकेभ्यः ॥७३॥

लोपामुद्रा भृगुकुलमणिर्नन्दिदत्तात्रिपुत्राः
दुर्वासास्त्वद्भजननिरताः कादिहाद्यादि मार्गैः ।
आराध्य त्वां जनिमृतिभयात् कर्मबन्धाद्विमुक्ता-
स्त्वत्सायुज्यं भवभयहरं प्राप्तवन्तो रमन्ते ॥७४॥

ह्रीङ्कारस्ते सुरभि दयितो वत्सकः कामधेनोः
यत्सान्निध्यात्स्रवसि निखिलान् कामितान् साधकेभ्यः ।
ह्रीङ्कारोऽयं भगवति तवान्तःपुरे द्वारपालो
यत्कारुण्यात्त्वयि कृतधियस्त्वत्सकाशं व्रजन्ति ॥७५॥

संकल्पस्ते भ्रमयति जगच्चक्रमेतद् विचित्रं
यस्मिन् जीवाः सुकृतदुरितप्रेरिता संभ्रमन्ति ।
यन्त्रो यत्र भ्रुकुटियुगलं तावकं, कर्मपाश-
स्सूत्रं येन भ्रमणविषयं याति जीवश्शरावः ॥७६॥

कर्णाभ्यर्णं नयनसुहृदौ दीर्घदीर्घं सरन्तौ
पैशुन्यं त्वत्पतिविषयकं मन्दमन्दं ब्रुवन्तौ ।
दृष्ट्वा शर्वं त्वनघचरितं त्वत्पदा ताड्यमान-
मस्त्रैः पूर्णावनुशयवशाल्लज्जितौ तौ जयेताम् ॥७७॥

लङ्काभर्त्तुर्भुजततिबलाच्चालिते राजताद्रौ
संभ्रान्ता यत्पशुपतिगलालिङ्गनं तेनिथ त्वम् ।
तावद्वामां विगलितरुषं प्रेक्ष्य तुष्टः पतिस्ते
वक्त्राम्भोजं पुलकिततनुर्निर्विरोधं चुचुम्ब ॥७८॥

ह्रीं मायाख्यस्तव मनुरिति प्रोच्यते यत्तदास्तां
कामं मायां तव पदजुषां दूरमुत्सार्य चित्तात् ।
कामारातेर्मनसि जनयत्यम्ब कामं निकामं
मायाधीनं रचयसि शिवं यो हि मायाधिनाथः ॥७९॥

श्रीवत्साङ्कः सुरदितिजयोरम्बुधौ मथ्यमाने
स्पर्धां दृष्ट्वाऽमृतविषयिणीं मोहयन् दैत्यवर्गम् ।
त्वत्कारुण्यात् त्रिनयनमनोमोहनं मोहिनीत्वं
प्राप्तः सर्वानदितितनयान् प्राशयद् व्याजवृत्त्या ॥८०॥

षष्ठी षोडशी

कामाक्षि ते वदनबिंबतुलां यियासुस्तप्तुं तपोऽम्बुरुहमम्बुनि तिष्ठदेतत् ।
प्रागेव ते वदननिर्जितमिन्दुबिम्बं दृष्ट्वा ह्रिया मुकुलतां भजते निराशः ८१

एणाङ्कमौलिपरिरम्भणसंभ्रमेण शोणप्रभं तव वपुः पुलकाञ्चितं यत् ।
प्राणप्रियस्य हृदये मदनस्य पञ्चबाणप्रयोगविधिमाचरतीव मन्ये ॥८२॥

ईशे त्वदीयपदयोः प्रणयापराधक्रोधप्रसादनविधौ विनतोत्तमाङ्गे ।
तत्रस्थशीतकिरणो दशधा विभक्तः प्रत्येकमेतिनखचन्द्रकलङ्कतां ते ॥८३॥

लाक्षारसार्द्रमुपमर्दितदुष्टरक्षोवक्षःक्षरत्क्षतजलक्षितमङ्घ्रियुग्मम् ।
कामाक्षि नीरजदलाक्षि कृपाकटाक्षसंरक्षितत्रिभुवने परिरक्षतान्नः ॥८४॥

ह्रीङ्कारपेटकनिवेशितदिव्यरत्नं ह्रीङ्कारनन्दनवनस्थितकल्पवृक्षम् ।
ह्रीङ्कारदुग्धजलधिस्थसुधासवं तत्कामाक्ष्यभिख्यपरतत्त्वमहं स्मरामि ॥८५॥

हस्तावलम्बमभयार्थिजनस्य नित्यं हर्यश्वमुख्यदिविषद्गणवन्द्यमानम् ।
हंसं हृदंबुजगतं परमार्थतत्त्वं कामाक्ष्यभिख्यमनिशं मनसा स्मरामि ॥८६॥
संगीतमेव तव नादशरीरमाहुर्लावण्यमम्ब तव सत्कवितासु दृश्यम् ।
अव्याकृतं तव वपुर्नहि दृश्यतामेत्यानन्द इत्यभिहितं ह्यनुभूतिवेद्यम् ॥८७॥
कामेश्वरः शिरसि देवनदीं कपर्दैश्छन्नां दधत्तव दृशोर्विषयं व्रजन्तीम् ।
आच्छाद्य गांगनयनायितमीनशोभां खण्डेन्दुना रहसि रक्षति तां सपत्नीम् ॥
हत्वाऽसुरं महिषमेकपदाभिघाताद्धर्षं गतांस्त्वमभिवीक्ष्य यदात्थ देवान् ।
दुःखं यदा भवति वस्तदपाकरोमी त्येतत् त्वदीयवचनं खलु मेऽवलम्बः ८९
लक्ष्मीस्त्वदीयचरणार्पितकुङ्कुमेन नष्टां स्वदेहसुषमां पुनराप्तुकामा ।
काञ्चीपुरे चरति देवि तपस्सुतीव्रं श्रीदेव्यपि श्रियमुपैति तव प्रसादात् ९०
ह्लींबीजमम्ब भवसागरतारणाय नौकायितं मदनजीवनहेतुभूतम् ।
भोगीन्द्रभोगमणिरूर्ध्वगकुण्डलिन्यास्त्वन्मस्तके घटितमैन्दवबिम्बखण्डम् ९१
संसाररूपविषवृक्षपविस्त्वदङ्घ्रिद्रु ष्कर्मदावशमने नववारिवाहः ।
मोहान्धकारदलने च सहस्ररश्मिः कामाक्षि ! वीक्षणपथं समलंकरोतु ।९२।
कान्तस्तवाम्ब कवलीकृतकालकूटश्चिन्तां विहाय नटनं कुरुते यदीशः ।
उद्वाहमङ्गलविधौ तव कण्ठनद्धमांगल्यसूत्रमहिमा खलु तत्र हेतुः ॥९३॥
लक्ष्मीनिवासमरुणोत्थितमन्दहासं सौन्दर्यकोशमलिवृन्दनिषेव्यमब्जम् ।
त्वद्वक्त्रनिर्जितमुपैति हि पङ्कजत्वं नष्टश्रियं व्यपदिशन्त्यकुलप्रसूतम् ॥९४॥
ह्लींबीजमब्जनयने तव नासिकाग्रे सन्मौक्तिकं हृदयविभ्रमहेतुभूतम् ।
सिन्दूरबिन्दुरथवा तव भालदेशे बीजायितं भुवनसर्गविधौ युगान्ते ॥९५॥

श्रीमन्मुखं तव विलोकयतः पुरारे-
भालस्थितं नयनमेति सुधांशुसाम्यम् ।
क्रोधानलो व्रजति चन्दनशीतलत्वं
येनाऽपयाति मनसो मदनस्य भीतिः ॥९६॥

परिशिष्टम्

जित्वा वाणीमधिगतयशः प्राप्य सारस्वताख्यां
विश्वाचार्यश्शिवगुरुसुतः पूज्यपादोऽनुवर्त्वाम् ।
मूकाचार्यस्तव हि करुणालब्धवाग्वैभवेन
स्तोत्रं चक्रे क्व नु मम तथास्त्यर्हता स्तोतुमीशे ॥९७॥

किञ्चिज्ज्ञोऽहं सुकृतरहितो दूरवर्ती त्वदङ्घ्रेः
सर्वज्ञा त्वं कृतसुकृतिभिः स्तूयसे या कवीन्द्रैः ।
कोऽहं स्तोतुं तुहिनगिरिजे त्वाममेयप्रभावा-
मत्याचारो निजशिशुकृतो मर्षणीयो जनन्या ॥९८॥

दारिद्र्यं मे वचसि हृदये नास्ति भक्तिप्रवाहः
रिक्तं चित्तं विनयविभवात् काव्यनिर्माणशक्तेः ।
त्वत्पूजायां विरतमपि मे वाचमायोज्य मात-
र्भाविन्यम्बास्तवनकवने शेमुषीं लब्धुमीहे ॥९९॥

स्तोत्रं वर्णैर्मनुवरगतैः कल्पितं षोडशैर्यत्
श्रीकामाक्ष्याः कलितकरुणादृष्टिपातप्रभावात् ।
अल्पज्ञेन ग्रथितममुना कार्यकारोपनाम्ना
भूत्यै भूयाच्छ्रवणपठनव्यापृतानां समेषाम् ॥१००॥

इति अनन्तश्रीविभूषितानां काञ्चीकामकोटिपीठाधीश्वराणां श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीचरणानां श्रीकामाक्ष्या अवतारभूतानां पदपांसुकणायितेन कार्यकारोपनाम्ना भारद्वाजेन स्वामिनाथेन रचितं

षोडशाक्षरीस्तोत्रशतकम्

संपूर्णम्

॥ श्रीस्वामिनाथ-प्रशस्तिः ॥

(रचयिता—श्रौतरत्नाकर-विविधकल्पागमसूत्र - प्रयोगमर्मज्ञः श्री० वि० रघुराम शास्त्री, श्रीवेदवेदार्थश्रौतविद्याशाला, श्रीरङ्गम् - ६२०००६ (तमिलनाडु))

वेदेश्वरं वेदविभागदेवं वेद्यं च वेदैः पुरुषं महान्तम् ।
प्रयोगकर्तॄनथ सूत्रकारानाचार्यपादानपि नौमि नित्यम् ॥

केरलप्रान्ततिलकः स्वामिनाथमहाशयः ।
शास्त्रीपुरग्रामजन्मा विद्वच्छ्लाघ्यः कविः सुधीः ।
स्वकाले ह्युपनीतश्च सामशाखामधीतवान् ।
बाल्य एव रुचिस्तस्य संस्कृताभ्यसने ह्यभूत् ॥
श्रीकाञ्चीकामकोट्याख्यपीठाधीशा महत्तमाः ।
राजन्ते वेदशास्त्रादिप्रचारणधुरन्धराः ॥
येषां दर्शनमात्रेण क्षीयन्ते तापराशयः ।
तेषु नैसर्गिकी भक्तिः स्वामिनाथस्य वर्तते ॥
गुरुभक्त्या महत्या च कुसुमाञ्जलिनामकम् ।
चक्रे श्रीपरमाचार्यस्तुतिरत्नमनुत्तमम् ॥
आङ्ग्लभाषाविदप्येष बहुभाषाविशारदः ।
तत्राप्यमरभाषायां निष्णातो राजते भृशम् ॥
रामायणे भारते च तथा श्रुतिपुराणयोः ।
सम्यक् तत्त्वं विजानाति मेधावी प्रतिभानवान् ॥
गङ्गाप्रवाहसंकाशे गभीरे रसगर्भिते ।
निरर्गले हृद्यतमे दक्षः संस्कृतभाषणे ॥

स्वीये च भाषणे सोऽयं सप्रमाणं सयुक्तिकम् ।
प्रकाशयति वर्यस्य संस्कृतस्य प्रकृष्टताम् ॥
नेपाले राज्यकार्यार्थं गमनावसरे ह्यसौ ।
गुह्येश्वरीस्तोत्ररत्नं भक्त्या तत्राकरोत्सुधीः ॥
महतो बदरीशस्य सुप्रभातस्तुतिं तथा ।
कामकोटमठाधीशबालाचार्यस्तुतिं पराम् ॥
स्वकीयबुद्धिसामर्थ्यात् गीतामालोड्य सर्वतः ।
गीतातत्त्वविमर्शाख्यं निबन्धं कृतवान् सुधीः ॥
तं ज्ञात्वा मुदिताः सर्वे विदेशीयाश्च पण्डिताः ।
प्रदाय डाक्टर्विरुदं मानयामासुरादरात् ॥
अन्यैश्च नानाविरुदैः तत्र तत्र सुमानितः ।
तदीयज्ञानपारम्यगुणोत्कर्षप्रबोधकैः ॥
संस्कृतज्ञान् तथा वेदशास्त्रविज्ञतमानपि ।
प्रोत्साहयति वित्तस्य दापनेन मुहुर्मुहुः ॥
वेदशास्त्रतदभ्यासविदुषामभिवृद्धये ।
नानाविधानुपायांश्च दर्शयत्युचितानसौ ॥
अत्यन्तं संस्कृतप्रेमबद्धचित्तस्य धीमता ।
प्रयत्नेनास्य वर्धन्ते वेदशास्त्रालया भुवि ॥
स्वामिनाथोपकारेण राजकीयं धनं बहु ।
लब्ध्वा शिष्याश्च गुरवः प्रहृष्टमनसः सदा ॥
शिष्याश्चाध्ययने नित्यं प्रीत्युत्साहसमन्विताः ।
अध्यापनेऽप्युपाध्याया राजन्ते तद्वदेव हि ॥
वेदशास्त्रश्रौतविद्याशालाया वार्षिकोत्सवे ।
सप्तमे स्वामिनाथार्यः स्थित्वाध्यक्षपदे स्वयम् ॥
स्वीये च भाषणे नैकान् विषयानुपदिश्य च ।
व्यतरत् बहु वित्तं च छात्रेभ्यः पारितोषिकम् ॥

विद्याविभागे किल राजकीये
समुन्नतं स्थानमलंचकार ।
श्रीस्वामिनाथो मतिमान्यदाऽयं
तदाप्रभृत्येव परां विवृद्धिम् ॥

श्रीवेदशास्त्रागमपाठशालाः
सर्वप्रदेशेष्वपि भारते नः ।
यान्तीह तस्माद् विबुधा महान्तो
वेदेषु शास्त्रेष्वपि संप्रथन्ते ॥

स्वामिनाथार्यसन्दिष्टा पद्धतिः शुभकारिणी ।
वेदशास्त्रादिजीवातुः वर्धतामभिवर्धताम् ॥

सर्वदेशसुविख्यातः स्वामिनाथमहाशयः ।
भारतीयकलाभिज्ञश्चिरं जीवतु भारते ॥

इत्थं श्रीवेदवेदार्थश्रौतविद्यालये मुदा ।
प्राध्यापकेन रचितं स्वामिनाथप्रशंसनम् ॥

श्रीयुतः शात्तपुर-रामकृष्ण-स्वामिनाथः

(गुरुकैङ्कर्यमणि श्री अ. कुप्पुस्वाम्यार्यः)

नारिकेलक्रमुकादि - नानातरुगणपरिवृते केरलप्रदेशे द्रमिडसीमाप्रान्ते विराजते पालक्काडु नाम नगरम्। तन्नगरस्य निकटे प्रवहति प्रश्चिमां दिशं पोन्नानिनामको नदः। तस्य तीरे दक्षिणे, पालक्काडुनगरात् प्रायशः क्रोशदूरे वर्तते शात्तपुरनामको अग्रहारः। तत्र दक्षिणाभिमुखो द्योतमानः गणपतेः देवालयः सुप्रसिद्धः। एतदग्रहारवासिनो विप्राः श्रीकावेर्याः तीरप्रदेशमयूर-क्षेत्रात् श्रीकाञ्चीप्रदेशाच्च पूर्वकाले अत्र समागता प्राचीनप्रथित-पुरुषपारम्पर्याः प्रथन्तेतराम्। मयूरक्षेत्रवत् शात्तपुरग्रामे च तुलामासान्तिमदिन एव गणपत्यालये रथोत्सवः प्रवर्तमानः उत्सवानुष्ठानैकरूपतः एतद्ग्रामस्थानां पूर्वपुरुषाः विप्रजनाः मयूरक्षेत्रात् समागताः इत्यमुं विषयं सत्यापयति।

एतस्मिन् शात्तपुराग्रहारे धनधान्यसमृद्धितः वितरणभूम्ना धर्मानुष्ठाने महत्या श्रद्धया च दिगन्तविख्यातकीर्तिमत्कुटुंबं कार्यकारनामकमप्रतिमं विराजते। एतच्छताब्देः पूर्वभागे "स्वामिनाथ भट्ट" इति कार्यकारः सदाचारसंपन्नः धर्मिष्ठः ब्राह्मणोत्तमः अस्य कुटुम्बस्य प्रधानतम आसीत्। एतेषां महत्गृहस्य उद्याने मधुमदवारिनिष्यन्दविलसत्कपोलाः दन्तिनः नियन्त्रितास्तदा आसन्। अस्य कुटुम्बेन परिपालितं अन्नसत्रमप्येकः मोंकोम्बुनामके ग्रामे आसीत्।

तादृशस्य स्वामिनाथभट्टस्य तनयः रामकृष्णः। तस्य भार्या लक्ष्म्यम्बा। तयोस्तनूजोऽयं स्वामिनाथः। पूर्वस्मिन् शताब्दे कोयंपुत्तूर् नगरे, सुप्रसिद्ध न्यायवादी (वाक्कील्), पश्चात् विविध - वेदान्त - ग्रन्थप्रकाशकः विल्लवरम्बल् कुप्पुस्वाम्यार्यो नाम। अस्य स्वामिनाथशर्मणः माता, लक्ष्मी, कुप्पुस्वाम्यार्यस्य दौहित्री।

स्वामिनाथस्तावत् बाल्य एवोपनीतः स्वीयां सामवेदशाखां किञ्चित् अधीतवान्। आधुनिकविद्यास्वपि प्रकृष्टतमो विद्यार्थीति प्रथामलभत।

कलाशालायां विद्यामभ्यस्य क्रमेण 'एम्० ए०' विरुदभागभूत् । अनन्तरं चेन्न-पुरीय - राजकीयकलाशालायामध्यापकपदवीमलङ्कृतवान् । कतिपयसंवत्सरानन्तरं मध्यराजकीय संस्कृतविद्याविभागे पदवीमङ्गीकृत्य स्वामिनाथः दिल्ली-नगरे न्यवसत् । क्रमेण तु उत्तरोत्तरं समुन्नतसमालोचकादिपदमलभत । संस्कृतविद्याप्रचारणे, वेदविद्याभिवर्धने, वेदशास्त्रविदुषां पोषणे, तत्प्रोत्साहने, वेदशास्त्राध्यापन-प्रधानक-नानाविद्यालय स्थापने च बद्धकङ्कणोऽभूत् स्वामिनाथः इत्येतत् विदितमेव समेषाम् ।

स्वामिनाथः पूर्वस्मिन् संवत्सरे त्रिशिरःपुरीय - संस्कृतसाहित्यपरिषदा "संस्कृतप्रसाररक्षकः" इति विरुदप्रदानेन संमानितः । श्रीकांचीकामकोटिपीठाधीशानां श्रीशन्द्रशेखरेन्द्र सरस्वती - स्वामिनां चरणसरोजभृंगायमाणमानसः स्वामिनाथः । दिल्लीनगरनिवासमध्यकाले गीतातत्त्वविमर्शाख्यं निबन्धं प्रणीय 'डाक्टर' विरुदमपि अलभत । गुह्येश्वरीस्तोत्रं बदरीशसुप्रभातं इत्यादि स्तोत्राण्यपि अनेन विरचितानि ।

गीर्वाणभाषायां भाषणे, लेखने, प्रवचने च नितरां समर्थः, श्लाघनीय-गुण-संपन्नः एषः पुरुषः । विरामोत्तरमपि अविच्छेदेन भारतीयकलाचारमूलाधार-भूत संस्कृतपरिपालने बद्धादरः चिरंजीवी नीरोगः सर्वातिशायितसमस्तैश्वर्य-संपन्नः सर्वत्र सफलोद्यमश्च भूयादिति श्रीमन्तं मारमणमुमारमणं, श्रीमदाचार्य-पादांश्च संप्रार्थये ।।

5-बी/2, रामचन्द्रपुरम्
तेन्नूर, तिरुचिरापल्ली-620017

डा० स्वामिनाथः - एकं दिव्यं जीवनम्

(आचार्यः रामदयालुः शास्त्री, मन्त्री, संस्कृत-सेवा-संस्थानम्, दिल्ली)

वेद्म्यहं पुण्यराशिं जन्म-जन्मनाम्, आशिषं पूर्वपुरुषाणाम्, सत्क्रियां यज्ञ-वताम्, भावनां संस्कृतज्ञानाम्, रुचिं संस्कारवताम्, शीलतां शीलवताम्, संलग्नतां कार्यशैलीनाम्, आश्चर्यं कलिकर्मिणाम्, भूषणं दाक्षिणात्यानाम्, तं श्रीमन्तं शास्त्रपुरं रामकृष्ण-स्वामिनाथमहाभागं शताब्द्येकचरणात् ।

को नाम न प्रहृष्यते भवेनास्य, यथा हि—जन्मनः प्रागेव प्रसीदते स्म परेशः, पितरौ हि जन्मधारणेन, संस्कारकर्तारः संस्करणेन, बालसहचराः सहचारेण, गृहस्थानानि निवासेन, विद्यावन्तोऽस्य शिष्यत्वेन, अवस्थाश्चास्य परिवर्तनेन, वर्णाश्रमधर्माः परिपालनेन, सम्बन्धिनः सम्बन्धेन, भार्या हि पतित्वेन, सुत-सुताश्च पितृत्वेन, शिष्याः शिक्षकत्वेन, सर्वकारोऽस्य सेवाकरणेन, संस्थाः सम्बोधनेन, संस्कृतज्ञाः संस्कृतकार्यकरणेन, साहित्यं प्रचार-प्रसारेण, याचकाः दान-प्रदानेन, जीवभूता अस्यदर्शनेन, भूतकालोऽस्य वर्धापनेन, वर्तमानं स्वागतेन, भविष्यं चास्यागमनेन, वयं सर्वे हि स्वामिनाथसम्मेलनेन प्रसन्नाः स्मः ।

महोदयोऽयं छात्रेषु छात्रतामापादयति, शिक्षकेषु शिक्षां विचारयति, पदासी-नेषु पदमलङ्करोति, गोष्ठीषु वैदग्ध्यमातनोति, अधिकारिष्वधिकारम् अधिरोहति, संस्काराणाम् अङ्कुर इव प्ररोहति, विद्वत्सु विशेषज्ञ इव भाति, दिव्यात्मसु स्वत इवायाति, सर्वात्मना स सत्पुरुषः आत्मना चाप्तपुरुषः गुणगणधूसरः, भूवलयभूसुरः सुरः ।

प्रकाशतेऽसौ महानुभावः स्वसंस्कृतकृत्यैः, विलासतेऽसौ सेवापरैः भृत्यैः, चकाशतेऽसौ पवित्रचरित्रचित्रैः, भासतेऽसौ वेदध्वनिमन्त्रैः आस्तेऽसौ समय-समयाहूतयज्ञसत्रैः, प्राशतेऽसौ यत्र तत्र विहितकर्मभिरेकत्रितैः, उल्लासतेऽसौ उत्तमोत्तमजनितमित्रैः ।

सञ्चरन्त्यस्य नाडीषु सुरवतप्रवाहाः, हृदि स्फुरन्ति सत्यशिवभावाः, विचरन्ति मनसि सुविचारधाराः, प्रसरन्ति बुद्धौ शुद्धप्रकारा, भान्ति आत्मनि सुविवेकविवेकाः, आयान्ति मस्तिष्के संस्कृति-शैत्यसेकाः, सिद्ध्यति वाचि

साक्षात्सरस्वती, उत्पद्यते वारं वारं सुमतिः, विलसत्यन्तःकरणे परमात्मा, भवन्ति दृष्टौ स्पष्टमार्गाः, कर्माणि भवन्ति स्वयमेव पावनानि, उद्भवन्ति त्वरितं गूढरहस्यानि। विराजन्तेऽस्य तनुषि मूर्तिमन्तो देवाः, सेवन्ते समवेत-सत्त्वगुणाः, पलायन्ते संगिनामपि खेदाः, उच्छिद्यन्ते च समासमभेदविभेदाः।

अपसरन्ति अस्मात् कलिकालदुष्प्रभावाः उत्कोचजन्यरावाः, अकर्मण्य-जनितदोषाः, अनुचितभावरोषाः, समयहानिसमुद्गतगदाः, त्रोटस्फोटमदा-संकरकलितविरोधाः, कामाक्रान्तदुरोधाः, अनवधानविकाराः, द्रोहप्रतिकार-प्रकाराः, संकीर्णकर्मक्रियाः, प्रकीर्णभावविक्रियाः, परसम्पत्तिसुविधानामप-सारणानि, संयुक्तेषु विदारणानीति।

अस्मिश्च विप्रवरे तपोऽस्ति तेजस्विनाम्, शैत्यमस्ति हिमांशूनाम्, गाम्भीर्य-मुदधीनाम्, क्षमाऽस्ति क्षितीनाम्, धैर्यमस्ति धराणाम्। पुरुषोत्तमानां स्वभावः, मुनीनां प्रभाव, अज्ञानानभावः, सुमतीनां भावः, हृदयानां विशुद्धिः, कर्मणां संशुद्धिः, अहर्निशं शुभकामना, परेषां भद्रभावना, कर्मयोगिनां सदाचारः, सत्त्वगुणानां प्रसारः, अपरिमितसाहसः, शिष्टानां व्याहसः, इत्यादयो गुणग्रामाः अस्मिन्नेवोपसंहरन्ति। अत्र 'कु' इति शब्दस्य जन्मैव न जातम्, दुरितस्य नामैव नायातम्।

व्यक्तिरियं सद्भावानां प्रवेशे, सत्कर्मणां सन्निवेशे, परिष्काराणां हेतुभूते, संस्काराणां सेतुभूते, संसृतितरणे प्रवीणतायाम्, भक्तिभावेषु लीनतायाम्, उच्चावचेषु धीरतायाम्, चिन्तनमुद्रासु गभीरतायाम्, देवानां पुरतो नमने, कर्तव्यपथि गमने, समयोचित-सन्ध्यावन्दने, विदुषामभिनन्दने, वाग्देव्या आराधने, ऐश्वर्याणां सम्पादने कियती शोभते !

इमे आकारेण सौम्याः, प्रकारेण धौम्याः, परिधानेन आधुनिकाः, अन्तःकरणेन संस्कृतिनिष्ठाः, वाचा विदग्धाः, तनुषा मध्यमाः, इन्द्रियैः संयमिताः, मनसा परमोत्तमाः, चेष्टाभिः सत्तमाः आसन्, सन्ति भविष्यन्ति चेति। इमे लोके सन्तोऽप्यलौकिकाः, कलौ युगेऽपि सत्ययुगीनाः असल्लोकेऽपि सल्लोका, अधर्म-भावेऽपि धर्मधुरीणाः, परिवारेऽपिस र्वजनीनाः, नरवपुष्वपि नारीश्वराः, स्थूल-शरीरेऽपि सूक्ष्मशरीराः, साकारा अपि निराकारभूताः सन्ति।

अस्य कृते सांसारिकवस्तूनां भोगस्तु केवलं यात्रार्थमेव वस्तुतोऽयम् आध्यात्मिकं सेवते, पयःपानं केवलं पानार्थमेव वस्तुतोऽयं स्नेहपानं करोति, श्रवणं केवलम् उत्तरार्थमेव अन्यथा त्वयं ऋतमेव शृणोति, वचनं केवलं व्यापा-रार्थमेव अन्यथा त्वयम् भगवन्तमेव स्मरति, दर्शनं केवलं दृष्टिप्रयोगायैव वस्तु-

तोऽयम् अनाद्यन्तमेव पश्यति, पादाभ्यां चलनं न केवलं शरीरवहनम् अपितु सन्मार्गगमनमेव ।

पदासीनेषु एतेषु गौरवम् अनुभूयते स्म, देववाणी-प्रसार-द्वाराणि-उद्घाट्यन्ते स्म, संस्कृत - संस्था उपक्रियन्ते स्म, संस्कृतज्ञाः सनाथीभूयन्ते स्म, संस्कृत-कार्याणि विलसन्ते स्म, सम्यक् प्रयोगेण धनानि धन्यानि भवन्ति स्म, उत्साह-साहस-प्रेरणादयो वितीर्यन्ते स्म, समयोचित संस्कृतविधाः विधीयन्ते स्म, नूतनानि संस्थानानि जायन्ते स्म, वेदवचनानि मुहुर्मुहुः श्रुतिपथम् आयान्ति स्म, संस्कृतगोष्ठ्यः पुनः पुनः भान्ति स्म, विविधाः संस्कृत-कार्यक्रमाः सम्पाद्यन्ते स्म ।

दुर्भाग्यवन्तस्ते यैरस्य दर्शनं न कृतम्, सम्मेलनं न विहितम्, आलापमपि नालपितम्, चरणस्पर्शेन तनुर्न पूतम्, भाषणं नाकर्णितम्, सहगमनं नाचरितम्, लेखनं न पठितम्, शिक्षाभिः न शिक्षितम्, भावनाभिर्न प्रभावितम्, नमस्कारैर्नाभिनन्दितम्, सत्कारैर्नाभिभूतम्, आज्ञापालनेन नोपकृतम्, सुभत्सर्न न सोढम्! कृत्स्नं जन्म व्यर्थमिति ।

किञ्च दृशस्तं मुहुर्मुहुरक्षिलक्ष्यीकर्तुं वाञ्छन्ति, श्रोत्राणि तं पुनः पुनः श्रोतुमिच्छन्ति, वाचस्तमभिधातुमीहन्ते, हस्ताः तमभिलेखितुम् अभिलषन्ते, पादास्तमेवानुधावन्ते, हृदयानि तेनाभिषिञ्च्यन्ते, मनांसि तमेवानुमन्वते, बुद्धौ तस्यैव विचारणा, अन्तःकरणे तस्यैव धारणा, संस्कृत-जगति तस्यैव माननास्ति।

प्रणामाः सन्तु तद्भावनाभ्यः, धन्यवादास्तेषां प्रेरणाभ्यः, कुशलकामनाऽस्तु तेषां स्वास्थ्याय, मंगलभावनास्तु तेषां भविष्याय, हितमस्तु तेषां परिवाराय, जीवनमस्तु तेषां कार्यक्षमतायै, सम्पादनमस्तु तेषां धीरतायै, साफल्यमस्तु तेषामिच्छायै, संगमः स्यात् सदृशेषु, प्रीतिः स्यादस्मादृशेषु, भक्तिः स्याद् भगवति, विरक्तिः स्याद् रजसि, अक्षयोऽस्तु यशसः, अभयोस्तु व्यक्तिशः, अर्पयामि तेभ्यो हृद्गतानि भावनाप्रवणप्रसूनानीति ।।

एकोऽपि कर्मभिरनेक : डा० स्वामिनाथः

(लेखकः—डा० हर्षनाथ मिश्रः, नयी दिल्ली)

दिल्लीविद्यापीठस्य व्याख्यातृपदे नियुक्तिकालादेव मयाऽस्य महानुभावस्य यः परिचय उपलब्धः स दिनस्य परार्धगतो वृक्षच्छायायाम इव प्रवर्धमानः साम्प्रतं घनिष्टसौहार्दे परिणतः। न केवलमयं जनः किन्तु सर्वं संस्कृतजगदस्य कीर्तनीयैर्गुणैरुपकारैश्च वशंवदायते। अतीतेषु दशपञ्चदशेषु वर्षेषु संस्कृतस्य संस्कृतेश्च क्षेत्रे विहितं किमप्येकमपि कार्यमीदृशं नास्ति यस्मिन्नस्य हस्तो न भवेत्।

शुद्धस्वरेण यथा मन्त्रद्रष्टारो मन्त्रमुच्चारयामासुस्तथैवोच्चारिता मन्त्राः फलन्ति अन्यथोच्चारिताः पाठकं घ्नन्ति इति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादित्यादिना विदितमेव। अत एव मन्त्रदष्टृकृतोच्चारणरक्षा एव वेदानां सुरक्षा। एकदाचार्यच्छात्रमौखिकपरीक्षावसरे मया व्याकरणस्य प्रयोजने पृष्टे छात्रेण "रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणमिति" कथिते द्वितीयेन मत्सहयोगिना परीक्षकेण किं भवान् वेदमन्त्रं यथास्वरमुच्चारयितुमर्हतीति, पठ, कमपि मन्त्रमिति कथिते नाहं पठितुमर्हामि इति सत्यमवादीत् परीक्षार्थी। तदा कीदृशी रक्षा श्रुतेर्भवति व्याकरणाध्ययेन, अत्रानेन सूत्रेणोदात्तः, अत्र चानुदात्तः, गृभाय इत्यत्र वैदिकप्रयोगे शानचः स्थाने शायजपि प्रयुज्यते हकारस्य च भकारो भवतीति ज्ञानमात्रेण तु वेदा न सुरक्षिताः स्युरिति तेन परीक्षकेण कटुसत्यमभाणि। वस्तुस्थितिरियं वेद-संरक्षणजागरूकेण स्वामिनाथमहोदयेन विलोकिता वेदसंरक्षणाय सर्वविधानां वैदिकशाखानामध्यापनाय वेदपाठशालाः देशे स्थापिताः। वैदिकसम्मेलनं च प्रतिवर्षमायोज्य वेदाध्यापकाध्येतॄणां योगक्षेम-प्रयत्नाश्च विहिताः। अनेन कार्येण लुप्तेव वेदाध्ययनपद्धतिः पुनरुज्जीविताऽनेन।

अभावग्रस्तपण्डितानां वित्तीयसहायताल्पतरा, सा चानेन प्रयत्य वर्धिता। सा च सहायता दिवंगततादृशपण्डितभार्ययापि प्राप्यताम् इतीदृशी भावना

सर्वप्रथमं डा० स्वामिनाथ-महोदयस्य मनस्येव प्रादुरभूत् । यै पण्डितैः सर्वविध-जीवनसौख्यमवहेल्य बुभुक्षितैर्भूत्वापि स्वकर्तव्यबुद्धिप्रेरितैर्वेदादिशास्त्रं संरक्षितं सस्वराभ्यासेन तत्तच्छास्त्रतात्पर्यप्रकाशकटीकादिना च, तेषां कृते तत्परिवारसदस्यानामभावग्रस्तानां च कृते प्रजातन्त्रीयसर्वकारस्यापि किमपि कर्त्तव्यमस्तीति समाजकल्याण-शिक्षा-मन्त्रालयस्य ध्यानं भवतैवाकृष्टं तदर्थ-ञ्चानवरतं प्रयत्नं संघर्षं च विधाय तदर्थमपि साहाय्यं संचालितम् । इदम-पूर्वं कार्यं भवत औचित्य-चिन्तन-भावनां तस्याः कार्यान्वयन-योग्यतां स्वकर्तव्य-निष्ठां चावगमयति ।

आदर्शपाठशालानां स्थापनया भवता संस्कृतस्य परम्परीणपारावरीणोभय-पद्धतिसमवेतशिक्षणव्यवस्थया संस्कृतस्तरोन्नयनस्य मार्गो निर्मितः ।

साम्प्रतिकाः संस्कृताध्यापका अर्वाचीना न तथा शास्त्रप्रौढिं भजन्ते यथा प्राचीना विद्वांस इति दिनानुदिनं क्षीयमाणं संस्कृतवाङ्मयज्ञानं विलोक्य सर्वे संस्कृतानुरागिणश्चिन्तिताः । तेषां चिन्ताशमनोपायश्चूडामणिपरियोजनाऽस्यैव दूरदर्शिन उद्भावना । अस्यां परियोजनायां बहवो ज्ञानवृद्धा वृद्धा विद्वांसो महाविद्यालयविश्वविद्यालयादर्शपाठशालाविद्यापीठादौ नियुक्ताः । तेभ्योऽधीत्य साम्प्रतिकाः शिक्षकाः स्वसंशयमपाकुर्वन्ति ज्ञानपिपासां शमयन्ति पाण्डित्यप्रौढिं चाधिगच्छन्ति । अनेन भवतः कार्येण ह्रासमुपगच्छच्छास्त्राज्ञानं सुरक्षितं विलोक्य सर्वे वयं भवन्तं यत्स्तुमस्तत्सहेतुकमेव ।

दुर्लभग्रन्थप्रकाशनं कारयित्वा समुचितेन स्वल्पेन मूल्येन तदुपलब्धि-व्यवस्थां च विधाय भवता महदुपकृतं संस्कृतजगत् । निर्णयसागरप्रकाशनं यथा संस्कृतवाङ्मयभेदप्रभेदानुविद्धत्वात्परिपूर्णं तथैव स्व विशुद्धये प्राचीनटीका-सम्पत्तये च स्पृहणीयम् । तेषां दौर्लभ्यं कं न दुःखाकरोति स्म । तत्सौलभ्य-सम्पादकोऽयं भवतः प्रयत्नः सर्वैर्भूरि भूरि प्रशस्यते ।

तिरुपतिविद्यापीठस्य संस्कृतविश्वविद्यालयास्पदत्वप्रदानप्रस्तावो भवदीय-कृतिरेव तत्साहचर्याच्च दिल्लीविद्यापीठमपि संस्कृतविश्वविद्यालयत्वमध्यगच्छत् विश्वविद्यालयगौरवं लभमानमिदं विद्यापीठद्वयं भवत्कार्तज्ञं स्वीकरोति ।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमतामित्यस्य निदर्शनमपि भवान् भवति । तथाविधमधिकारिणं पण्डितं दृष्ट्वा भवान् सर्वदा तादृशं प्रसंगं

प्रस्तौति येन कापि काव्यरसधारेव शास्त्रविचारधारा प्रवहति। वेदान्तसदृश-चिन्तनप्रधानदर्शनचर्चायामपि भवता प्रस्तुतायां काव्यानन्द इवालौकिकानन्दः समुद्भवति। एकदा यात्रावसरे पुष्कले समये लब्धे मयाऽपि य आनन्दो लब्धः स भूतो न भावीति सर्वदा स्मर्यते। तत्र यात्रायामन्वर्थनामा श्री विद्यानिवास मिश्र महोदयः समवेत आसीत् यथा वत्समुखव्यापारेण व्यापृता गौर्दुग्धामृत-धारया तदधिकारिणं तर्पयति तथा भवतो जिज्ञासया व्यापृतो मिश्रमहोदयः स्वोपार्जितज्ञानामृतधारया संमिश्रितां त्रिवेणीं निर्माय यात्रां परमानन्दमयी-मकरोत्। अनयोर्मिश्र - स्वामिनाथमहोदययोः कतरस्य वाग्धारा गाङ्गेयी कतरस्य च यामुनेयीति न कथयितुं शक्यते उभयोरपि यथावसरमुभयरूपत्वात्, ममापि सरस्वती कदापि उद्भूता तत्र कमपि सहयोगमकरोत्। अनिर्वचनीया सा रसधारा वस्तुतः रसस्य प्रसिद्धानिर्वचीयत्वं सत्यापयति स्म। तत्र यात्रायां यदा श्रीमद्भागवतप्रसंगः समागतस्तदोभयोः सहृदययोः कण्ठादुद्भूतानां श्लोकानां गानेन तत्र तत्र काव्ये संस्कृततदितरभाषानिबद्धतत्तत्प्रसंगीयपद्यानां गीतानां तुलनात्मकसमीक्षया च "पिबत भागवतं रसमालय" मित्यत्र प्रतिपादितं भागवतस्य सर्वोत्कृष्टपेयत्वं समुद्भूतम्।

सहृदयशिरोमणिरयं प्रबुद्धो भावकोऽपि सन् कविरिति कवित्वमाचार्यत्व-ञ्चैकत्रास्मिन् दृश्यते। एकं करुणरसं काव्यं भक्तिपरकमपरं स्तोत्रकाव्यं लघुनाटकञ्च प्रकाशितमस्य कवित्वं साधयति।

चित्रकलाप्रावीण्यं विना न कोऽपि सफलः कविर्भवितुमर्हति। दृश्यते चात्र चित्रचित्रणचातुरी। विद्यापीठप्रकाशित-परिभाषेन्दुशेखरस्य मुखपृष्ठे दृश्यमानं नटराजचित्रं त्रिमुनिव्याकरणमिति प्रसिद्धिं यत् प्रत्यक्षयति तदस्यैव निदर्शनस्य फलम्। चित्रमस्यैव चिरंजीविना पुत्रेण यथायथं पितुर्निदर्शनमवाप्य रचितम्।

पूजाकाले गृहे चन्दनचर्चितभालोऽपि जनः कार्यालये परिहासभयाद् भाल-मन्यथाकृत्यैव गच्छति परन्त्वयम्—"न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो" रितिवचनस्य निदर्शनमिवावर्तत।

यथावदात आकृत्या द्राघीयान वपुषा भवान्।
तथैव मनसा स्वच्छः कर्मणा च समुन्नतः ॥१॥

भवान् विभाति भालेन विशालेन तथा तथा ।
औदार्येण चरित्रेण व्यवस्थापाटवेन च ॥२॥

कालिदास-शब्दाननुसृत्यात्र शक्यते वक्तुम्

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालतुङ्गो महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं, देहं वैप्रो धर्म इवाश्रितः ॥३॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भः आरम्भसदृशोदयः ॥ ॥

स्वामिनाथमहाभागः संस्कृतेः संस्कृतस्य च ।
सेवको मनसा वाचा कर्मणा जयतात्सदा ॥५॥

इति शिवम्

श्रीलालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नयी दिल्ली-११००१६

डा. सी.आर. स्वामिनाथन् : स्वातंत्र्योत्तर संस्कृत प्रगति के सूत्रधार

(डा० मण्डन मिश्र, निदेशक, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली)

डा० सी० आर० स्वामिनाथन् से मेरा २५ वर्ष पूर्व परिचय हुआ था। यह २५ वर्षों का इतिहास स्वातन्त्र्योत्तर संस्कृत की प्रगति का उज्ज्वल इतिहास है—जिसके सूत्रधारों में डा० स्वामिनाथन् का अपना एक विशिष्ट स्थान है। मेरा सौभाग्य है कि दक्षिण भारत के विद्वानों से मुझे सहज स्नेह मिला है। मैं उसी पुण्य क्षेत्र के एक आचार्य का विद्यार्थी हूँ और उसके बाद भी मेरे विकास में तथा मेरे द्वारा प्राप्त की गई सफलताओं में इस पवित्र प्रदेश के निवासियों का महत्त्वपूर्ण योगदान है। एक ओर गुरु के रूप में आचार्य श्री पट्टाभिराम शास्त्री और दूसरी ओर मित्र के रूप में डा० सी० आर० स्वामिनाथन् इन समस्त सफलताओं के मूल पुरोधा हैं। इन सफलताओं में जिस प्रकार गुरु के रूप में आचार्य श्री पट्टाभिराम शास्त्री जी की देन के बारे में सारा देश परिचित है, उसी प्रकार मित्र के रूप में डा० सी० आर० स्वामिनाथन् के साथ मेरे सम्बन्ध भी सर्व विदित हैं। आश्चर्य तब होता है कि जब कई बार हम दोनों मिलकर भी यह घोषणा करें कि हम किसी एक प्रश्न पर वैमत्य रखते हैं या मेरे सदा यह कहते रहने पर भी कि डा० स्वामिनाथन् जी सरकारी प्रक्रियाओं में मुझे भी नहीं बख्शते हैं, इन तथ्यों पर संस्कृत-जगत् का कोई भी व्यक्ति विश्वास नहीं करता। हम दोनों को दो शरीरों में विद्यमान एक आत्मा के युगल के रूप में सब लोग मानते आये हैं और स्वभाव, व्यवहार और कार्यविधि में अन्तर होते हुए भी ईश्वर द्वारा प्रस्तावित अद्वैत के हम दोनों साक्षात् रूप समझे जाते रहे हैं। मैं इसको अपना परम सौभाग्य मानता हूं।

जब मैं राजस्थान से यहाँ आया और दिल्ली में संस्कृत का काम प्रारम्भ किया, उससे कुछ ही समय पहले डा० सी० आर० स्वामिनाथन् दिल्ली में आये थे। मेरी काम करने की पद्धति से बहुत लोग अधिक आशावान् नहीं

थे। कुछ तो ऐसा भी कहते थे, जैसे हम कोई निष्ठावान् लोग नहीं हैं, केवल उत्सव करके स्वार्थ सिद्ध कर जल्दी ही चले जाने वाले हैं। मैं इस बात का गर्व के साथ उल्लेख करता हूँ कि जब हमारे सारे काम और कार्यक्रमों को लोगों ने गम्भीरता से नहीं लिया, तब भी डा० सी० आर० स्वामिनाथन् एक ऐसे व्यक्ति थे—जो मंत्रालय में बैठकर हमारा समर्थन करते थे और इसके लिए कई बार लोगों से उनको संघर्ष भी करना पड़ता था—जो परम्परा किसी न किसी रूप में आज तक भी जारी है।

एक आस्तिक और सम्भ्रांत ब्राह्मण परिवार में जन्म लेकर कांची शंकराचार्य जी की छत्र-छाया में जो उदात्त संस्कारों की सम्पत्ति इनको मिली है, ऐसे भाग्यशाली बहुत कम लोग होते हैं। यही कारण है कि लगातार इस बीसवीं शताब्दी में भारत की चकाचौंधमयी राजधानी में रहते हुए भी उनका ब्राह्मणत्व तन मन से अक्षुण्ण रूप में देदीप्यमान है। यह अपने आप में उनके व्यक्तित्व की एक उल्लेखनीय विशेषता है। उनका पांडित्य बहुमुखी है। वेद की विभिन्न शाखाओं के उच्चारण से लेकर कर्मकाण्ड की विभिन्न विधाओं, धर्मशास्त्र के मूलभूत सिद्धान्तों, शंकर दर्शन के तत्त्व ज्ञान, विशिष्ट तांत्रिक साधनाओं के परिज्ञान के साथ-साथ मधुर और कोमल रस-सिद्ध कवि के रूप में एक ही व्यक्ति में सब कुछ संग्रहीत मिलता है। इस समन्वित और विकसित व्यक्तित्व ही का नाम डा० सी० आर० स्वामिनाथन् है। इस प्रकार का इतना अद्भुत समागम बहुत कम देखने को प्राप्त होता है। विद्या की प्राचीन परम्परा के साथ संस्कृत, अंग्रेजी, तमिल, तेलगू, मलयालम और हिन्दी जैसी ही अनेक भाषाओं पर उनका अच्छा अधिकार है। उनके वेद पाठ और उसके बाद अंग्रेजी जैसी भाषा के माध्यम से उसका व्याख्यान श्रोताओं को मंत्र-मुग्ध करता है। भगवान् ने बड़ा विशाल और भव्य आकार प्रकार भी उनको दिया है और इस दृष्टि से भी वे आकर्षण के केन्द्र रहे हैं। यह आकर्षण विश्राम ग्रहण तक की आयु में भी सुरक्षित है—यह उनकी भक्तिभावना का प्रतिफलन है।

वैसे सामान्य रूप से अधिकारी आते हैं और चले जाते हैं, लेकिन बहुत कम व्यक्ति ऐसे होते हैं जिनके बारे में अभिनन्दन ग्रंथ निकलते हैं और विदाई के समय जिनका विशेष सम्मान किया जाता है। उन व्यक्तियों का सेवाकाल सामान्य सेवा की तरह नहीं होता, अपितु उससे बढ़कर उनकी निष्ठा और उस दायित्व के प्रति समर्पण की भावना होती है। भारतीय संस्कृति की यही विशेषता है कि जो कम से कम लेकर अधिक से अधिक दे, वह इस राष्ट्र के

लिए वन्दनीय होता है। इस दृष्टि से डा० सी० आर० स्वामिनाथन् बहुत ही यशस्वी और उल्लेखनीय व्यक्ति हैं। उन्होंने सेवा से अपना निर्वाह तो किया, लेकिन सहस्र गुण अधिक संस्कृत को दिया। इसलिए वास्तव में वे हमारे लिये अभिनंदनीय हैं।

वे सदा एक जीवित जाग्रत अधिकारी रहे हैं। उन्होंने प्रत्येक योजना में प्राणाधान किया। मंत्रालय द्वारा जितने भी कार्यक्रम संचालित थे, उनको तेजस्विता प्रदान की और मंत्रालय में संस्कृत की आवाज को सदा बुलन्द रखा। उनके योगदान के बारे में बहुत कुछ लिखा जा सकता है, लेकिन मैं उनकी विशेष उपलब्धियों में सबसे पहली उपलब्धि यह मानता हूं कि उन्होंने व्यक्तिगत परिचय और प्रभाव के द्वारा ऐसे क्षेत्रों में संस्कृत को जीवित रखा-जहां राज्य सरकारें कुछ नहीं कर पा रही थी। संस्कृत के ऐसे लोगों की सहायता की—जो चारों ओर संस्कृत और भारतीय संस्कृति विरोधी वातावरणों से ग्रसित हैं और जिनका कोई आश्रय नहीं है। उन्होंने संस्कृत की सेवा और प्रचार प्रसार को सबसे पहला राष्ट्रीय कर्तव्य माना और सांस्कृतिक एकता के लिए संस्कृत की अनिवार्यता पर जो हम भाषण देते हैं, उसको क्रिया में परिणत करने का आजीवन प्रयत्न किया। उनकी दूसरी उपलब्धि वेद संरक्षण कार्यक्रम का प्रवर्तन और उसके लिए प्रतिष्ठान स्थापित करने के प्रयासों में सफलता प्राप्त करना है। आज भी इन योजनाओं के अन्तर्गत हम सैकड़ों छोटे-छोटे वटुकों को पारम्परकि पद्धति पर वेद पाठ करते हुये देखते हैं तो ऐसा लगता है कि हमारा प्राचीन गौरव अभी तक संरक्षित है। उनकी तीसरी उपलब्धि तिरुपति विद्यापीठ को विश्वविद्यालय स्तर प्रदान करने के बारे में उनका प्रस्ताव है जो अब सिद्धांत रूप में स्वीकार कर लिया गया है। उनकी चतुर्थ उपलब्धि आदर्श विद्यालय योजना का संचालन है—जिसके अन्तर्गत २० के लगभग विद्यालय देश के विभिन्न भागों में काम कर रहे हैं। ये केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठों के लघु संस्करण है— जो आगे चलकर केन्द्रीय विद्यापीठों के लक्ष्यों की पूर्ति करेंगे। यह एक ऐसा विकल्प है जिसके द्वारा हम बहुत जल्दी प्रत्येक राज्य में पहुँच पायेंगे। उनकी पंचम उपलब्धि शास्त्र-चूडामणि-योजना का निर्माण है जिसके अन्तर्गत मूर्धन्य वयोवृद्ध विद्वानों की सेवायें देश के प्रतिष्ठित विश्वविद्यालयों, विद्यापीठों और महाविद्यालयों को प्राप्त हो रही हैं। जिस प्रकार वेद संरक्षण योजना ने वेद के प्राचीन अध्ययन की रक्षा करने में योगदान दिया है, इस योजना ने प्राचीन वैदुष्य के संरक्षण की ओर भारत सरकार का ध्यान आकृष्ट किया हैं। उनकी छठी विशेष

उपलब्धि दुर्लभ संस्कृत ग्रन्थों का सस्ते मूल्यों पर प्रकाशन है। इस योजना के अन्तर्गत सौ से अधिक संस्कृत ग्रन्थ सुरक्षित और सुलभ हो गये हैं जो कि एक प्रकार से संस्कृत के क्षेत्र से दुर्लभ होगये थे। उनकी सप्तम उपलब्धि साधनहीन संस्कृत विद्वानों की निर्वाह वृत्ति को उनकी विधवाओं तक पहुँचाना है जिसके द्वारा दो हजार के लगभग संस्कृत पंडितों की विधवायें सम्मान के साथ अपना जीवन निर्वाह कर रही हैं।

मैं नहीं समझता कि डा० स्वामिनाथन् हम से विदा हो रहे हैं। मैं यह मानता हूँ कि शास्त्री-भवन से निकलकर एक अधिक शक्तिशाली व्यक्ति के रूप में वे संस्कृत के लिए उभरेंगे; जो योग्यता, अनुभव और प्रताप उनको संस्कृत से मिला है, उसका अधिक लाभ अब संस्कृत को ही वे देंगे। फिर भी जो सात उपलब्धियाँ उनकी हैं, वे सप्तर्षियों की भेंट के रूप में उनके सेवाकाल का सदा स्मरण कराती रहेंगी।

श्रीपादसप्ततेः डा० स्वामिनाथकृता 'श्रीपादपराग'-व्याख्या

(आचार्य सोहनलाल गौडः, नई दिल्ली)

श्रीनारायणभट्टपादविरचिता श्रीपादसप्ततिः संस्कृत-स्तोत्र-साहित्ये एकामनिर्वचनीयाम् भावसम्पत्तिमाधत्ते। अस्मिन् काव्ये भावकल्पनयोः मणिकाञ्चनसंयोगोऽवलोक्यते। अस्य काव्यस्य विषयः मुक्तिपुरीस्थायाः गिरीन्द्रतनयायाः श्रीपादस्य स्तवनमात्रमेव। उक्तमपि कविवर्यैः 'पार्वत्याः पदमत्र दृश्यमिति वा पादे भवत्त्वेन वा'। यदा कश्चिन्महाकविः कमपि संक्षिप्तम् विषयमवलम्ब्य काव्य-रचनायाम् प्रवर्तते तदा काव्ये विच्छित्तिविशेषस्य श्लेषालंकार-चमत्कृतेः उक्तिवैचित्र्यस्य भाषाचातुर्यस्य शास्त्रान्तरसन्निवेश-कौशलस्य च प्रयोगेण क्वचिन्नैसर्गिकम् क्वचिच्च प्रयत्नकृतम् काठिन्यम् आपद्यते। महाकवीनाम् वर्णनस्थलेषु एतत् सुस्पष्टम् प्रचुरतरञ्च अधिगम्यते। उक्तमपि त्रिविक्रम भट्टेन।

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः।
नोद्वेगतस्त्र कर्तव्यो यतो नैकरसः कविः॥

एतत्काव्यस्थलानाम्—अर्थावबोधने व्याख्याने वा कश्चित् समर्थः काव्यरसमर्मज्ञो विपश्चिदपश्चिमः बहुश्रुतः भावुकश्च कविपुङ्गव एव क्षमः न कोऽपि साधारणः पण्डितंमन्यः। तथा चोक्तम् —

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्।
न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम्॥

अस्यां पृष्ठभूमौ यदा वयं श्रीपादपरागम् समीक्षामहे तदा टीका-कर्तुः भावविश्लेषण पटुतांदर्शम् दर्शम् काव्यकलासमाकलन-दक्षताञ्च स्मारं स्मारं नितराम् परितोषमनुभवामः। व्याख्यायां

सर्वत्र टीकाकर्त्तुः बहुज्ञता बहुश्रुतता वा प्रस्फुटीभवति। काव्यस्य भावसाम्यं ग्रंथान्तरसंकेतैः संपोषयन् सः भावस्य प्रेषणीयताम् आस्वाद्यताञ्च संवर्धयते। निदर्शनार्थम् कानिचित् स्थलानि उद्ध्रियन्ते। द्वितीयपद्यव्याख्याने "यदादाय न्यस्तं दृषदि दमयानेन मनसा" इति सौन्दर्यलहरी, तृतीये 'चित्ते कृपा समरनिष्ठुरता च दृष्टा' इति सप्तशती, दशमे 'कुटिलशशिचूडालमुकुटम्" इति सौन्दर्य-लहरी "अष्टमीचन्द्रविभ्राजदलकस्थलशोभिता" इति ललिता-सहस्रनामस्तोत्रम्' "अश्मानमिममारोह अश्मेव त्वं स्थिरा भव' इति वैदिकमंत्रम् "यज्ञाद्भवति पर्जन्यः" इति गीता इत्यादयः अनेके ग्रन्थाः समुद्धृताः सन्ति।

महाकवयः सर्वशास्त्रपारदृश्वानो भवन्ति, अत एव तेषाम् रचनासु विविधशास्त्राणाम् संनिवेशेन भावावबोधने काठिन्यमापद्यते। केचित् तु प्रयत्नपूर्वकम् एतादृशम् निबन्धनमाबध्नन्ति। "ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रगत्नान्मया' इति श्रीहर्षस्य वचनमत्र प्रामाण्यमावहति। अस्यां स्थितौ तत्तद्ग्रन्थिविमोचनम् टीकाकर्त्तुः स्कन्धयोरापतति। एतदर्थम् तस्य वैदुष्यम् निकषोपले कृष्यते।

तस्य बहुज्ञता निपुणता वा उपज्ञाशाणे उल्लिख्यते। अस्मिन् काव्येऽपि कवेः एतादृशः चमत्कारोऽनेकशः उपनिबध्यते। तत्र सर्वत्र टीकाकारः सफलजागरूक इव ग्रन्थान्तरग्रन्थिम् सम्यक् विस्फोटयति। दिङ्मात्रमुपन्यस्यते—

बिभ्राणेन मनोज्ञयावकरसम् मञ्जुध्वनिं नूपुर-
श्लेषालंकृतिशालिना नखमणि जातप्रसादश्रिया।
एकेनैव पदेन देवि महिषध्वंसे महीयस्तरः
श्लोकोऽयं रचितस्त्वयेति विबुधास्संश्लाघनं कुर्वते॥

अत्रैकपदेन महिषध्वंसव्यतिकरे काव्यलक्षणानां सन्निवेशः श्लेष-महिम्ना साध्यते। काव्यस्य रसः आत्मा, तस्य धर्माः गुणाः, शोभा-धायकाः धर्माः अलंकाराः, व्यङ्ग्यार्थचमत्कारातिशयशालितायाम्

ध्वनिः इत्येते काव्यसौन्दर्यसाधकाः धर्मविशेषाः अत्र संनिविष्टाः सन्ति। अत्र टीकाकारः—

"काव्यलक्षणानां कथं सन्निवेश इत्युच्यते बिभ्राणनेत्यादिना। मनोज्ञयावकरसम् विभ्राणेन मनोहरं लाक्षारसं वहता। श्लोकपक्षे य-आ-व-क इत्यक्षराणां मनोज्ञरीत्या संघटनेन क्+आ-व्+य इति काव्यपदवाचकत्वं भवति। तस्य रसः काव्यरसस्तं बिभ्राणेन। अभिधालक्षणाभ्यां व्यतिरिक्तः व्यञ्जनात्मकः रसध्वनिरेव यः काव्यात्मभूतः स एवात्र पादरूपे काव्येऽपि लाक्षारसरूपेण वर्त्तते। मञ्जुध्वनिं बिभ्रता काव्यविषये चित्ताह्लादजनकध्वनिविशिष्टः पाद-पक्षे नूपुरध्वनिं वहता। नूपुरश्लेषालङ्कृतिशालिना अलंकार-रूपमञ्जीरघटितत्वाद् ध्वनिं कुर्वता। काव्यपक्षे श्लेषालंकार-युक्तेन तन्मूलाभिव्यञ्जननिष्ठध्वनिविशिष्टेनेत्यर्थः"। कियता सारल्येन टीकाकारः श्लेषनिबंधनम् विस्फोटयन् जिज्ञासूनाम् पाठ-कानाम् साधुवादमर्हति। सर्वत्र तस्य काव्यशास्त्रीयनैपुण्यम् श्लाघ्य तमम् विभाति। एवमेव निम्नाङ्किते पद्येऽक्षरसमाम्नायसंघटनेव भगवत्याश्चरण उपमीयते। तत्र टीकाकर्तुः व्याकरणशास्त्रकौशलं प्रस्फुटीभवति--

त्वत्पादोऽयमजाश्रितश्च रुचिरस्पर्शान्वितो योगिना-
मन्तस्थाकृतिरुष्मभाक् च महिषप्रध्वंसनप्रक्रमे।
एवं खल्वखिलाक्षरात्मकममुं शैलेन्द्रकन्ये कथम्
भाषन्ते नतवर्गबन्धुमपवर्गालम्बनं चाम्बिके॥

अक्षरसमाम्नायस्तावत् एवम् गण्यते "अचः स्वराः, कादयो मावसानाः स्पर्शाः, यवरलाः अन्तस्थाः, शषसहाश्च ऊष्माणः। अस्मिन् पद्ये देव्याः पाद सकलाक्षरप्रपञ्चात्मकः विराजते इति प्रतिपाद्यते। तत्कथम्। अत्र टीकाकारः—कथमिति चेदजाश्रितः अज. ब्रह्मा तस्याश्रयः अथवा अचो अच् संज्ञाकानां स्वराणामाश्रयः। अकारादिक्षकारान्ताः सर्वे वर्णाः वीजाक्षरा देवीवाचका इति मन्त्र-शास्त्रे प्रसिद्धम्। रुचिरस्पर्शान्वितः मार्दवत्वात्सुखस्पर्शावहः।

ककारादारभ्य मकारान्तैः पञ्चविंशतिस्पर्शवर्णैरन्वितः। योगिनां चित्तकमले सदा सन्निधत्त इति हेतोरन्तःस्था आकृतिः यस्य सः देव्याः पादः। अन्तःस्थसंज्ञकानाम् आकृतिः यरलवानामाकृतिर्यस्य पादस्य। महिषप्रध्वंसनप्रक्रमे महिषासुरध्वंसनोद्यमे ऊष्मभाक् शौर्योष्माणमावहति अथवा श ष स इति ऊष्मवर्णास्त्रयोऽपि भजन्ति अथवा शषसवर्णात्मकं भवति पदम्। एवमक्षरसमाम्नायरूपं खलु ते पदम्। तथापि कथमेनम् नतवर्गबन्धुम् त थ द ध न इति तवर्गस्य बन्धुर्न भवतीति भाषन्ते ? नतानाम् वर्गाणाम् प्रणमतां भवतानाम् बन्धुरिति विरोधपरिहारः। एवमेव अपवर्गास्पदं प फ ब भ म इति पवर्गस्यास्पदं न भवतीति भाषन्ते। अपवर्गस्य मोक्षस्यास्पदमिति विरोधपरिहारः।"

अत्र किमु वक्तव्यम् यत् टीकाकारः कियता कौशलेन उभयोः सारूप्यं विशकलयति तेनैव सार्धम् व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोगं च सम्यक् संयोजयति। श्लोकावगमने यदपेक्षितम् तत् सर्वम् अत्र विद्यते। अनपेक्षितः शब्दाडम्बरः परिहृतः। व्याख्यामनुसरतः पाठकस्याग्रे पद्यार्थः हस्तामलकवत् प्रकाशते।

एवमेव षड्विंशतितमे पद्ये न्यायसिद्धान्तानाम् चत्वारिंशत्तमे पद्ये तन्त्रशास्त्राङ्गभूतानाम् वशीकरणादिकर्मणाम् विशिष्टं विवरणं प्रदीयते। वशीकरणादितान्त्रिकप्रयोगाणाम् लक्षणानि अतिसरलया शैल्योपन्यस्तानि। तद्यथा "वशीकरणं नाम सर्वस्य विश्वस्य प्रयोक्तुर्वशे आनयनम्।" "उच्चाटनं नाम प्रयोक्तुश्शरीरे आविष्टानाम् भूतप्रेतादीनामुच्चाटनमपोहनम्" इत्यादयः। एवमन्यत्राप्यनेकस्थलेषु भावोन्मीलनोदर्का प्रतिभा चकास्ते। एकचत्वारिंशत्तमे पद्ये "किं पञ्चायुधबाण ....प्रिये" पञ्चाङ्गुलीषु पञ्चायुधबाणपञ्चकत्वम् कल्पद्रुमपञ्चकत्वम्, तन्मात्रपञ्चकत्वञ्च, प्रमाणपुरस्सरं ससाध्यते। पाठकानाम् सौविध्याय पञ्चकल्पवृक्षाणाम् परिचयोऽपि अमरकोशोक्तः संनिबद्धः। 'कारणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः'

इति सांख्यसिद्धान्तमुद्धरता तेन सूक्ष्मतन्मात्राणाम् पञ्चानाम् प्रपञ्चकारणत्वमपि स्पष्टीकृतम् ।

शब्दार्थयोः संनिविष्टाः अलंकाराः काव्यसुषमां पुष्णन्ति । महाकविः नारायणभट्टपादः, सर्वत्रालङ्कृतामेव भारतीम् आतनुते । टीकाकारश्च यथावसरमलङ्काराणां सङ्गतिम् प्रदर्शयतितमाम् । एवञ्च विरोधाभासः श्लेषानुप्राणितः, कारणोत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा, उल्लेखः, व्यतिरेकः, श्लेषानुप्राणिता उपमा, रूपकम्, इत्यादयः अलङ्काराः यथास्थानम् उट्टंकिताः वर्तन्ते । अलंकारप्रदर्शनशैली चाति सरला । यथा द्विपञ्चाशत्तमे पद्ये "कथमयं वार्तामिमां श्रुत्वा कण्टकवेधनं यथार्थम् मन्वामः प्रतिक्रियां करिष्यति" इति परीक्षितुम् ततः परिहासितुं चेच्छया व्याजोक्त्या निवेदयन्ति ।" त्रिपञ्चाशत्तमे पद्ये "पञ्चानाम् त्रिदशोत्पादनं च विरोधः । पञ्च एव कामवाणाः लक्षत्वं च जनयन्तीत्याश्चर्यम्" पञ्चपञ्चाशत्तमे श्लोके उल्लेखस्य षड्पञ्चाषत्तमे च व्यतिरेकध्वनेः प्रदर्शनम् क्रियते "मुखकमलादपि पदकमलमेवाराध्यतरमिति ध्वनिः ।

किं वहुना प्रतिपद्यम् संस्यूताः अलङ्काराः क्वचिद् नामनिर्देशपुरस्सरम् क्वचिच्च संकेतशैल्या संकेतिताः वर्तन्ते । अनेन टीकाकारस्य सफलेन प्रयासेन काव्यरसास्वादः काव्यरसपिपासुभिः पाठकषट्पदैः आतृप्ति आस्वाद्यते ।

प्रायो व्याख्याकाराः पर्यायवाचकशब्दसंयोजनमात्रेणैव आत्मानम् कृतकृत्यं मन्यन्ते । कवीनाम् शब्दप्रयोगः साधारणजनापेक्षया विलक्षणतरो भवति । यद्यपि सिद्धकवीनाम् पुरस्तात् शब्दाः अहमहमिकया समुपस्थिताः भवन्ति । कविश्च तान् सम्यक् परीक्ष्य तेषाम् भावप्रेषणाशक्तिमत्ताञ्च लक्ष्यीकृत्य कमपि शब्दविशेषम् परिचिनोति । अर्थसाम्येऽपि शब्दा अभिव्यक्तौ भिद्यन्ते । योऽर्थः कलशशब्देनाभिव्यज्यते नाऽसौ कुम्भशब्देन घटपदेन वा । संक्षेपतः कवीनाम् शब्दचयने विशिष्टोऽभिप्रायो वर्तते । तञ्चाभिप्रायम्

कश्चिद् शब्दार्थयोरन्यूनानतिरिक्तत्वम् सहभावम् परिचिन्वानो भावुक व्याख्याकारः एव प्रकटयितुम् क्षमः। श्रीपादपरागे सर्वत्र भावाभिव्यक्तौ टीकाकारस्य प्रेयान् प्रयासः वरीवर्तते। प्रथमं तावदसौ पर्यायैः वाच्यार्थम् विशकलयति। तदनन्तरञ्च यथाशक्यम् परिमितैरेवाक्षरैः शब्दस्य विशिष्टार्थम अभिव्यनक्ति। यावच्च कवेरभिप्रायः पाठकानाम् पुरतः न स्फुरति तावदसौ न तुष्यति। यदि अनेके भावाः शब्दमहिम्ना गुम्फिताः वर्तन्ते तर्हि तान् मुहुर्मुहुरुद्घाटयति। अस्मिन् प्रयासे भाषा अतीव प्राञ्जला भावावबोधनक्षमा शैली च प्रसादगुणमयी भवति। व्याख्यातृकुलधुर्यतां गतेन मल्लिनाथसूरिणा स्वव्याख्याप्रस्तावे प्रतिज्ञातम्—

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

कदाचित् एनाम् प्रतिश्रुतिमेव मनसि कृत्य श्रीपादपरागस्य लेखकः स्वकर्मणि प्रवृत्तः। व्याख्यायाम् एकमपि वाक्यम्, एकमपि पदं वा एतादृशम् न वर्तते यत् निष्कास्यमानम् स्वन्यूनतां न प्रकाशयेत्। उपयुक्तैः पदनिचयैः, सुस्पष्टैः वाक्यविन्यासैः, सूक्तीभूतैः निष्कर्षवाक्यसमूहैश्च स्वगद्यनिबन्धनमापूरयन् असौ महानुभावः "महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" इति माघोक्तम् यथार्थयति। अस्य ग्रन्थस्य प्रतिपद्यम् वक्रोक्तिचातुर्यसंवलितं भावशबलतया सनाथीकृतमास्ते, अस्याः व्याख्यायाः सहकारेण एषः ग्रन्थः साधारणपाठकानाम् कृतेऽपि सुगमः कृतः, विदुषां कृते काव्यमर्मप्रकाशः जातः, भक्तानाञ्च कृते हृदयाह्लादकरः भगवतीचरणरेणुप्रसादः सुलभीकृतः।

एतदन्यदपि श्लाघनीयमास्ते। मध्ये मध्ये एतादृशाः संदर्भाः आयान्ति यत्र निरन्तरानभ्यासवशात् विदुषामपि विस्मृतिः जायते। एकादश रुद्राः के, पञ्च कल्पवृक्षाः के, नव निधयः के, एतादृशाः अनेके प्रसंगाः पाठकानाम् स्मृतिमतिक्राम्यन्ति। एषः टीकाकारः पाठकैः सह स्वसहृदयताम् आरिरक्षिषुः अपेक्षितिम् प्रामाण्यम् समप-

स्थापयति। वामदेव:, ज्येष्ठ:, श्रेष्ठ:, रुद्र:, काल:, कलविकरण:, बल:, विकरण:, बलप्रमथन:, सर्वभूतदमन: मनोन्मन:, इत्येकादश रुद्रा:।

'महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति नव निधय:। 'पञ्चैते देवतरवो मन्दार: पारिजातक:, सन्तान: कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्।' इति पञ्चकल्पवृक्षा:। स्थाने-स्थाने च संकेतितानाम् पुराणकथाप्रसङ्गानामपि मूलग्रंथानुसारी सारसंक्षेप: कृत:। संक्षेपेण एतदेव वक्तुम् शक्यते यत् स्ववैदुष्यस्य संयतम् प्रयोगम् आयुञ्जान: टीकाकार: सहृदयपाठकानाम् साधुवादमर्हति। 'मार्मिक: को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम्' इत्युक्तिञ्च स्मारयति।

डा० सी. आर. स्वामिनाथप्रणीतस्य 'श्रीबदरीशसुप्रभात'स्तोत्रकाव्यस्य समीक्षा

(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः, नयी दिल्ली)

श्रुति-स्मृत्युपनिषच्छास्त्रपुराणदिपरकं परमविशालं महनीय-महिममण्डित साहित्यं संस्कृतवाङ्मयं स्वकीयेन दिव्येनालोकेनालोकितं विदधद् वयं यदीक्षितुं सौभाग्यं विन्दामहे तदा तत् काव्य-महाकाव्य-गीतिकाव्य-गद्यकाव्य-रूपक-कथा-चम्प्वादिकानां साहित्येनापि स्वकीयया सरसया हृदयहारिण्या सुन्दरतया च भृशं विभूष्यमाणमासाद्यते। एतावत्यैव कमनीयतया कमनीयमित्येतन्न, तत्तु रसपरिप्लुतहृदयमर्म्मस्पर्शि लालित्यललितेन च विशालतोपेतेन स्तोत्रनिकुरम्बेणापि विद्योत्यमानं भवदतितरां सम्प्रेक्षितं भवति।

स्तोत्रेषु भगवद्भक्ता भगवतो हृदयस्य परामद्भुतमहोविलसितां कोमलतां, तस्य चानिर्वचनीयामसीमामुदारतां, महनीय-महिममेदुरामितवत्सलतां भव्यभक्तिभावपूर्वकं गायन्त आप्यन्ते।

अतीतानेहसि सञ्जातानां कृपामयपरमात्मनो वदान्यताद्यनन्त गुणसंकीर्तननिलीनानां भक्तानामस्ति संख्या विशाला। अतः शिव-महिम्नस्तोत्र - मुकुन्दमाला-कृष्णकर्णामृत - स्तुतिकुसुमाञ्जलि-प्रभृति-सहस्रशः शिवविष्णुदुर्गादिस्तुतिपरकाणि मनोऽभिरामाणि स्तोत्र-काव्यानि सम्प्राप्यन्ते।

एतस्मिन् वर्तमानकाले ये हि अनेके स्तोत्रप्रणेतारो भगवद्-भक्ताः सम्प्रेक्ष्यन्ते तेषु अन्यतमस्य स्तोत्र-काव्यप्रणयनकर्तुः श्रीमतो डा० सी० आर० स्वामिनाथ-भगवद्भक्तप्रवरस्य श्रीबदरीश-सुप्रभातनामधेयं स्तोत्रकाव्यं समीक्षितुमिह प्रक्रम्यते।

प्रकृतं हि श्रीबदरीशसुप्रभात - स्तोत्रकाव्यं सुललितपदपेशलं रमणीयार्थसमलङ्कृतं वसन्ततिलकाभिधछन्दोनिबद्धं पण्डितरघुनाथ-शर्मकृतव्याख्योपेतं पञ्चाशच्छ्लोकात्मकं भवद् भगवच्चरणारविन्द-निषेवणपरायणभक्तानां मानसं भृशं प्रीणयत् विराजते—

प्रारम्भे स्तोत्रप्रणेता—

'लम्बोदरं निजरदं सहसा विपाट्य'

इत्यनया प्रथमश्लोकस्थितया प्रथमया पङ्क्त्यैव स्वीयां लेखनीं पुनान: सकलप्रत्यूहविनाशनक्षमं गणेशं स्तवीति । ततश्च-'पद्मोद्भव-प्रमुखशक्तिवसिष्ठमुख्यै:' इत्येतदादिपदावलिपेशलेन श्लोकेन सप्रश्रयं गुरुपरम्परां संस्मरति । तदनु स्तोत्रसमाप्तिं यावत् प्रतिश्लोकं परिस्पन्दमानेन चतुर्थचरणेन श्रीनाथं बदरिकेश्वरं प्रार्थयते भक्तो यत् तव स्मरणात् मम सुप्रभातं भवत्विति । भगवत्स्तवनसंसक्त स्वान्तो भक्त: स्वामिनाथ: श्रीनाथे बदरिकेश्वरे सकलश्रुतिस्तुत्यत्वा खिलोपनिषत्पुराणादिवन्दनीयत्वाद्यनन्तविशिष्टताविशिष्टे स्वकीयं मन: श्रद्धया सन्निशयन् स्तोत्रकाव्यमुपसंहृतिपर्यन्तं भक्तिभावना-मधुरिम्णा सर्वानपि श्लोकान् मधुरान् विदधत् परिवीक्ष्यते ।

स्तोत्रकाव्यमिदं सर्वाङ्गीणया साहित्यश्रिया संसेव्यमानं वर्तते । सर्वेषामपि श्लोकानामेकैकं पदं तया प्रौढया भक्तिभावनया विभावितं भूत्वा विभाति यत्र सरलहृदयता निरभिमानिता आत्मसमर्पणधी: समीचीनतया समुल्लसन्ति । एतद्विधविशिष्टतासद्भावात् वस्तुत: स्तोत्रकाव्यमिदं, ये भक्ति रसे नान्तर्भावयन्ति, तानुपहसदिव संलक्ष्यते ।

एतस्मिन् स्तोत्रकाव्ये शोभमानोऽयम्

'सीतापते दशरथात्मज सत्यसन्ध
सौमित्रिदाशपतिवन्द्य दशास्यशत्रो ।
वातात्मजाश्रित विभीषणसेविताङ्घ्रे
श्रीनाथ ते बदरिकेश्वर ! सुप्रभातम् ।।'

श्लोकः श्रीमद्रामायणस्य समग्रामपि कथां सङ्केतयन् समुपतिष्ठति।

अथ च काव्यमिदं प्रह्लाद-सुदाम-गजेन्द्र-कुब्जा-भीष्म-हनुमदम्बरीष-पाण्डुनन्दन-ध्रुव-शबरी - गुह-वाल्मीकि-भरत-विभीषण-गोपिका-द्रौपद्यलर्क-शुक-गौतम-धर्मदास-विदुर-रुक्माङ्गद - जनमेजयादीन् भक्तान् गायत् संदृश्यते। तथा विधाय तदस्माकं हृदये भक्ति सञ्चारयति सम्यक्। किञ्च काव्यादस्मात् कमठ-मत्स्य-वराह-नरसिंह-परशुराम-श्रीकृष्ण-बुद्धाद्यवताराणामवगतिर्दृढतामस्मदीयाधिगच्छति।

स्तोत्रकाव्येऽस्मिन् क्वापि 'नारायणाखिल गुरो' इत्येतदादिकानि पदानि निशम्याधीत्य वा 'आपो नारा इति प्रोक्ता…'इत्यादिकं स्मृतिगतं वाक्यं, क्वापि किमपि पदम् 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः……' इत्येतदादिगीतास्थितश्लोकं, क्वापि 'प्रस्थानभेदशतगम्य…'इत्येतदादिपदपङ्क्तिर्महिम्नस्तोत्रस्य 'नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव' इत्येतद् पदवृन्दं, क्वापि 'भुजगेन्द्रशायिन्' इत्येतत् पदं च 'असंगो नहि सज्जते' इत्येतच्छ्रुतिमंत्रवाक्यं क्वापि 'नारायणीप्रिय' इत्येतत्पदं 'यस्य देवस्य यद्रूपमित्येतद् दुर्गासप्तशतीपद्यं च स्मारयति। एतेन श्रीबदरीशसुप्रभातस्तोत्रकाव्यकर्तुर्वेदपुराणगीतास्मृत्यादिषु निष्णातत्वं विदिततां प्रयाति।

अस्मिन् स्तोत्रकाव्ये ईदृशानि बहूनि पदानि विशेषणपदानि वा विद्यन्ते यानि सन्ति साभिप्रायणि अतः परिकरालङ्कारश्रीः, 'भवाब्धिपोत' इत्यादौ रूपकालङ्कारलक्ष्मीः, 'शीताम्भसि स्नपन……' इत्येतदादिपदानि भङ्ग्या बदरीशस्य प्राकाम्यसिद्धिमभिव्यञ्जन्ति, तेन पर्यायोक्तालङ्कारशोभा, 'मुक्तामयीं रचयतीव' इत्येतदादिपदपङ्क्तिषु: क्वापि उत्प्रेक्षायाः सुन्दरता, 'नयनाब्जकोशम्' इत्येतदादौ क्वाप्युपमायाः कमनीयता, क्वापि 'देवर्षयोऽपीत्यादिश्लोक उदात्तालङ्कारस्य च्छटा च बुधजनानां चेतांसि नन्दयति। वस्तुतोऽस्मिन् स्तोत्रकाव्ये वर्णनमेतादृशमपि शोभते येन पूर्वकालिका भावाः प्रत्यक्षतां यान्त्यतोभाविकालङ्कारः सचेतसां चेतांसि भृशं तोषयति।

'तरणे भवसागरस्य' इत्यादिका पदावलिः' काव्यलिङ्गालङ्कारस्य कान्त्या सहृदयं प्रीणयन्ती प्राप्ता भवति। भावोऽयम् अनेकानेकालङ्कारा अस्मिन् स्तोत्र-काव्ये संशोभन्ते। सर्वत्राप्यनायासेन श्लोकार्थोऽवगततां प्रयात्यतः प्रसादगुणः प्राधान्येनास्मिन् स्तोत्रकाव्ये विभ्राजते।

ध्वनिमन्तरेण न किमपि काव्यमुत्तमं मतं भवति। एतस्मिन् स्तोत्रकाव्ये तस्यापि सौन्दर्यं सम्प्रेक्ष्यते। 'सौगन्धिका कुसुमगन्ध…' इत्येतदादिश्लोकास्तस्य (ध्वनेः) सन्ति निदर्शनानि।

एवंविधानि स्थलानि च बहूनि एतस्मिन् स्तोत्रकाव्ये विभान्ति येषु प्रकृतेः सुन्दरता नयनगोचरतां याति।

"उत्तुङ्गश्रृङ्गतुहिनाचल……",

"भागीरथीतटविहार……"

"नन्देव नन्दयति"

"पुष्पाणि विन्दुसरसः"

इत्येतदादिकाः श्लोकाः प्रकृतेः शोभां सम्यगुपस्थापयन्तः प्रेक्ष्यन्ते।

क्वापि क्वापि व्याकरणविषयिणी विदुषोऽद्भुता व्युत्पत्तिर्ज्ञाततां प्रपद्यते।

'मुकुन्दः', 'नताभयः', 'नरावतारः', 'दीनबन्धो' इत्येतदादिपदेषु बहुव्रीहिसमासस्याभा विशिष्टतया, 'द्रौण्याञ्जनेय' इत्यादौ निपातप्रकरणस्थयानित्यत्वश्रिया 'अवबोधयिष्णु' 'रित्यादौ ण्यन्ताज्जातस्य इष्णुच्प्रत्ययस्य प्रभया, अथ च 'हरेत्तव' इत्यादिपदे पदविन्यासस्य व्याकरणविच्छित्या च कविरयं बुधवराणां मनांसि मोदयते।

अस्मिन् स्तोत्रकाव्ये बहूनि स्थलानि दर्शनस्य सुन्दरतया सुन्दराणि भूत्वा विभासन्ते।

'योगेश्वरोऽस्यखिललोकगुरुस्वरूपः' इत्यत्र योगदर्शनस्य 'स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनावच्छेदा' दित्येतत् सूत्रं स्मृतं भवति। 'देवर्षयोऽपि यमसक्तविविक्तसाक्षी' इत्येतदादिश्लोकः

सांख्यमतं निर्दिशन् दृश्यते । विष्णु' रित्येतत्पदं सर्वत्र व्यापक इत्येतस्मिन्नर्थे निहितम् । तद् ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वं स्मारयति । 'वेदान्तवेद्य' इत्येतत् पदं, स्तोत्रकाव्यस्यास्य प्रणेता, तत् सर्वं तत्त्वं ज्ञापयितुं निदधातीति मन्ये ।

एताभिः सर्वाभिर्विशिष्टताभिः समन्वितत्वात् श्रीवदरीशसुप्रभातम् स्तोत्रकाव्यमाधुनिके कालेऽनुपमं स्तोत्रं भवच्छोभते ।

"श्रीनाथ ते बदरिकेश्वर सुप्रभातम्" इत्यनया पदावल्या स्तोत्रमेतच्चतुर्थचरणे नवामेव चारुतां सञ्चारितां विधाय विद्यमानेषु स्तोत्रेष्वात्मानं हि अनन्यगामुच्चतां प्रापयदिव संलक्ष्यते । अथ च अनेन विधिना स्वकीयमिष्टदेवं प्रणमन्तो नान्ये स्तोत्रकर्तारो दृश्यन्ते। युगस्यास्य नूतनतायां दृष्टिं निधायायं स्तोत्ररचयिता स्वकीये स्तोत्रकाव्ये नवीनामेव सरणिं सृजति ।

स्तोत्रकाव्यमिदं स्तोत्रपरकेण सौन्दर्येण साहित्यनिष्ठेन च लालित्येन परमकमनीयं भूत्वा चकास्ति । तत्रैकतो नवनवभावा राजन्ते अपरतश्च तत्र रचनाया रमणीयं स्वरूपं द्योतते । स्तोत्रे विलसितं किमप्यद्भुतमनवद्यतत्त्वं श्रोतृणामध्येतृणाञ्च मनो नितरां प्रमोदयतीति शम् ।

स्तोत्रं पठेत् प्रतिदिनं मनुजो य एतत्
भक्त्या पवित्र मनसा नियमस्थितः सन् ।
स्यात् तस्य मानसगतः सफलोऽभिलाषो
मुक्तिं लभेत कृपया च हरेः स भक्तः ॥

स्वामिनाथरचनात्रयसमीक्षणम्

(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः, नयी दिल्ली)

कर्णभूषणम्—

(१)

कर्णोऽभवज्जगति विश्रुतदानवीरो
दत्वाप्यसूननिशमेव जनेन धर्मः ।
संरक्षणीय इति वीरवरः स मेने
तज्जीवनं हि जगतेदृशमेव दृष्टम् ।।

(२)

श्रीस्वामिनाथकविना रचितं मनोज्ञम्
एकाङ्किनाटकमिदं जगतीहितार्थम् ।
यत् कर्णभूषणमिति प्रथितां स्वसंज्ञां
तत्त्वं दधात्युपरि तत् कथितं सुरम्यम् ।।

ध्वस्तं कुसुमम्—

(१)

क्रूरं महद् भवति हन्त विधातृकार्यं
शोकप्रदं हृदयदुःखदशोचनीयम् ।
तज्जीवनं न मनुजस्य कदापि कर्तुं
शक्नोति विस्मृतमतिक्षतिकारि निन्द्यम् ।।

(२)

यां शोकगीतिपरकां कृतवान् कृतिं स्वां
श्रीस्वामिनाथकविमौलिमणिः सुमृद्वीम् ।
सा ध्वस्तपूर्वकुसुमाभिधया प्रसिद्धा
तत्रास्ति गीतमतिकोमलमेतदेव ।।

नरवलिप्रबन्धः—

(१)

अस्मिन् बन्धुरकौशले नरवलौ वल्गुप्रबन्धे प्रिये
शय्या भाति पदावलेः सुमृदुला संदीप्यते चारुता ।
काप्योजोगुणशालिनी नवनवार्थोन्मेषसंगुम्फिता
छन्दांसीह मनोहराण्यतितरां वस्त्वस्ति भावाञ्चितम् ।।

(२)

आदावत्र विराजते हिमनगश्रीः मानसाह्लादिनी
रम्यं तस्य च वर्णनं बुधगुणानन्दप्रदं मञ्जुलम् ।
मातुर्भाति ततश्च दिव्यसुषमासंशोभितं दर्शनं
गद्यञ्चापि विलोक्यतेऽतिरुचिरं पाण्डित्यभाभास्वरम् ।।

श्रीस्वामिनाथ ! भवतामपि सुप्रभातम्

(कविरत्न कृष्णप्रसाद शर्मा घिमिरे, टङ्गाल गहिरीधारा,
काठमाण्डू, नेपाल)

(१)

नारायणस्य सनरस्य कृपापरस्य
सच्चिन्मयस्य निगमागमसंस्तुतस्य ।
दिव्या स्तुतिर्विरचिता विदुषां कृते या
तत् स्वामिनाथ ! भवतामपि सुप्रभातम् ॥

(२)

सा स्वर्णदी विजयते सनकादिसिद्धै-
रन्यैर्महर्षिमुनिभिश्च सुसेविताङ्गा ।
यां धारयन्त्यहह ! यत्र पुरी विशाला
तां निर्दिशन्नभिमतं, तव सुप्रभातम् ॥

(३)

तस्यां स्थितौ नरवरौ भुवनातिशायि
यच्चक्रतुस्तप उभौ स्वचरित्रचित्रम् ।
श्रुत्वैव दर्शननिमित्तमगाज्जनौघ-
स्तद्वर्णयन् सुमधुरं तव सुप्रभातम् ॥

(४)

आद्येन शङ्करनिभेन हितङ्करेण
श्रीशङ्करेण गुरुणा जगतां प्रियेण ।
संस्थापितं प्रथमपीठमहो ! विवर्ण्य
यत् सत्कृतं, तव भवेदथ सुप्रभातम् ॥

(५)

तत्राश्रितो यतिवरो गुरु-गौरवोऽसौ
श्रीचन्द्रशेखर उपाह्व उदारचेताः ।
नित्यं जयत्यसमबोधयुतो महात्मा
तं निर्दिशञ्छ्रुतिपरं, तव सुप्रभातम् ॥

(६)

तत्पादपीठमनुसृत्य विराजमानं
लोके "जयेन्द्र" इति लब्धशुभाभिधानम् ।
अन्यं जगद्गुरुमपीह सुखं प्रशंसन्
धन्योऽसि, तत् तव भवेदथ सुप्रभातम् ॥

(७)

पद्मोद्भवादिगुरुवर्यपरम्परां तां
स्वाश्रित्य संस्थितवतोऽत्र गृहस्थधर्मे ।
दृष्ट्वैव तत्र रतिमित्थमहं विमुग्धः
शान्तं ब्रवीमि, "सुखमस्तु तव प्रभातम्" ॥

(रचनातिथि : २४-१-१९८२ ई०)

वर्धते स्वामिनाथः

(श्री श्रीसुन्दरराजः, आइ. ए. एस., योजना-आयोगे संयुक्तसचिवः, नई दिल्ली)

कामकोटिवरपीठमण्डन-
चन्द्रशेखरसरस्वतीक्षया ।
स्वामिनाथ इह शंकरेक्षया
स्वामिनाथ इव वर्धतेतराम् ॥१॥
स सर्वकारे परतन्त्रभूतः
सन्नप्यकार्यं न कदाऽप्यकार्षीत् ।
सत्कार्यकारित्वतया ततोऽमुं
सर्वोऽभिधत्ते भुवि कार्यकारम् ॥२॥
प्रागेव तारकभयं दिवि देवतानां
श्रीस्वामिनाथकृपया व्यपनीतमासीत् ।
तद्वत्प्रतारकभयं भुवि देववाण्याः
श्रीस्वामिनाथसुधिया व्यपनीयतेऽद्य ॥३॥
अर्वाचीनं संस्कृतं यत्प्रबन्धैः
प्राचीनं नस्संस्कृतं चातिशेते ।
अर्वाचीनास्सर्व एवाधमर्णाः
तस्मादस्मिन् भारतास्स्वामिनाथे ॥४॥
स्वामी भूत्वा सर्वकारो निवृत्तं
कर्तुं शक्तो यं स्वसेवात एव ।
सेवायास्तं नो पुनर्देववाण्याः
तस्मात्स्पष्टं स्वामिनाथत्वमस्य ॥५॥
प्रशस्यं यं प्रशंस्याद्य स्वामिनाथमहोदयम् ।
कृता कृतविदां श्रेष्ठं कृतार्था कविता मम ॥६॥

डा. स्वामिनाथानां शासन-सेवा-निवृत्ति-समये

[डॉ० प्रभाकर नारायण कवठेकरः, पूर्वाध्यक्षः
केन्द्रीय संस्कृत मण्डलस्य, इन्दौर (म० प्र०)]

मन्त्रालय-विभागं यो सनाथीकृतवान् सुधीः ।
सेवाया विनिवृत्तोऽपि सेवायां प्रभविष्यति ॥१॥
वेद-वेदान्त-शास्त्रज्ञः परमाचार्य-सेवकः ।
आसनं भूषयामास कुशलः पण्डितश्च यः ॥२॥
मन्मानसे निवसतः पण्डितस्य महात्मनः ।
प्रवेशाद् यस्य सञ्जातं विशालं मे मनोऽभवत् ।३॥
राष्ट्रिये संस्कृतस्यापि साचिव्यं मण्डले कृतम् ।
येन मण्डल-सङ्कल्पाः शीघ्रं कार्यान्विताः कृताः ।४॥
कविः, सखा, स्वामि-भक्तो मुखरः स्पष्टवाक् सुधीः ।
आसनस्थः शासनस्थो योऽस्ति विद्या-विभूषितः ।५॥
स्वामिनाथ इति पदं पुनरुक्तवदिष्यते ।
स्वामिनां नाथ इत्येव योऽधिकारी सुशासकः ॥६॥
स्वतन्त्रः पण्डितः श्रेष्ठो निरभ्र-रवि-सम्मितः ।
स सेवाविनिवृत्तोऽपि सेवमानोऽद्य वर्धते ॥७॥

श्लोकनवकम्

[डा० स०सु० जानकी, कुप्पुस्वामिशास्त्रि गवेषणसंस्था निदेशिका,
मद्रपुरी (मद्रास)]

(१)
डाक्टर् सी. आर्. यस्. इत्येव सुप्रसिद्धसुनामभृत् ।
भारते च विदेशेषु सद्भिस्सर्वैः सुपूजितः ॥

(२)
देववाणी-शिरोरत्नं महार्हमतुलं महत् ।
यशोभाजां च सर्वेषां शिरोभूषणमुत्तमम्

(३)
वेद-वेदाङ्गतत्त्वज्ञः, काव्यकञ्जमधुव्रतः
कामकोटिगुरूत्तंस - प्रीतिभाजनमुत्तमम् ॥

(४)
काव्यशास्त्रविशेषज्ञो ग्रन्थानां च विमर्शकः ।
सङ्गीतरसिकः कर्ता साहित्यानां स्वयं तथा ॥

(५)
नाटकानां रचयिता प्रतिष्ठाता तथैव च ।
विदुषां कल्पकश्चायं स्वाश्रितानां च कामधुक् ॥

(६)
सूत्रधारी कार्यदर्शी नियन्ता पोषकस्तथा ।
अध्यक्षश्च समाजानां विविधानां विशेषवित् ॥

(७)
भारतीयसंस्कृतेश्च स्वदेशेषु प्रदर्शकः ।
दाक्षिण्येन सदा युक्तः दाक्षिणात्यः कलानिधिः ॥

(८)
आयासरहितः कश्चित्सदा विद्यामुपासितः ।
उत्साहः पौरुषं धैर्यमित्येतैश्च गुणैर्युतः ॥

(९)
काव्यशास्त्रविनोदेन सार्थं यस्य च जीवितम् ।
एवंविधगुणोपेतः स्वामिनाथमहोदयः ॥

श्रीस्वामिनाथं प्रति

(श्री भि० वेलणकरः, सम्पादकः, 'गीर्वाण-सुधा', बम्बई)

असौ स्वामिनाथो भजते निवृत्ति
स्वसेवाव्रताच्छासनलब्धकार्यात् ।
निवृत्तिर्न तस्यास्ति तु कार्यराशेः
कदा स्नेहवृत्तेरथ संस्कृतस्य ॥१॥

स मित्रं सदा संस्कृतसेवाकानां
समुत्साहादाता चिरसिद्धहस्तः ।
स संवर्धने संस्कृतपक्षदक्षः
ततः स्वामिनाथो लभते प्रशस्तिम् ॥२॥

दिगन्तान् प्रगन्ता ननु संस्कृतार्थे
न वासः प्रवासश्च तदादृतोऽभूत् ।
न भूताः प्रभूतास्तुलिता अनेन,
तदास्यं न दास्यप्रणतं बभूव ॥३॥

स कुर्याद्धि सेवामथ संस्कृतस्य
तमामन्त्रयेऽहं नतमस्तकोऽत्र ।
ततः स्वामिनाथस्य च कामयेऽहं
चिरं जीवनं तत् सुखशान्तिपूर्णम् ॥४॥

सूचना :—न वृत्तं व्याख्यातपूर्वं हेमचन्द्रादिभिः पूर्वाचार्यैः ।
अतः 'ययसय' गणैर्युतमिदं वृत्तं 'स्वामिनाथ' इति मयाभिधीयते ।

दिवास्वप्नः

[महाकविः, अक्कित्तम्, त्रिचूरः, (केरलः)]

उल्लूर्-कविर्मह्यमनेकलेखान्
अनागतश्मश्रुकृते लिलेख ।
अद्यापि रोमन्थकृदेष बोधः
वार्धक्यकद्वारि यदा स्थितोऽस्मि ॥१॥

तथापि तावत्परमार्थपण्डि-
तोत्तंसकं, स्नेहमहाम्बुराशिम् ।
महाकविप्रौढ-सुभारतीय-
संस्कारपारङ्गतपुण्यवन्तम् ॥२॥

पाश्चात्य-पौरस्त्य-चरित्रसार-
स्वतं, समीक्ष्यास्य पुरः प्रणन्तुम् ।
भाग्यं न लब्धं-यदजस्रचिन्ता-
दुःखेन हा ! हन्त ! कदापि दूये ॥३॥

क्रमेण नानाविधजीवितस्य
वृत्तिव्यथा-व्याकुल-मार्गणोऽऽसम् ।
ताः विस्मृताः पूर्वकथास्तथापि
तन्मे विषादः पुनरप्युदेति ॥४॥

सत्यं यथा केवलमष्ट वाऽथ
दशाब्दपूर्वं हि निलातटान्ते ।
नावा मुकुन्दाङ्कितलेषु वेद-
पाठालयस्यापि पुरोऽङ्गणस्थः ॥५॥

सहस्त्रवर्षेषु सुदीर्घितस्य
विकस्वराश्वत्थतरोस्तु मूले ।
ऋजुस्थितश्चोज्ज्वलसंस्कृतेऽसौ
तस्थौ ब्रुवाणो ननु पूर्णकायः ॥६॥

श्रीस्वामिनाथोऽपि च यन्न वेद
तन्नास्ति लोके किमपीति वेद्यम् ।
ब्रह्माण्डभाण्डान्तरभूतसर्वम्
अस्मै यथा क्रीडनवस्तु जातम् ॥७॥

स्तब्धो भवाम्येष चतुर्दशासौ
यदा गभीरो वदतीह भाषाः ।
तेनोपगूढोऽपि यदा भवामि,
वाक्यं गभीरं च यदा शृणोमि ॥८॥

"मृतोऽस्ति नम्पूतिरिबालकोऽसौ"
सोऽयम् विशश्वास सुवर्षपूर्वम् ।
पुनः श्वसत्येव विजित्य मृत्युं
यत्स्वामिनाथस्य मनोमयेऽसौ ॥९॥

शासनसंसेवनतो
यन्नाथोऽयम् विरन्तुमारब्धः ।
क्रन्दति संस्कृतनिहितम्
श्रुत्यादिप्रथितवेदचातुर्यम् ॥१०॥

आर्याऽऽर्यः

[पं० आनन्द झा, शास्त्रचूडामणिपण्डितः, का०सिं०द०सं०वि०वि०, दरभंगा (बिहारः)]

(१)

संस्कृतनैकसमस्या-
महोदधौ द्राक्तरोऽयमिह यस्मात् ।
तस्मात् स्वामीनाथन्
द्राक्तर(डा०)सदुपाधिमावहन् भाति ।।

(२)

शास्त्रनिवास-स्थानं
नूनमयं नास्ति तत्र संशीतिः ।
"शास्त्रपुरं" ननु तस्मात्
प्रकथ्यते सत्यमेव सद्धिषणैः ।।

(३)

विनयप्रौज्ज्वल्याभ्यां
रामत्रयसाम्यमादधानोऽसौ ।
"सत्कर्मयोग"—योगात्
सत्यं कृष्णोऽपि "रामकृष्ण" स्तत् ।।

(४)

सुध्वनिगमोच्चारण
आगमतत्त्वज्ञताशाली ।
शालीनतया प्रथितो—
ऽवितथोक्तियशोराशिरिह गदितः ।

(५)

शाङ्करवेदान्तविज्ञ-
स्तथागताध्वात्ययी ततः प्रथितः ।
गृहपूजितान्नपूर्णो
विद्वच्छात्रोपकारपरतावान् ।।

(६)

एतत्संस्कृतरचना—
वचनान्यमितानि सन्मनोहारीणि ।
कस्मादिति चेद्यस्मा-
न्न कल्पनाऽल्पत्वमादधानानि ॥

(७)

संस्कृत-संस्कृति-साहा-
य्याधिकृतौ राजकीयायाम् ।
तिष्ठंस्तत्प्रोन्नत्यै
विलसच्चेष्टो न केन दृष्टोऽसौ ॥

(८)

केन्द्रियलालबहादुर-
शास्त्रिप्रख्यात - बोधपीठस्य ।
मध्ये प्राचार्यत्वं
गतस्तदुन्नतिकरोऽभवद्विपुलम् ॥

(९)

सेवानिवृत्तिकालं
सम्प्राप्तोऽपि क्षमोऽस्ति निजकृत्ये ।
तस्मात् संस्कृतसंस्कृ-
त्युन्नतिराशावतो सतीतोऽस्ति ॥

(१०)

जीवतु शरदां शतमय-
मुन्नतये संस्कृतस्य सुस्वस्थः ।
इति भगवन्तं माधव-
मुमाधवं चाप्यहं सदा याचे ॥

(११)

आर्याऽऽर्योऽयं यस्मा-
दार्याऽऽचरणस्तथाऽऽर्यपरिवारः ।
आर्याऽऽचार्यस्तुतिकृत्
कृतो मयास्त्यत्र तत्स्तुतिग्रन्थे ॥

श्रीस्वामिनाथ सुधीः

(डा० रमाशङ्कर त्रिपाठी, प्रधानाचार्यः, मुंबादेवी संस्कृत महाविद्यालयः,
भारतीय-विद्या-भवनं, बम्बई-७)

बाल्ये यो विषयान् विहाय सविषान् सारस्वतीमोषधिम्,
पीत्वाभूच्च विवेकधी विनयवान् मेधाक्षमाशीलवान् ।
सच्चारित्र्यपवित्रकीर्तिधृतिमान् हृत्कायवागैक्यवान्,
स्वस्थो जीवतु दीर्घकालमवनौ स स्वामिनाथः सुधीः ॥१॥

बाल्याद्यो जनकं तथा स्वजननीं त्यक्त्वा निजान् बान्धवान्,
वाग्देवीसमुपासनैकहृदयः सम्पाद्य भूरिश्रमम् ।
नानाशास्त्रमहानिधानममलं प्रापत्सुपुण्यादहो,
स्वस्थो जीवतु दीर्घकालमवनौ श्रीस्वामिनाथः सुधीः ॥२॥

यो देवं निगमागमादिगदितं सम्पूज्य संचिन्त्य वै,
यो वेदोदितकर्ममार्गमखिलं संश्रित्य धर्माग्रणीः ।
भूत्वा भक्तिविरागवित्तिमहितो वीतोऽभिमानादिभिः,
दैवीवाग्वितनाय नित्यनिरतो जीयाच्चिरं स क्षितौ ॥३॥

कुसुमाञ्जलिः

(पं॰ मोतीलाल 'पुष्करः', तन्त्र प्रकाशनम्, लीलानिवासः, गणपतियार, श्रीनगर (काश्मीर) १९०००१)

प्रणम्याः स्वामिनः श्रेष्ठाः मादृशैः भारतीप्रियैः ।
धन्याः भवन्तः सर्वे च पत्रिकायाः प्रबन्धकाः ॥१॥

प्रतिभां धारयन् श्रीमान् प्रवरसेनपुरे मया ।
संस्कृतोत्थान - कार्यार्थम् दृष्टः पृष्टश्च सत्कृतः ॥२॥

तस्मिन्नेव क्षणे ज्ञातम् नासौ साधारणो जनः ।
तस्य व्यवहारबुद्धिश्च ज्येष्ठा श्रेष्ठा प्रभाविनी ॥३॥

आंगल्यां संस्कृते हिन्द्याम् प्रावीण्यं धारयन् महान् ।
पण्डितः प्रतिभाशाली मां चकार प्रभावितम् ॥४॥

तस्य ग्रन्थाः सुरुचिराः सच्छात्रज्ञानदायिनः ।
तत्र व्यासस्य वाल्मीकेः वचसां स्मरणं कृतम् ॥५॥

विरलाः संस्कृतभक्ताः यैः कृताऽस्ति सदा हृदा ।
सेवा गीर्वाणभारत्याः गृहे शासनकर्मणि ॥६॥

मदीया धारणा धीरा यदयं सुप्रभाकरः ।
दक्षिणोत्तरयोरैक्यम् करिष्यति स्वनीतिभिः ॥७॥

पण्डितः प्रवरः श्रेष्ठः रचनाभिश्चकार यः ।
संस्कृतसाहित्यं श्रेष्ठम् भक्तिविनयपूर्वकम् ॥८॥

विरलाः संस्कृतभक्ताः यैः कृताऽस्ति सदा हृदा ।
सेवा गीर्वाणभारत्याः गृहे शासनकर्मणि ॥९॥

अर्वाचीनंसंस्कृतांकः सप्तमे हायनेऽधुना ।
तेषां सेवां लक्ष्यीकृत्य प्रकाशं नीयते त्वया ॥१०॥
स्वामिनाथन्निति नामा डाक्टर्-पदवीविभूषितः ।
कार्यकारश्च सर्वेषां सुधीः शालीनशासकः ॥१२॥
तैरेव प्रेरितोऽस्मीति पुष्करः शारदासुतः ।
सदैव भारतीसेवाम् करोमि श्रद्धया सदा ॥१३॥

डा० सी. आर. स्वामिनाथ-महोदयाय
उपहारप्रसूनानि

(राष्ट्रपतिसम्मानितः प्रो० बटुकनाथशास्त्री खिस्ते
शास्त्रचूडामणिपण्डितः, सं०सं० वि०वि०, वाराणसी)

(१)

नित्यक्षरन्निगमनिर्झरवारिधौत-
वक्त्राम्बुजाय कविताववनिताप्रियाय ।
सर्वोपकारविकसत्सुयशोभराय
स्वस्ति ब्रुवे मतिमतां प्रथमाय तस्मै ॥

(२)

गीर्वाणवाङ्मयविनोदविकासशाला-
भालायिता भरतभूतलराजधानी ।
येन व्यधायि रुचिरं सुचिरं ध्वनन्ती
स स्वामिनाथसुकृती मुदमादधातु ॥

(३)

भालोल्लसद्भसितभासितवीक्षणैर्यः
सद्यो विपक्षकुहनां क्षपयाञ्चकार ।
दाक्षायणीसहचरात्मजलक्षणानां
कुक्षिम्भरिर्विबुधरक्षणदक्षिणोऽयम् ॥

(४)

यः केरलाज्जलधिचुम्बितटान्तभागात्
आशैलराजशिखरं सततं स्फुरन्तीम् ।
गीर्वाणवाङ्मयचमूशतवैजयन्ती-
मुल्लासहासपदवीं गमयाञ्चकार ॥

(५)

गम्भीरनीरदघटाध्वनिभिः समस्तान्
हर्षोन्मदान् बुधमयूरवरान् वितन्वन् ।
यः स्वामिनाथपदवीमदवीयसीं स्वा-
माधत्त लोकहितचित्तचमत्क्रियाभिः ।।

(६)

तस्याऽनवद्यहृदयस्य चिरोपनद्ध-
कार्यस्थलाद्विरमतोऽपि शतोदयस्य ।
श्रीस्वामिनाथविदुषः पुरतः प्रभाते
सौभाग्यसूर्यसुषमामनुचिन्तयामः ।।

जयतात् स्वामिनाथः

[श्रीभरत पिषारटिः, कामधेनु-सम्पादकः, एरनेल्लूर, (केरलः)]

अद्वैतो महिमालयः सुमनसां प्रौढात्मनां सङ्गमे-
ष्वच्छायेषु हिमालयस्त्वभिगमे मन्दानिलो मालयः ।
सत्सारस्वतसंसदां ननु लयः संवेदनीयश्च यः
स्वामी सौहृदमण्डलस्य जयतात् स स्वामिनाथश्चिरम् ॥

स्वामिनाथं नमामि

(डा० उमाकान्त शुक्लः, मुजफ्फरनगरम्)

हैमं वर्णं सुमेरूनुदयगिरितटान्दीप्तिमुद्यत्स्वभाव-
मब्धिङ्गाम्भीर्यमुच्चैर्हिमनगशिखरानुन्नतत्वम्प्रकाण्डम ।
पुष्पाणि प्राज्यहास्यं विबुधधुनिचलद्वीचिवृन्दं शुचित्वं
हृत्वा हृष्टङ्गुणाढ्यं हृदयहरममुं स्वामिनाथं नमामि ॥

शुभाशंसा

(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः, ए-१/२०३, जनकपुरी,
नई दिल्ली - ११००५८)

(१)

सौजन्यामृतसागरः परहितस्वान्तः सुवर्त्मस्थितः
शास्त्राराधनलब्धमोदमधुरः काव्यानुरागानुगः।
विद्याद्योतितसाधुकोविदकुलार्चा - चातुरीमण्डितः
आचारोज्ज्वलशोभितः शुचिमनाः श्रीस्वामिनाथन् ! भवान्॥

(२)

दोषं यो मम सज्जनो गुणमिव ज्ञात्वा वदान्यो बुधः
नो तस्मिन् न्यदधादुदारहृदयो दृष्टिं स्वकीयामहो।
पात्रत्वाद् रहितेऽपि हन्त मयि योऽकार्षीत् कृपां सर्वदा
सौजन्यं सदयस्य केन विधिना श्लाघे हि तस्याधुना॥

(३)

यच्चित्ताब्जपरागपावनकृपां प्राप्याभवन्मादृशः
वार्धक्ये निजजीवनं गमयितुं मन्दोऽपि जातः क्षमः।
कृत्वा स्थापितमेतमीड्यचरितः श्रीशास्त्रचूडामणेः
स्वीयं मान्यपदे प्रसादममितं प्रादीदृशद् वस्तुतः॥

(४)

धीमत्स्तोममिलिन्दसंस्तुतवपुः सद्वृत्तपुष्पप्रियैः
कीर्त्याः सौरभपूर्णवायुलसितो भावैः परागैरयम्।
शिष्टाचारसुचारुबन्धुररसैः स्निग्धैः सुधासन्निभैः
आस्वाद्यो मधुरैर्वचोभिरमलैः कल्पद्रुमः शोभते॥

(५)

साहित्यादिसमस्तशास्त्रविभया विद्योतितो दिव्यया
वैदुष्यप्रतिभासुशोभितबुधो विद्यानवद्योदयः ।
अस्मद्भारतकेन्द्रशासनमहोलब्ध्वा परामर्शणं
तत्तकार्यचयेषु विज्ञवरतः कार्तार्थ्यमैत् सर्वथा ॥

(६)

जाता संस्कृतभारती प्रतिदिनं श्रीमद्भवत्पौरुषाद्
अत्यन्तोन्नतिगामिनी सहृदयस्वातन्त्र्यगे भारते ।
एतस्मात् प्रियकारणाद् विहितया तोषप्रदावस्थया
चार्थस्यापि हि पण्डिताः सुरगिरो नन्दन्ति सर्वेऽधुना ॥

(७)

शङ्कासंशयपूगपङ्कपतितं विद्वन् जनानां ! गणं
शान्त्याधानकरीं सुरम्यसरणिं ज्योतिर्मयीं दर्शयन् ।
कुर्वन् रम्यकृतीः प्रधीश्वरवर ! ज्ञानश्रियं वर्धयन्
स्वस्थः पश्यतु हर्षवर्षशतकं श्रीस्वामिनाथन् ! भवान् ॥

क्रियासिद्धिस्सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे

(शास्तृल विश्वनाथ शर्मा, शिवम्पेट, आन्ध्रप्रदेशः)

अघटितघटनापटीयसी भगवतो माया किल केन प्रकारेण कञ्च वा पुरुषं कस्मिन्नसाधारणकर्मणि नियमयति भगवानिति ।

वेदाध्ययनाऽध्यापनसम्प्रदाये उत्सन्नप्राये ऋग्यजुस्सामाऽथर्वाख्यस्य-भौमस्य ब्रह्मणो रक्षणाय समग्रं भारतदेशं तत्र तत्र पर्यटनं विधाय, संकलय्य च संप्रदायान् तत्परम्परापरिरक्षणाय सुदृढः प्रयत्नः केन वा क्रियते । असाधारणसंकल्पबलम् अपूर्वंभगवच्छक्त्यनुप्रविष्टं ब्रह्मश्रीस्वामिनाथमहाभागं विना ।

राजकीयोद्योगिनो पुरुषधौरेयाः कति वा न सन्ति स्वे स्वे कर्मण्यप्रमत्ताः । किन्तु इयं सा उद्यागपरिरक्षणचातुरी नानासम्प्रदाय-परिज्ञानवैखरी तत्तद्देशभेदेन भिन्नानां वेदाध्ययनाध्यापनसरणीनामन्तस्तलं क्लेशैर्निमग्नेन समीक्षणं यथा-यथं पुनः परिरक्षणमित्येतदसाधारणं कर्म तत् श्रीस्वामिनाथमहाभागस्यैव नान्यस्य पुरुषसाधारणस्य ।

कदाचिद्वैदिकमहासम्मेलने देहल्यां संपन्ने नानाराजकीयनेतृमण्डले वेदा-ध्ययनाऽग्रापनसम्बन्धे वाग्वैखरीं श्रीस्वामिनाथमहाशयानां परिशीलयतां विदुषां सा प्रामाण्यशेमुषी, सा निर्दाक्षिण्यनिर्भीकमेघगंभीरनिर्घोषवाग्वैखरी रामायणे रावणसमक्षं कृतस्य श्रीमद्भगवतो हनूमतः वाग्वैखरी ज्ञापयतीव ।

सुविशालेऽस्मिन्नासेतुशीताचले भारते कस्य वेदस्य शाखा अनादिपरम्परया-ऽधीयमाना सांप्रतं लुप्तप्राया वर्तते, तस्याश्शाखायाः कस्य पुरुषधौरेयस्याऽवलम्ब-नेन, सा पुनरुज्जीवयितुं शक्यते— इत्येतद्विषयकं सफलं समीक्षणं श्रीस्वामिनाथ महाभागस्यैव, नान्यस्य मादृशस्य पुरुषसाधारणस्य ।

करालकलिकालेऽस्मिन्वेदभगवति गभस्तिमालिनि निम्लोचति पुनरुदीयमान-वेदशाखानां भेदाः परिदृश्यमानाः कं वा आस्तिकलोकं आश्चर्यचकितं विदधीरन् । एतत्पर्यालोचनया—श्रीस्वामिनाथमहाभागाः—

"यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छत त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥"

इत्येतश्लोकार्थस्योदाहरणभूता इति निश्चप्रचम् ।

संस्मरणम्

(विद्यावाचस्पति डा० उमारमणझा,
न्यायाचार्यः, एम०ए०, पीएच०डी०, डी० लिट्०, दर्शनविभागाध्यक्ष,
श्रीरणवीर केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्, शास्त्रीनगर
जम्मूतवी, १८०००४)

विविधशास्त्रमर्मज्ञानां विद्वत्तल्लजानां डा० सी० आर० स्वामिनाथन्-महाभागानां सम्पर्केऽहं सप्तदशवर्षेभ्यो यदा कदा सान्निध्यं सम्प्राप्य तेषां विषये किञ्चित्प्रकटीकर्तुमीहे ।

१९७१ ई० समये केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठे तिरुपतिनगरे प्रवक्तृणां कृते विभागीया प्रोन्नतिः प्रदातव्याऽसीत् । तदानीं ज्ञानवृद्धाः वेङ्कटराघवाचार्याः (तत्रत्याः प्राचार्याः) एवं च इन्द्रप्रस्थात् विशेषज्ञरूपेण डा० सी०आर स्वामिनाथन् महाभागास्तत्र सम्प्राप्ता आसन् । विशेषज्ञरूपेण सन्तोऽपि ते व्याकरण-साहित्य-दर्शनादिशास्त्रेषु स्वकीयं पाण्डित्यं प्रकटीचक्रुः । साहित्ये मम्मट-जगन्नाथादिमतविषये व्याकरणे पतञ्जलिनागेशभट्टादिविषये दर्शने न्यायवेदान्तादिशास्त्रेषु च तेषां प्रश्नान् श्रुत्वा मध्ये मध्ये तेषां समाधानमपि कर्णगोचरीकृत्य वयं प्रत्याशिनश्चकितचकिता अभवाम । अहं यदा प्रवक्तृपदे तेषां सन्निधौ सम्प्राप्तस्तदानीं तेन न्यायशास्त्रे प्रश्नो विहित.-"उदयनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ ईश्वरसिद्धौ सापेक्षत्वादनादित्वादित्यस्याः कारिकायाः विचारः कथं कृतोऽस्ति" इति । पुनश्च न्यायसूत्रे अपवर्गविषये हेत्वाभासविषये च सन्देहं समुपस्थाप्य यथोचितं समाधानमपि पाण्डित्यपूर्णेन मार्गेण तैः व्यधायि । अतस्तेषां पाण्डित्यं प्रतिभां च दृष्ट्वा तत्रत्याः विद्वान्सः प्रसन्नाश्चकिताश्च आसन् ।

× × ×

एकदा १९७३ ई० समये केन्द्रीय - संस्कृत-विद्यापीठस्य निरीक्षणार्थमेते तिरुपतिनगरं गता आसन् । अहं तत्र तदानीं छात्रावासाध्यक्ष आसम् । छात्रावासे तेषां कृते स्वागतव्यवस्थापि कृताऽसीत् । मयैव सरलया संस्कृत-

भाषया तेषां स्वागतमकारि। सम स्वगतश्लोकान् स्वागतभाषणञ्च श्रुत्वा तैः मुक्तकण्ठेन धन्यवादो विहितः। तदानीं छात्रा अपि तेषां कोमलसरलभाषणेन मुग्धा इव अभवन्। तेषां कृते भोजनव्यवस्था अपि तद्दिने तत्रैव कृताऽसीत्। भोजनसमये वैदिकपाठपुरस्सरं तैरुक्तं "सर्वे छात्रा अपि अधुनैव भोजनं कुर्यु" रिति। तस्मिन्नेव वृहत्प्रकोष्ठे सर्वेषां भोजनं यदा आरम्भणीयमासीत् तदानीं तैरुक्तं यत् सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः समानरूपेणैव सर्वं वितीर्यं भोजनं कर्त्तुमीहे। डा० स्वामिनाथन्-महाभागानां कृते काचित् मिष्टान्नादिसाहिता विशिष्टा व्यवस्था आसीत् किन्तु सर्वं समानरूपेण छात्रेभ्यो वितीर्यं प्रसन्नाः सन्तः ते भोजनमकार्षुः। ईदृशी तेषां लोकप्रीतिः छात्रप्रीतिश्च वर्तते।

× × ×

विश्वसंस्कृत - सम्मेलनावसरे अखिलभारतीय - प्राच्यविद्यासम्मेलनेषु च प्रायः सर्वत्र एते महानुभावाः सर्वैः सौहार्दपूर्णं व्यवहारं व्याहरन्तः अद्भुतं लोकस्नेहं सम्प्रदर्शितवन्त इति स्मर्यंते।

× × ×

१९८५ ई० समये जनवरीमासस्य सप्तमतालिकातः नवमतालिकापर्यन्त राष्ट्रिय संस्कृतसंस्थाने प्रवाचकानां प्राध्यापकानाञ्च प्रोन्नतिविषये अन्तर्वीक्षा अभूत्। तत्र पण्डितबदरीनाथशुक्लमहोदयाः, डा० आद्याप्रसादमिश्राः, डा० मण्डनमिश्राः, डा० सी० आर० स्वामिनाथन् - महाभागाः अन्ये च विशेषज्ञाः समुपस्थिता आसन्। मया यदा तेषां पुरतः न्यायवैशेषिकदर्शनस्य चर्चा विहिता तदा झटिति तैः "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्" इतिवैशेषिकसूत्रंमुपस्थाप्य प्रशस्तपादभाष्यरीत्या व्याख्यानं क्रियतामिति उक्तम्। मया समाधानं कृतम्। तेऽपि प्रसन्ना सन्तः तूष्णीं तस्थुः। तत्र तेषां प्रत्युत्पन्नमतित्वं पाण्डित्यञ्च मयाऽनुभूतम्।

× × ×

१९८५ फरवरी मासे ११, १२, १३ तारिकासु जयपुरे अखिलभारतीय-शिक्षा-सम्मेलनमासीत्। तत्र उपराष्ट्रपतिः लोकसभाध्यक्षः अन्ये च मन्त्रिणः समागता आसन्। एते डा० स्वामिनाथ-महाभागा अपि पुरस्कृताः, उपराष्ट्रपति महोदयानां करकमलेभ्यः पारितोषिकञ्चापि लेभिरे। दिल्ली-जयपुरमार्गे एकस्मिन् अतिसुरम्ये ललिते स्थाने (होटलविशेषे) काफीपान - समये सहसा तेषां दर्शनमभूत्। अकस्मात् डा० मुरलीधर पाण्डेया अपि तत्रैव समाजग्मुः। मया उभावधिकृत्योक्तम्-सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति। तदानीं

डा० स्वामिनाथन् महाभागैरुक्तम् "कथमपि हि वित्तेन (द्रव्येण) भवती"ति । तत्स्थाने काफीपानस्य मूल्यमत्यधिकमासीदिति कृत्वा तेषां वचनं श्रुत्वा वयं सर्वे हास्यरसविलीना सन्तः पुनरग्रे गन्तुं समारब्धा अभवाम ।

× × ×

'लक्ष्मीसरस्वत्योर्विवादः' मया अनूद्य प्रकाशितः । दिल्लीनगरे शास्त्रि-भवने शिक्षाविभागं गत्वा यदा ग्रन्थः तेभ्यः समर्पितस्तदा प्रसन्नाः सन्तः मामुद्दिश्य "उमारमण-रमारमण" इत्यादि श्लोकं झटिति निर्माय प्रशंसामकुर्वन् । इयं तेषां कवित्वशक्तिरस्ति । एवं प्रकारेण बहुत्र तेषां पाण्डित्यं लोकप्रियत्वञ्चानुभूतम् ।

× × ×

एकदा अहं तेषां गृहं (करोलबागस्थितं) सम्प्राप्तः । तदानीं समुचिते आसने समुपवेश्य स्वयं सामान्यस्थले उपविष्टाः सन्तः अस्माकं सत्कारमपि कृतवन्तः इत्यस्ति तेषां समुचितः लोकव्यवहारः ।

अतः डा० सी० आर० स्वामिनाथन् महाभागाः - विद्याविनयसम्पन्नाः संस्कृतस्य संरक्षणे कटिबद्धाः सन्तः यशस्विनः शतायुषश्च भवन्त्विति शम् ।

सुरभारतीसेवापरायणस्य, कृतवैदिकधर्मोद्धारस्य, संस्कृत-वाङ्मयविदुषः, परोपकारपरस्य, दक्षिणाशावधूविशेष-कस्य, श्रीस्वामिनाथन् - संज्ञाजुषो विदुषः कर-कमलयोः समर्पितमिदम्

अभिनन्दनपत्रम्

वरेण्य,

सर्वं भवदीयं जीवनं सुरभारतीसेवायै समर्पितं वर्तते । तत्रभवानहर्निशमविरतं तस्या उद्धाराय प्रयतते । जीवनस्योषःकाले महान्तं क्लेशमविगणय्य भवता सर्वं संस्कृतवाङ्मयं विविधविद्याभास्वरेभ्यस्तपोनिधिभ्यो गुरुभ्योऽधीतमनुशीलितञ्च । न केवलमलङ्कारग्रन्थेषु मधुरोक्तिरम्यराजीवेष्विव सरःसु, रम्यासु काव्यरचनास्ववगाहनहृद्यासु सरसीष्विवापितु दुरूहेषु व्याकरणादिषु शास्त्रेषु दुरवगाहेषु नदेष्विव, भवन्मनोराजहंसः समं तरीतुमर्हति, पश्यतां च प्रीतिं जनयति ।

सुरभारतीसेवापरायण,

भवता संस्कृतस्य या सेवा कृता सा नितरां प्रशंसनीया वर्तते । बहून् ग्रन्थान् प्रणीय, नैकानि काव्यानि विरचय्य, विविधानि गवेषणापराणि भाषणानि च सभासु प्रदाय भवताऽनेके जनास्तोषिता उपकृताश्च । संस्कृतमधीयानेभ्यश्छात्रेभ्यो वृत्तिम्, संस्कृतपण्डितेभ्यः साहाय्यम्, देशे विविधेषु स्थानेषु संस्कृतस्य पाठशालानां परिषदाञ्च स्थापनम्, पारेसमुद्रं विदेशेष्वपि संस्कृताध्ययनार्थं लोकस्योद्बोधनञ्चेत्यादीनि भवतस्तथाविधानि कार्याणि सन्ति यानि सर्वैः संस्कृतानुरागिभिः सर्वत्राभिनन्दितानि ।

आदर्शकर्मयोगिन्,

भवान् सुखासक्तिं विहाय सततं लोकसेवाव्रतं निर्वहति। अस्मिन्नेव क्रमे भवान् 'लालबहादुरशास्त्रिसंस्कृतविद्यापीठस्य' प्राचार्यपदेन, शासने सहायकशिक्षा-परामर्शदातुः पदेन, उपशिक्षापरामर्शदातुः पदेन, भारतस्य नेपालदेशे सांस्कृतिक-सचिवपदेन च देशं चिरमसेवत तत्कीर्तिञ्चाशास्वतनोत्।

वयं सर्वेऽत्रत्या अध्यापयितारोऽध्येतारश्च भवतोऽनेनाभ्युदयेन नितरां मोदामहे, भगवन्तञ्च प्रार्थयामहे यत्स भवत उत्तरोत्तरमभ्युदयमायुष्यं श्रियं कीर्तिञ्च वितरेदिति।

वयं स्मः

श्री एकरसानन्द-संस्कृतमहाविद्यालयीया

२५-३-८५ अध्यापकाश्छात्राश्च

श्रीः

डा० सी०आर० स्वामिनाथमहाभागेभ्यः वितीर्णम्

अभिनन्दनपत्रम्

मानसीयाः श्रीमन्तः स्वामिनाथमहाभागाः !

महदिदं अस्माकं भागधेयम् यदद्य अविरतसुरभारती-सेवारसनिष्यन्द-सुक्षालितविश्वविश्वम्भरामण्डलानां प्रवचनचातुरीचाकचक्यविमोहितमानव-मानसानां भारतीयसंस्कृति-आधारभूतसंस्कृतपरिरक्षणविचक्षणानां तत्र-भवतां अत्रागमनं, तदनु अस्मदातिथ्यस्वीकरणं, तथा भवतां संमुखे हार्दिक-धन्यवादप्रकाशनाय अवकाशलाभः इति ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भः आरम्भसदृशोदयः ॥

इति महाकविवचनस्य लक्ष्यभूताः अप्रतिमप्रतिभाप्रतिभासमानाः उदात्त-चरिताः !

भारतस्य कोणे कोणे 'आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालय' - विद्यास्थानस्थापन-प्रचालनप्रचोदन - तत्संवर्धनपरिरक्षणकार्यकलापप्रवर्तनेन सुरभारतीसेवासंलग्न-मनस्काः एवं चतुर्वेदपाठाशालापुनरुद्धारणपरिरक्षणविचक्षणाः, प्राचीनसंस्कृत-ग्रन्थानां पुनः प्रकाशनप्रसारणनैकविधसंस्कृतसेवाबद्धादराः, वेदविदां संस्कृत-पण्डितानां भारतीयसर्वकारद्वारा द्रव्योपकारसभाजनविधया, साक्षात् परम्परया च शास्त्रसंरक्षणदक्षाः, ज्ञानवृद्धानां वयोवृद्धानां संस्कृतज्ञानां योगक्षेममभि-लक्ष्य, तेषां कृते द्रव्योपकारप्रबन्धपरिष्करणे कृतावधानाः,

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः सालप्रांशुः महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥

इति कविवचनस्य आदर्शभूताः चकासति । अपरः परशुरामोऽयम् ।

परशुरामक्षेत्रे पालक्काट् नगरे पण्डितमण्डलपरिवृते चात्तपुरे परिशुद्धे कार्यकारकुले उत्पन्नोऽयं सामगः सामोपायेन स्वकीये सकले संरम्भे सिद्धहस्तः,

संस्कृतपुनरुज्जीवने विततारम्भयत्नः, सततानुषक्तः, विमलान्तरङ्गः कमलाकटाक्षसंपन्नः करुणार्द्रमनाः कलिताशेषकलाः अटिताशेषदेशः, सभायां विराजमानोऽयं महाभागः

अग्रतश्चतुरो वेदान् पृष्ठतः सशरं धनुः ।
इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं चापादपि शरादपि ॥

इति उक्ति सार्थकयन् अस्माकं आनन्दं उत्पादयति । अन्ततः धन्यवादसमर्पणेन सिद्धार्थां वयं विरमामः ।

इत्थं
निर्वाहकाः
संस्कृतविद्यासमितिः, मदरास् ।
श्री चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीन्यायशास्त्रविद्यालयः, काञ्चीपुरम् ।
२४-३-८५ श्रुतिस्मृतिपुराणप्रकाशन-समितिः, मदरास् ।

श्रीमतां विद्याविद्योतितान्तःकरणानां काव्यशास्त्रविनोद - क्षणान्वेषणतत्पराणां समधीतसर्वदर्शनेषु वेदान्तदर्शन-सूक्ष्मविचारपरिशीलन-प्राप्तानन्दविशेषाणां विहितभारतीयसंस्कृति-संस्कृतवाङ्मय-संरक्षण-प्रचारप्रसार-निमित्तकानेकाद्वितीयकार्याणामार्याचारपरिपूतानां रचितानेककाव्यानां शास्त्रीयरहस्योद्घाटनसक्षमसमीक्षा-पटूनां स्वकर्तव्य-पालनजागरूकाणां शिक्षामन्त्रालयेऽलङ्कृतसंस्कृतोपशिक्षापरामर्शकास्पदानां महोदारचरितानां

डा० सी० आर० स्वामिनाथन् महोदयानां

करकमलयोः सौप्रस्थानिकम्

अभिनन्दन-पत्रम्

अयि अखिलमानवधर्ममूलवेद-संरक्षणजागरूकप्रहरिणः !

श्रुतिपरम्परयाधीतवेदा एव यथायथं मन्त्रद्रष्टृ-ऋषिकृतमन्त्रोच्चारणं सस्वरं कर्तुमर्हन्ति। स्वरतो विरहितानां विपर्यस्तानां च मन्त्राणामध्ययनमपराधः। साम्प्रतं तादृशा वैदिका विरलाः सञ्जाता इति तादृशं च वेदाध्ययनं दिनानुदिनं क्षीयमाणं विलोक्य चिन्ताकुला भवन्तः समस्ते देशे वेदपाठशालाः संस्थापितवन्तः। तत्र ब्रह्मचारिणो बटवो वेदान् सस्वरमधीयाना भवत्प्रयत्नेन प्राप्तसौविध्या नष्टप्रायमिमं ज्ञानविज्ञान-मानवधर्मनिधिं गोपायन्ति। प्रतिवर्षं च वैदिकसम्मेलनमायोज्य पुरस्कारव्यवस्थां विधाय वेदाध्यापकाध्येतॄणां योगक्षेमाय यथा भवन्तोऽयतन्त, तथा नान्यः कोऽप्यद्यत्वे। कार्यमिदं जगद्गुरु-शङ्कराचार्यपीठलब्धप्रसादाशीर्वादवतां भवतां कीर्तिं गायति गास्यति च सर्वदा सर्वतोभावेन।

अयि भोः करुणापरायणाविद्वद्वल्लभाः

अभावग्रस्तपण्डितानां निर्धारिता सहायताऽल्पीयसीति सर्वप्रथममधिकारिषु भवद्भिरेवानुभूतम्।

किञ्च तां सहायतां दिवङ्गीततादृशपण्डितभार्याऽपि लभतामितीदृशी भावना भवतामेव मनसि सर्वप्रथममजागरीत्। यैः पण्डितैः सर्वविधान्यादृशजीवन-सुखान्यविगणय्य वेदादिशास्त्रं संरक्षितं तेषां कृते तत्परिवारसदस्यानामभाव-ग्रस्तानां च कृते प्रजातन्त्रीयसर्वकारस्यापि किमपि कर्त्तव्यमस्तीति समाज-कल्याणशिक्षामन्त्रालयस्यापि ध्यानं भवद्भिरेवाकृष्टं तदर्थं चानवरतं महान्तं प्रयत्नं विधाय तदर्थमपि साहाय्यं सञ्चालितम्। इदं द्वितीयमपूर्वं कार्यं भवदीयामौचित्यचिन्तनभावनां सदयहृदयतां तस्या कार्यान्वययोग्यतां च सूचयति।

संस्कृतस्तरसमुन्नयनकृतप्रयासाः !

भवदीयं तृतीयं कार्यमस्ति समस्ते देशे आदर्शपाठशालास्थापनाप्रयासः। यथा केन्द्रीयविद्यालया शिक्षणप्रशस्तपद्धतित्वात्प्रशस्यन्ते तथैवैते आदर्शविद्यालया अपि संस्कृतस्य परम्परीणपरोवरीणोभयविधपद्धतिसमवेता वस्तुत आदर्शभूताः।

साम्प्रतिकाः संस्कृताध्यापका न तथा शास्त्रप्रौढिं भजन्ते यथा प्राचीनाः संस्कृतविद्वांस इति दिदानुदिनं क्षीयमाणं संस्कृतशास्त्रज्ञानं विलोकं विलोकं सर्वे संस्कृतानुरागिणश्चिन्तिता आसन्। तेषां चिन्ताशमनोपायश्चूडामणिपरियोजना भवतामेवोद्भावना। अस्यां परियोजनायां बहवो ज्ञानवृद्धा विद्वांसो भवद्भिस्तत्र तत्र महाविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु आदर्शपाठशालासु विद्यापीठेषु च नियुक्ताः। तेभ्योऽधीत्य साम्प्रतिकाः शिक्षकाः स्वसंशयं दूरीकुर्वन्ति, ज्ञानपिपासां शमयन्ति, पाण्डित्यप्रौढिं चाधिगच्छन्ति। इदं चतुर्थं कार्यमपि भवदीयमनुपमं यशो यावच्चन्द्रदिवाकरं प्रख्यापयिष्यति।

हंहो संस्कृतवाङ्मयग्रन्थानां जीवनदातारः सुलम्भयितारश्च !

दुर्लभग्रन्थप्रकाशनं कारयित्वा भवद्भिर्महदुपकृतं संस्कृतजगत्। निर्णय-सागर-प्रकाशनं यथा संस्कृतवाङ्मयविविधभेदप्रभेदानुविद्धत्वात् परिपूर्णं तथैव स्वविशुद्धये प्राचीनटीकासम्पत्तिमहिम्ने च विख्यातम्। तेषां दौर्लभ्यं पुनः प्रकाशनेन दूरीकृत्याल्पीयसा मूल्येन तदुपलब्धि-व्यवस्थाञ्च विधाय साहित्य-संरक्षणमपि भवद्भिरकृतपूर्वमेवाकारि।

तिरुपतिविद्यापीठस्य विश्वविद्यालयास्पदत्वप्रदानप्रस्तावोऽपि च भवदीय-चिन्तनमेव। तत्साहचर्याच्च दिल्लीविद्यापीठमपि विश्वविद्यालयत्वं साम्प्रत-मध्यगच्छत्। विश्वविद्यालयत्वं लभमानमिदं विद्यापीठद्वयमतितरां भवदवदानं सदा स्वीकरिष्यति।

यथावदाता आकृत्या द्राघीयांसश्च वर्ष्मणा ।
तथैव मनसा स्वच्छा कर्मणा च समुन्नताः ॥१॥
भवन्तो भान्ति भालेन विशालेन यथा तथा ।
औदार्येण चरित्रेण व्यवस्थापाटवेन च ॥२॥
व्यूढोरस्का वृषस्कन्धाः शालतुङ्गा महाभुजाः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं वैप्रा धर्मा इवाश्रिताः ॥३॥
आकारसदृशप्रज्ञाः प्रज्ञया सदृशागमाः ।
आगमैः सदृशारम्भा आरम्भसदृशोदयाः ॥४॥
स्वामिनाथमहाभागाः संस्कृतेः संस्कृतस्य च ।
जयन्ति मनसा वाचा कर्मणा च सुसेवकाः ॥५॥

नवदेहली

एष भवदीयप्रश्रयसुरभितः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीकेन्द्रीयसंस्कृत-विद्यापीठस्य
परिवारः ।

दिनाङ्कः : २९-३-१९८५

डा० स्वामिनाथाय पत्रम् (२)

(राष्ट्रपतिसम्मानित-कविरत्न-श्री अमीरचन्द्र शास्त्री, नयी दिल्ली)

श्रीः

फ़ेज़-१, बी-७२, अशोक विहार
दिल्ली-५२   ७-९-७५

पूज्ये प्रिये सहृदये सुहृदां वरिष्ठे
श्रीस्वामिनाथविबुधे नतयो मम स्युः ।
वैयक्तिकं यदभिनन्दनमत्र पद्यै-
र्मध्येसभं त्वधिगतोऽस्मि नितान्तहृद्यैः ॥१॥

अद्याथ तस्य पदतोऽपि सहायकस्य
शिक्षासु संस्कृतगिरि स्वविमर्शदस्य ।
शिक्षासमाजकुशलैकसमाश्रयस्य
मन्त्रालयस्य च तदध्यगमं दलेन ॥२॥

अन्यप्रकर्षरुचिरादरणस्वभावः
स्नेहातिशीतिरथवा गुणपक्षपातः ।
किंवा गुणान्तरमिहानुवदानि हेतुं
भावत्कमित्ययमहं बहु चिन्तयामि ॥३॥

श्रीस्वामिनाऽथ निजभक्तजनेषु तेषु
प्रह्लादनारदमुखेषु कृतानुकम्पा ।
श्रीस्वामिनाथ, न मम स्मृतिमाश्रयेत्किं
दृष्ट्वा तवेदृशमुदारतरं स्वभावम् ॥४॥

स्थित्वा स्वयं तरुतले तरुमूर्धनि स्वा-
नारोहयद्रघुपतिः स च नन्दसूनुः ।
चद्रञ्च शीर्षणि दधाति स चन्द्रमौलि-
रङ्गीकृतादरणमस्ति सतां स्वभावः ॥५॥

सोऽयं भवत्यपि मया सचिवालयेऽपि
शिक्षासमाजकुशलाश्रयणेऽनुभूतः ।
तं प्रत्यहं स्वहृदयेन कृतज्ञभावं
भूयोऽप्ययमूं प्रकटयामि विनम्रताञ्च ॥६॥

भवतामाश्रवः
अमीरचन्द्र शास्त्री

डा० स्वामिनाथाय पत्रम् (१)

शीघ्रकविः कविचूडामणिः
गद्य-पद्य सम्राट्
गोस्वामी हरिकृष्ण शास्त्री
न्यायोपाध्यायः शुद्धाद्वैतवेदान्ताचार्यं
साहित्याचार्यः

भूतपूर्व-प्रिन्सिपल
राजकीय संस्कृत कॉलेज, अजमेर
स्थायीः—
ग्राम महापुरा, जयपुर (राजस्थान),
भारत

दिनाङ्क २३-४-१९७७

विषयः—पुस्तकमुद्रापणविधौ सहायतानुदाने स्वीकृतद्रव्यराशिप्रदानम्
प्रसङ्ग—अस्मत् पत्रं (स्मृतिपत्रं) दिनांक ८ अप्रैल ७७

(१)

साहित्ये नव्यभव्यग्रथनकृति-परोत्साहसंवर्द्धनेषु
श्रीमत्सु स्वामिनाथन् - विबुधवरशिरोमण्डनेषूत्तमेषु ।
विद्वत्सत्कारभारोद्वहनमतिमतामग्रगण्येषु धन्ये-
ष्वात्मीयेष्वेव विद्वन्निकरमुपकृतैर्भावयत्सु प्रणामाः ॥

(२)

श्रीस्वामिनाथन् करुणारसाल-शाखाविलासोल्लसितः पिकाऽऽभः ।
गोस्वामिबन्धुर्हरिकृष्णशास्त्री नमत्ययं कामयते कृपां ते ॥
युग्मम् :—

(३)

सम्प्रेषितं श्रीचरणैर्ह्युदारैः साहाय्यदानार्थमुदारराशेः
सहस्रषट्कात्मकदानपत्रं, तदेव प्रत्यर्पयितुं दलं वः ॥

(४)

सम्प्राप्य, सद्यः प्रहितं मयाऽपि, स्वाज्ञानुसारं भवतां, तथापि
नाद्यावधि स्वीकृतवित्तराशिर्लब्धस्तदर्थं प्रतिवेदनं नः ॥

(५)

संवत्सरोऽप्यार्थिक एव यातस्तदुत्तरं मासमयोऽपि कालः ।
नैवोपलब्धः खलु वित्तराशिर्यः स्वीकृतः पुस्तकमुद्रणाय ॥

(६)

किमत्र बीजं विदुषां कृते यत् साहाय्यदानं भवता कृतं तत्
सर्वा प्रतिज्ञादिकपूर्तिरेषा कृता, धृताऽद्यावधि नैव मुद्रा ॥

(७)

पारावतानां शरणं हि कूपः, स्तूपायिता नः शरणं भवन्तः ।
नान्यो वदान्यः शरणं कवीनां भवेद्भवन्तं परिहाय मान्यः ।।

(८)

आशानिबद्धहृदयः खलु चाष-पोतः संवत्सरावधि कथञ्चन दीर्घकालम्
योऽयापयज्जलदविन्दुनिबद्धतृष्णो वर्षागमेऽपि किमु वञ्चित एव तिष्ठेत् ।।

(९)

नाऽन्योऽधुना कश्चन पक्षपोषको न सत्कृतिं कर्तुमयं प्रभुर्भवेत् ।
भवादृशामेव कृपाकटाक्षजो ह्युदीक्ष्यतेऽनुग्रहलेश एष नः ।।

(१०)

योऽनुग्रहोऽभूद्वरतर्पणेन सम्प्रीणितः स्वीकृतिदानपत्रैः ।
तृषार्दितो वर्षय वित्तधारां विलम्बविघ्नैः परिहन्यतेऽयम् ।।

(११)

सम्पोषकाः पण्डितपुङ्गवानामाधारभूता निधि सम्प्रसूताः ।
कल्पद्रुमा लेखकवृन्दहेतोर्वित्तप्रदानेऽप्यतियोगभाजः ।।

(१२)

संरक्षितारश्च कवीश्वराणां सम्मानसत्कारसहायताभिः ।
ये जागरूकाः स्वयमेव सन्ति प्रेक्षावतां धुर्यतमाः किमेभिः ।।

पत्रोत्तराऽऽकांक्षी—

निवेदकः—

गोस्वामी हरिकृष्ण शास्त्री,
कोसलेन्दुमठ, पालड़ी,
अहमदाबाद-३८०००७)

डा० स्वामिनाथाय पत्रम् (३)

Prof. K. P. URUMESE
(T.C. 11/257)
Christ Nagar, P.O. Kowdiar
TRIVANDRUM-3

Date : 5-5-1981

महात्मन् !

(१)

श्री स्वामिनाथ ! भवता रचितं तु गीतं
गीतं मयापि, बदरीश्वरसुप्रभातम् ।
भूरि प्रमोदमददात् भवदीयकाव्यं
श्रीकृष्णमूर्त्तिकृपया, मम सत्प्रणामः ॥

(२)

वाराणसीवरपुरे सुरभारतीय-
मायोजनं महदलं प्रचलिष्यतीति ।
भाग्येन मे श्रुतिगतं सुरवर्त्मवाण्या
नेदं मया पठितमत्र हि पत्रिकासु ॥

(३)

उत्तुङ्गसंस्कृतबुधैस्सह सङ्गमाय
गाङ्गेयपुण्यसलिले च निमज्जनाय ।
साहाय्यमत्रभवता सदयं विधेयं
नामाङ्कनाय विहितं सुदिनं त्वतीतम् ॥

(४)

या पावनी सकलभूतलवाङ्मयानां
हा, स्वामिनोति विदिता खलु देववाणी ।
स्वामी भवान् निखिलसंस्कृतमण्डलस्य
नान्यश्च भाति; सुकरं भवतो हि सर्वम् ॥

(७)

पारावतानां शरणं हि कूपः, स्तूपायिता नः शरणं भवन्तः ।
नान्यो वदान्यः शरणं कवीनां भवेद्भवन्तं परिहाय मान्यः ।।

(८)

आशानिबद्धहृदयः खलु चाष-पोतः संवत्सरावधि कथञ्चन दीर्घकालम्
योऽयापयज्जलदविन्दुनिबद्धतृष्णो वर्षागमेऽपि किमु वञ्चित एव
तिष्ठेत् ।।

(९)

नाऽन्योऽधुना कश्चन पक्षपोषको न सत्कृतिं कर्तुमयं प्रभुर्भवेत् ।
भवादृशामेव कृपाकटाक्षजो ह्यु दीक्ष्यतेऽनुग्रहलेश एष नः ।।

(१०)

योऽनुग्रहोऽभूद्वरतर्पणेन सम्प्रीणितः स्वीकृतिदानपत्रैः ।
तृषार्दितो वर्षय वित्तधारां विलम्बविघ्नैः परिहन्यतेऽयम् ।।

(११)

सम्पोषकाः पण्डितपुङ्गवानामाधारभूता निधि सम्प्रसूताः ।
कल्पद्रुमा लेखकवृन्दहेतोर्वित्तप्रदानेऽप्यतियोगभाजः ।।

(१२)

संरक्षितारश्च कवीश्वराणां सम्मानसत्कारसहायताभिः ।
ये जागरूकाः स्वयमेव सन्ति प्रेक्षावतां धुर्यतमाः किमेभिः ।।

पत्रोत्तराऽऽकांक्षी—

निवेदकः—

गोस्वामी हरिकृष्ण शास्त्री,
कोसलेन्दुमठ, पालड़ी,
अहमदाबाद-३८०००७)

डा० स्वामिनाथाय पत्रम् (३)

Prof. K. P. URUMESE
(T.C. 11/257)
Christ Nagar, P.O. Kowdiar
TRIVANDRUM-3

Date : 5-5-1981

महात्मन् !

(१)

श्री स्वामिनाथ ! भवता रचितं तु गीतं
गीतं मयापि, बदरीश्वरसुप्रभातम् ।
भूरि प्रमोदमददात् भवदीयकाव्यं
श्रीकृष्णमूर्त्तिकृपया, मम सत्प्रणामः ।।

(२)

वाराणसीवरपुरे सुरभारतीय-
मायोजनं महदलं प्रचलिष्यतीति ।
भाग्येन मे श्रुतिगतं सुरवर्त्मवाण्या
नेदं मया पठितमत्र हि पत्रिकासु ।।

(३)

उत्तुङ्गसंस्कृतबुधैस्सह सङ्गमाय
गाङ्गेयपुण्यसलिले च निमज्जनाय ।
साहाय्यमत्रभवता सदयं विधेयं
नामाङ्कनाय विहितं सुदिनं त्वतीतम् ।।

(४)

या पावनी सकलभूतलवाङ्मयानां
हा, स्वामिनीति विदिता खलु देववाणी ।
स्वामी भवान् निखिलसंस्कृतमण्डलस्य
नान्यश्च भाति; सुकरं भवतो हि सर्वम् ।।

(५)

मोदान्मया विरचिता कविता तु काचित्
क्रिस्तेतिहासमवलम्ब्य कथञ्चिदार्य !
आशा हि मे कविसदस्यनुवाचनाय
काशीपुरे; कुरु दयामिति याचतेऽयम् ॥

(६)

ऐ ए यसाख्य (I.A.S.) विरुदेन विभूषितश्च
वागीश्वरश्च महितप्रातभो सखा मे ।
वाराणसीपुरसमागतसूरिवृन्दै—
राराधितो हि भविता वरकृष्णमूर्त्तिः ॥

स्नेहादरपूर्वम्

कें० पि० उर्मीस्

उल्लसितयावत्तत्त्वज्ञानौपयिकनित्यानित्यवस्तुविवेकादि-सकलविशेषताजुषां, पूर्वोत्तरमीमांसापयोधिमथनमन्दरायमाणानां संस्कृतसंस्कृतिसंरक्षणैकमधुव्रतानां केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालयोच्चपदासीनानां श्रौत्राहंन्तीचरणानां महनीयकीर्तिकौमुदीविभासितदशदिगन्तानां महाविदुषां डा० सी०आर० स्वामिनाथन-महाभागानां पवित्रकरकमलयोरुपह्रियमाणम्

अभिनन्दनम्

नूनं सर्वे प्रसन्नाः शरणदसुमते पुण्यवन्तं भवन्तम्,
वीक्ष्यायातं प्रसङ्गात् जलवसुधमितं श्रीहरिद्वारधाम्नि ।
प्रत्यासन्ने प्रसन्ने नभसि हितकरे मेघमाश्लिष्टसानुं,
प्रीताः कामं नितान्तं स्वघनसुखकरं चातकाः कामयन्ते ॥१॥

काणादीदीप्तिराशे कविवरसुवचोबोधपीयूषचन्द्र,
भास्वन्वैयासकीनामनधिगतरुतां शब्दमाणिक्यमूर्धन् ।
विद्यावत्कृष्णकीर्ते खलदलनिहरे दीप्तिमञ्जैमिनीये,
ख्यातं कान्तं सुशान्तं सुखकरपदगं स्वामिनाथन्नमामः ॥२॥

केन्द्रे केन्द्रे सुधीरं सुधनवितरकं ज्ञानिनामग्रगण्यम्,
मीनानां सज्जनानां मृदुजलसरसं भारतीसेवनाप्तम् ।
भावैः सर्वैरखर्वैर्वृतमतिसुखदं पालकं सत्कथानाम्,
नृम्णं शुभ्रं प्रशान्तं सकलकलयुतं भावयामो भवन्तम् ॥३॥

कामं कान्ताः सुशान्ता भुवि भुवि विदिताः पण्डिता भान्ति भूयः,
येषां वाचां प्रवाहाः कुमतिनुदतया ख्यातिमन्तो भवेयुः ।
किन्नामैवं गुणौघैस्त्वमिह विसदृशो भासि भास्वानिवैकः,
आकाशे हि ग्रहाणां प्रचुररुचिकरो वेदविन्मानितोऽर्घ्यः ॥४॥

गङ्गाद्वारं प्रसिद्धं व्रततिततियुतं साधुसिद्धाश्रितान्तः,
विद्याशालाविभातं सुरमुनिसुकथं भूषितं भूतिमद्भिः ।
आनन्दानां प्रकाशं सदयदययुतं कामितं सज्जनानाम्,
तस्मिन्विद्वन् भवन्तं विलसितसुगुणं स्वामिनाथन्नमामः ॥५॥
शान्तस्वान्तं सुबोधं मधुरगुणचयं भूषणं पण्डितानाम्,
बोधाकाशाप्तचन्द्रं विततबहुकलं सज्जनानां सखायम् ।
येनेदं विश्वमद्धा सकलकलकलं कामितं न्वेकनीडम्,
विश्वेषां वै जनानां सुहितसुमनसं स्वामिनं भावयामः ॥६॥

समुपहर्तारः -

हरिद्वारपञ्चपुरीस्थाश्रमविद्यालयवर्तिनो विद्वांसस्तथा
श्रीभगवानदाससंस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यापकाश्च ।

१४-११-१९८३

नववर्षीयमभिनन्दनम्

(राष्ट्रपति सम्मानित:-श्री श्रीजीवदेवशर्मा भाटपाड़ा प० बंगाल)

(१)

नववर्षसहर्षदेवता
ह्य-ताद् भारतवर्षराष्ट्रिकान् ।
बलबुद्धि - शुभेष्टयोजनां
जनवृन्दे जनयत्वनारतम् ॥

(२)

हे स्वामिनाथ ! प्रणयी सदासि
प्रज्ञावतां प्राणरसायनश्रीः ।
जीवत्वमुज्जीवय जीवनञ्च
प्राचीन - विज्ञानसमाजमञ्च ॥

(३)

स्वामिनाथ ! गुणपाथसां निधे
ज्ञानरत्नभरणप्रयत्नकृत् ।
मङ्गलं हि भवदङ्गसम्पदो-
रस्तु भारतजनस्तुतं सदा ॥

३-५-१९७६

स्वागतपत्रम्

सुश्रीमतां गुणवतां हि यशोधनानाम
शिक्षाप्रसारकरणाय धृतव्रतानाम् ।
देशोन्नतिं विदधतां करुणाकराणाम्
सुस्वागतं सुमनसां भवतां विदध्मः ।।

(१)

सन्माननीययशसां विदितप्रभाणाम्
सद्भारतीयसुखदाकरराजधान्याम् ।
विख्यातिमत्-सुकृतिनां बहुमानभाजाम्
सुस्वागतं सुमनसां भवतां विदध्मः ।।

(३)

विश्वस्य सर्वविधवेदविधानविद्या
स्वायोगमन्मतिमतां कृतिनां समेषाम् ।
नित्यं परोपकृतये दृढसद्व्रतानाम्
सुस्वागतं सुमनसां भवतां विदध्मः ।।

(४)

श्रीमन्महर्षिनगरे समुपागतानाम्
विद्याविधानकरणे परशक्तिभाजाम् ।
विज्ञानपीठपरमोन्नतिसन्मतीनाम्
सुस्वागतं सुमनसां भवतां विदध्मः ।।

(५)

श्रीमत्कृपावरदहस्तमहाकृपायाम्
सद्यः समुन्नतमिदं भविता हि पीठम् ।
इत्याशया वयमिमे विमलातिथीनाम्
सुस्वागतं सुमनसां भवतां विदध्मः ।।

आचार्य रामविलास शुक्लः
महर्षि वेद विज्ञान-विद्यापीठम्
महर्षिनगरम् (गाजियाबाद)

डा० स्वामिनाथन् के प्रति

(श्री त्रिलोकीनाथ धर, उपनिदेशक (वित्त) राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली)

मराठी कवि बोरकर की एक कविता की एक पंक्ति का अनुवाद कुछ इस तरह से है 'होती जहाँ दिव्यता की प्रतीति, मैं प्रणाम सा झुक जाता हूँ'। संस्कृत में कुछ ऐसी शक्ति है और इसके साथ हमारी भावनायें कुछ इस प्रकार जुड़ी हुई है कि जहाँ भी संस्कृत की बात आती है, हमें वहाँ दिव्यता की प्रतीति हो जाती है और हम नतमस्तक हो जाते हैं। संस्कृत के क्षेत्र में जो लोग अपना योगदान देते है, उनके प्रति श्रद्धा और सम्मान की भावना जागृत होना स्वाभाविक है।

डा० सी० आर० स्वामिनाथन् जी से मेरा सम्पर्क पाँच वर्ष पूर्व तब हुआ जब मेरी नियुक्ति राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान में उपनिदेशक के पद पर हुई। यद्यपि हमारा प्रारम्भिक परिचय औपचारिक था तथापि शीघ्र ही मुझे उनके व्यक्तित्व और वैदुष्य का भली प्रकार से अनुभव हुआ और हमारा सम्बन्ध एक आत्मीय सम्बन्ध में परिणत हुआ। संस्कृत जगत् में उनकी ख्याति और प्रसिद्धि सर्वविदित है, परन्तु उनके काम में जो एक बात मुझे सबसे अधिक प्रिय लगी, वह है—वेद के प्रसार में उनका निरन्तर प्रयास। डा० साहब कवि भी हैं, दर्शन और अन्य विषयों का भी उन्हें यथेष्ट ज्ञान है, परन्तु मैं यह मानता हूँ कि यदि यह सब न भी होता और वे केवल एक मात्र काम वेद के प्रचार का ही करते, तब भी वे हमारे लिए आदर और सम्मान के पात्र बने रहते।

मुझे उनकी पद्य रचनाओं को सुनने का कई बार सौभाग्य प्राप्त हुआ और मैंने यह पाया कि उनमें सहृदयता, पदलालित्य और भाव गांभीर्य के

साथ-साथ दार्शनिक तत्त्व भी निहित हैं। इन कारणों से उनकी काव्य रचनायें उच्च कोटि की रचनाओं में गिनी जाती है।

उनके व्यक्तित्व की एक और बड़ी विशेषता मैंने यह देखी कि यद्यपि वे दूसरे पक्ष को बड़े धैर्य से सुनते हैं तथापि जहाँ कहीं संस्कृत के हित की बात आती हैं वहाँ वे दृढ़ निश्चय और आत्मसम्मान से अपने पक्ष पर अड़े रहते हैं। कदाचित् यही कारण है कि जो भी उनके बारे में बात करता है, वह प्रशंसा एवं आदर के साथ ही करता है। व्यक्तिगत रूप में मेरे साथ उनका सम्बन्ध बड़ा ही आत्मीय और सौहार्दपूर्ण रहा है और मुझे उनसे जो स्नेह और सम्मान प्राप्त हुआ है, उनके लिए मैं सदा उनको स्मरण करता रहूँगा। मेरी कामना है कि ईश्वर उन्हें दीर्घायु दें और वे स्वस्थ रहें, ताकि संस्कृत की सेवा में वे अधिक तन्मयता से कार्य करते रहें और अपनी कुशलता से श्रीमद्भगवद्गीता की 'योगः कर्मसु कौशलम्' उक्ति को साकार करें।

मूर्त्तिमती वेदसंस्कृतभक्तिः

(श्रीनट्टुविल् पषेटत्तु नारायणन् नम्पूतिरि कुट्टनेल्लूर, केरलः)

१९८१ तमे क्रिस्ताब्दे मम डॉ० सी० आर० स्वामिनाथमहोदयानां प्रथमः परिचयो जातः। केरलेषु श्रीनावायामखिलभारतीयवेदसम्मेलनमासीदवसरः। उद्घाटनसम्मेलनं प्रवर्त्तमानमवर्त्तत। भारतस्य विभिन्नेभ्यः प्रदेशेभ्यो भिन्न-भाषाभाषिणो वेदविदः समागताः सम्मिलिताश्चासन्। तेषु भूयिष्ठाः संस्कृत-विदः। तेषां सदसि केरलीयस्य सभापतेः कैरलीभाषणं डा० स्वामिनाथमहोदयाः संस्कृतेऽतिवेगेनानायासेन चानूदितवन्तः। तन्मुखादनर्गलं निर्गलन्त्या देववाण्या अमृतधारां कर्णे गृहीत्वा सर्वे विस्मिताः। द्विदिनव्याप्तेऽस्मिन् सम्मेलने युधिष्ठिरस्य राजसूये भगवान् कृष्ण इव डॉ० स्वामिनाथमहोदयाः सर्वकर्म-व्याप्ता दृष्टाः। अन्तरान्तरा कार्यक्रमाणां प्रख्यापनं संस्कृतेनैव तैः कृतम्। सर्वेषु कार्यक्रमेषु तेऽवहिता उपातिष्ठन्त। तेषां यथावन्निर्वहणे मनसा वाचा कर्मणा निरताश्चाभवन्। न केवलमेतत्, सामवेदगानाक्षरश्लोकपठनकर्णाटक संगीतालापादिषु केषुचित् कार्यक्रमेषु ते भागमप्यभजन्त। सम्मेलन उपस्थि-तानां वेदविदां सुखनिवासाद्यर्थमावश्यकानां वस्तूनां सज्जीकरणे सौकर्यकरणे-ऽसौकर्यदूरीकरणे च ते बद्धादराः समुत्सुकाश्च प्रावर्त्तन्त। आसम्मेलनसमाप्ते-स्तेषां विश्रमो नाभवत्। इदं सम्मेलनं स्थालीपुलाकन्यायेन डॉ० स्वामिनाथ-महोदयानां संस्कृतपाण्डित्यमनितरसाधारणं संस्कृतप्रयोगपाटवं वेदसंस्कृतभक्ति वेदसंस्कृतपण्डितभक्ति तत्पूजापरतां संघाटकत्वं कर्मकुशलतामन्यांश्च गुणान् प्रकटं प्रकटं प्रदर्शयति।

"गुणाः पूजास्थानं गुणिषु" इति ह्युक्तिः। गुणानां पूजा गुणिपूजा भवति। गुणपूजायां तद्ग्रहणं तद्विचारश्चान्तर्भवतः। वस्तुत एताभ्यामेव गुणावगमो गुणिमहिमावगतिश्च संभवतः।

ज्ञानात् भक्तिर्जायते। बाल्यात् प्रभृति पित्रादिभ्यो गुरुभ्यश्चेश्वरमहिमा-कर्णनश्रवणात् तन्माहात्म्यज्ञाने सति कश्चिदीश्वरभक्तो भवति। निरन्तर-मास्तिकग्रन्थपारायणात् तस्य भक्तिर्वर्धमानैव वर्त्तते। स सर्वात्मनेश्वरसेवापरो भवति। संस्कृतभक्तेरप्येषैव स्थितिः। केचिन्माहात्म्यश्रवणात् संस्कृतं पठन्ति।

केषाञ्चित्तदध्ययनात् तन्माहात्म्यज्ञानं भवति। उभयेषामपि यथा यथा अध्ययनमग्रतो गच्छति तथा तथा संस्कृतमाहात्म्यज्ञानं तद्भक्तिश्च वर्धमाने एव वर्त्तेते। ज्ञायमानं तन्माहात्म्यं किंस्वरूपम्? कीदृशश्च तज्ज्ञानक्रमः? काव्याद्यध्ययने कथास्वौत्सुक्यं जायते। पश्चादलङ्कारसन्निवेशादाववधानं भवति। तद्रसमनुभवन्नध्येता यदा विचारपरो भवति तदेतिवृत्तघटनादीनां सौन्दर्यमवगाहते तद्बुद्धिः। एवमग्रतो गच्छन् स ध्वन्यास्वादने समर्थः सक्तचित्तश्च भवति। अत्रान्तरे साहित्यादिशास्त्रपरिचयात् तेषु दृश्यमानेन युक्तिकौशलेन स आकृष्यते। काव्येषु कथाप्रसङ्गवशात् वेदान्तचिन्तापराणि स्तोत्राणि सन्ति हि। कथापात्राण्यपि भूयिष्ठानीतिहासपुराणेभ्यः स्वीकृतानि। एतद्विदः कस्यचिदध्येतुः संक्षेपेण परिचितानां विस्तरेण ज्ञाने समौत्सुक्यं सञ्जायते। स आदिकाव्यं रामायणं इतिहासं महाभारतं पुराणानि च पिपठिषति। तेषु पठितेषु तस्य संस्कृतभक्तिर्बहुगुणीभूता दृढीकृता च। काव्येषु यादृशी भाषा तादृश्येव तेषु। बहव आर्षप्रयोगाः सन्तीति भेदः। काव्यगुणा अपि बाहुल्येन दृश्यन्ते। निगूढानां जीवितरहस्यानामुद्घाटनं तं नितरामाकर्षति स्म। गहना विपुला च तत्त्वचिन्ता तस्य आलोचनामृतमभवत्। श्रीमद्भागवते भक्तिज्ञानकर्मणां या त्रिवेणी प्रवहति सा तं विस्मापयते स्म। यादृशे परम्परागते भारतीयसमाजे स जीवति तादृश एव तेषु दृष्टः। आचारविचारविश्वासादयः सर्वे त एव ये बाल्यात् प्रभृति तेन श्रुता अनुष्ठिताः पालिताश्च तेषां सैद्धान्तिक आधारस्तेन पुराणादिषु साक्षात्कृतः। ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्यावलोकनात् जगदुत्पत्तिविनाशादिसंबन्धी भारतीयविचारोऽद्वैताधारितस्तस्य परमादरमार्जितवान्। एवं सर्वंकषस्य संस्कृतसाहित्यस्य महिमानमवगम्य स नतमूर्धा प्राञ्जली रोमाञ्चकञ्चुकितो गद्गदनिरुद्धकण्ठश्चा भवत्।

तत्त्वचिन्ताया वेदान्त इत्यभिधानं पूर्वोक्तेन पुरुषेण बाल्यात् प्रभृत्येव श्रुतमस्ति। वेदानामन्तेषु प्रतिपादितत्वादियं संज्ञेति पश्चादवगतम्।

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥

इति महाभारतहृदयभूतभगवद्गीतामाहात्म्यबोधकः श्लोकस्तेन श्रुतः। गीताया अध्यायसमाप्तिवाक्येषु भगवद्गीतासूपनिषत्सु" इति तेन दृष्टम्। उपनिषद एव भगवता गीता इति तदर्थः। ता एता उपनिषद एव वेदान्ताः। तत्त्वचिन्ताया मूलं ज्ञातुं स शाङ्करभाष्यसहिता उपनिषदः पठितुमारब्धवान्। संस्कृतज्ञानस्य साफल्यमनुभूतं तेन। आस्तिकानां भारतीयानां वेदाः परमं प्रमाणम्। वेदेषु सर्वमस्ति, ते सर्वेषां मूलं भवन्तीति च प्रसिद्धम्। आदिकाव्येतिहासपुराणानि

वेदोपबृंहणाहनीति तेषामारम्भ एव कण्ठतः कथितम्। पूर्वोक्तं सर्वं वेदेषु दिदृक्षते स्म सोऽध्येता।

वेदानामाद्य ऋग्वेदः। सः प्रथममवलोकितः। आश्चर्यमाश्चर्यम्! सर्वेषां मूलमत्र दृश्यते। भाषाया दुर्ग्रहत्वं व्याकरणेन दूरीकर्तुं शक्यते। निरुक्तसाहाय्येन पठिते सति ऋग्वेदे पुराणादिगता विशेषा एव दृष्टाः। गायत्र्यादिछन्दांसि पुराणादिप्रसिद्धवृत्तानां मूलानि। पुराणादिषु अन्वयगतिमुल्लङ्घ्य वृत्तानुरोधिनी या पदविन्यासरीतिः तस्या मूलमत्र दृश्यते। अत्रान्वयमवज्ञाय छन्दोऽनुरोधेन पदानि विन्यस्तानि। अनुप्रासादयः शब्दालङ्कारा उपमादयोऽर्थालङ्काराश्चात्र पुराणादिष्विव बाहुल्येनोपलभ्यन्ते। अत्रत्यमेवानुप्रासोपमयोः समुचितं प्रयोगं वाल्मीकिकालिदासावनुकृतवन्ताविति स्पष्टम्। उक्तिवैचित्र्याणामाकर एव ऋग्वेदः। अत्र यद्देवतानां बहुत्वं तत्पुराणादिष्वपि। अस्माकं समाजे या बहुदेवतापूजा तस्या एतदेव मूलम्। नानात्व एकत्वं वैदिकभारतीयसंस्कृतेर्विशेषः। सत्यप्यृग्वेदे प्रत्यक्षतो देवतानां बहुत्वे तासामैक्यमपि सूक्ष्मया रीत्या स्पष्टतया च प्रतिपादितम्। तथा हि—इन्द्रस्तुतौ "विश्वस्मादिन्द्र उत्तर" इत्यादिवाक्येनेन्द्रस्य परमेश्वरत्वं वर्ण्यते। अग्न्यादीनामप्येवमेव सर्वातिशायित्वं कण्ठतः कथ्यते। एकस्यैव सर्वातिशायित्वं संभवि। यदि बहूनामेतदुच्यते तर्हि तेषामेकतायामेव तदुक्तेरुपपत्तिः। वृत्रवध इन्द्रकर्म। अग्न्यादीनामपि तत्कर्तृकत्वमृग्वेदेऽभिधीयते। यथा ब्रह्मशिव-रामादीनां कंसहन्तृत्वेऽभिहिते तेषां श्रीकृष्णस्य चैक्य एव तदुक्तेः सङ्गतिः तथैवेन्द्रस्याऽग्न्यादीनां च वृत्रहन्तृत्वोक्तावैक्यप्रतीतिः। एवं प्रतिपादितमैक्यम्—

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥"

इति मन्त्रे कण्ठतः कथयत्यृग्वेदः। अयमेको देवः परं ब्रह्मैव। तस्यैव विस्तरेण प्रतिपादनमुपनिषत्सु। एतदृग्वेदपारम्पर्यमेव पुराणेषु दृश्यते। श्रीमद्भागवते विष्णुः परमेश्वरः परं ब्रह्म। अन्ये तद्वशंवदाः। शिवपुराणे शिवस्येदृशत्वम्। देवीभागवते जगदम्बिका दुर्गा सर्वशक्ता। अन्ये सर्वे देवास्तामनुवर्तन्ते। नेदृशानां पुराणानां परस्परविरोधः। ऋग्वेदरीत्या देवानामेकत्वं परब्रह्मत्वं च प्रतिपादितमात्रं तैः। इदमेव पारम्पर्यमास्तिकभारतीयजीविते सङ्क्रान्तं येन जना विविधान् देवालयान् गच्छन्ति भिन्ना मूर्तीः पूजयन्ति च। युगपद् भिन्नदेवभक्तौ न कश्चिद् विरोधः केनचिदनुभूयते। (एतावत्पर्यन्तमृग्वेदशब्देन ऋग्वेदसंहिता विवक्षिता।)

पुराणादिषु देवासुरवैरं देवैरसुराणां राक्षसानां च विजयो वर्णितो दृश्यते। राक्षसासुरैर्यज्ञादिसत्कर्मणां विघातोऽपि तत्र वर्ण्यविषयः। एतत्सर्वमृक्संहितायां तत्र तत्र संक्षेपेण ब्राह्मणे विस्तरेण च प्रतिपादितम्। भारतीयसमाजस्यास्पदं यच्चातुर्वर्ण्यं तदृक्संहितायां पुरुषसूक्तेऽभिहितम्। त्रैवर्णिकानां षोडश संस्कारा यजुर्वेदविहिताः। अश्वमेधराजसूयादयो ये यज्ञाः कथाभागत्वेन पुराणादिषु वर्णिताः ते यजुर्वेदे ब्राह्मणेषु च विहिता विस्तरेण प्रतिपादिताश्च। तेषां परामर्शं ऋक्संहितायां तत्र तत्र दृश्यते। वस्तुतस्तेषां स्पष्टीकरणमेव ब्राह्मणेषु।

श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं पूजनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥

इति या नवविधा भक्तिः श्रीमद्भागवतेऽभिहिता, ऋक्संहितामूलिका सा। ऋक्शब्दस्य स्तुतिरित्यर्थः। स्तोत्राणां समाहार ऋक्संहिता। ऋक्षु स्तुत्यदेवतानां भक्तानुग्रहदुष्टनिग्रहौ प्राचुर्येण वर्ण्येते। तौ स्तोतृभिः प्रार्थ्येते च। पापविमुक्तिरपि याच्यते। इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारार्थं देवता आश्रीयन्ते भक्ताः सर्वथा तदधीतत्वं भजन्ते चेति संक्षेपः। अस्माकं स्तोत्रसाहित्यस्यैतदेव मूलम्। अत्रत्यैव भक्तिः श्रीमद्भागवते प्रवहति स्म। सैवेदानीमपि भारतीयास्तिकजीवितं नियच्छति।

सङ्गीतमपि साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम्।
एकमापातमधुरमन्यदालोचनामृतम्॥

इत्युक्तिः प्रसिद्धा हि। आलोचनामृतस्य संस्कृतसाहित्यस्य वेदमूलकत्वं दृष्टम्, तद्द्वारा भारतीयान्यसाहित्यानामपि। आपातमधुरस्य सङ्गीतस्य का कथा? तदपि वेदमूलकम्। सामवेदो गानात्मकः। तत्र पञ्चसप्ततिमृचो विहाय अन्याः सर्वा ऋच ऋक्संहितातः स्वीकृता या गीतिरूपेण परिणमिताः। इयं गीतिरेव साम। "गीतिषु सामाख्या" इति जैमिनिः। कर्णाटकसङ्गीते षड्जादयः सप्त स्वराः प्रसिद्धा हि। तेषां प्रभवः सामवेदीया घुष्टादयः सप्त स्वराः। सर्ववेदेषु उदात्तादिस्वरत्रयमस्ति। षड्जादयस्तत्रान्तर्भवन्तीति कश्चित् सङ्गीतज्ञो लिखति। स्वरानभिज्ञोऽपि सङ्गीतान्तरमिव सामगानमपि श्रुत्वा श्रुत्वा न तृप्यति।

एतावद्दर्शनेऽस्माकमध्येतुर्वेदभक्तिः सुतरां वृद्धिं पुष्टिं दार्ढ्यं च प्राप्ता। वेदसंस्कृतभक्तेः सैद्धान्तिकाधारदार्ढ्यायैतावदेवालमाधुनिककालपर्यन्तम्। किन्त्वाधुनिके काले भारतीयसंस्कृतेः प्रबलाः प्रतिद्वन्द्विनः सन्ति। नवीनविज्ञान-

बलेन जगज्जयाय प्रस्थिताः पाश्चात्त्यनव्यसिद्धान्तास्ते। संस्कृतमात्रशरणास्तेषामनभिज्ञतया तैरभिभूता भवेयुः। अस्माकमध्येता नेदृशः। सः सम्यक्कृताङ्गलभाषाध्ययनः। तद्द्वारा नवीनसिद्धान्तानां समीचीनपरिचयात् सः तैः सह भारतीयवैदिकसिद्धान्तानां तुलनायामतीव क्षमः। कृता च तुलना भारतीयसिद्धान्तानां सर्वातिशायित्वबोधे पर्यवसिता।

पूर्वोक्तोऽध्येता क इति किं वक्तव्यम्? तर्हि श्रूयताम्। डा० सी० आर० स्वामिनाथमहोदया एव सः। यस्मिन् भक्तिरस्ति सर्वथा तस्य सेवा भक्तेन कर्त्तुमिष्यते। वेदसंस्कृतभक्तैः स्वामिनाथमहोदयैरुभयोरपि समुचिता सेवा कृता क्रियते च। संस्कृतस्याधीतिबोधावयवा महती सेवा। यतो ग्राहकाभावे ग्राह्यस्य रत्नस्य नास्ति मूल्यम्। क्रमेण सर्वैरनध्ययनेन संस्कृतं त्यक्ष्यते चेत् सा स्याद्दशा तत्रास्ति दृष्टान्तः। मोहञ्जोदरो हारप्पा संस्कृते लिखितान्यस्माभिर्लब्धानि। किन्तु तेषां वाचयितुमशक्यतया तद्भाषाज्ञानाभावात् तत्साहित्यज्ञानमशक्यं भवतीदानीम्। संस्कृतस्यैषाऽवस्था मा भूच्चेदधिकाधिकजनैस्तदध्येयम्। अत एवोक्तं पूर्वं विपुलं संस्कृतज्ञानं सम्पाद्य स्वामिनाथमहोदयैर्महती सेवा कृतेति।

केचिद्विद्वांसः सन्ति येऽधीतिबोधमात्रेण सन्तृप्यन्ति। ते विद्यामात्मसुखायैवोपयुञ्जते। नेदृशा डा० स्वामिनाथमहोदयाः। अधीतिबोधानन्तरमाचरणे ते दत्तावधानाः कृतोद्यमाश्चाभवन्। एषः स रङ्गो यस्मिन्नभिनेतुर्महती सृष्टिशक्तिरपेक्षिता। तयाऽतीवानुगृहीता डा० स्वामिनाथमहोदया संस्कृते कृती रचयितुमारब्धवन्तः। केचिल्लेखकाः सन्ति ये गद्यमेव लेखितुं समर्थाः, अन्ये पद्यमात्ररचनायां निपुणाः। उभयोरपि रचनायां डा० स्वामिनाथमहोदयानां प्रावीण्यमनन्यसामान्यम्। ते संस्कृतपत्रिकासु लेखानलिखन्, पुस्तकानामवतारिका लिखितवन्तः। मनोज्ञाभिः कविताभिः सहृदयानानन्दसागरनिमग्नानकार्षुः। प्रतिदिनव्यवहारे संस्कृतोपयोगाय स्पृहयन्तस्ते पत्रव्यवहारमपि संस्कृतज्ञैः सह संस्कृतेनाकुर्वन् कुर्वन्ति च यदि पत्रलब्धारस्तदिच्छन्ति। तेषां सा भाषातीव स्वाभाविकी संस्कृतशैलीयुक्ता च। लेखनं भाषणादनायासं यतः पूर्वस्मिन् प्रभूतो विचारावकाशोऽस्ति। भाषणे तु प्रायेण विचारैः सहाविलम्बेन पदान्युच्चारयितव्यानि। अत एव गद्यपद्योभयास्वादनरचनानिपुणेष्वपि केचित् संस्कृतभाषणेऽसमर्था अन्ये स्खलन्तश्च भवन्ति। ते विरला भवन्ति येऽनर्गलं निर्गलन्तीं देववाणीं भाषितुं प्रभवन्ति। डा० स्वामिनाथमहोदया ईदृशाः। व्यक्तिभिः सह संभाषणे सभासु च ते सुतरां सुकरतयोपयुज्यते। भाषोपयोगस्यान्यो विषयोऽनुवादस्य। अत्र मूलकारेणाभिव्यञ्जितोऽर्थस्तात्पर्यश्च्योतनं विनाऽन्यभाषायां प्रकाशयितव्यः। तदर्थमुभयोरपि भाषयोः प्रकृतिः सम्यक् ज्ञातव्या। अत्रापि क्लेशकर-

मपि लेखनं भाषणादनायासम् । भाषणे तु मूलभाषायाः पदानां शैलीनां वाक्य-
घटनाविशेषाणां च तात्पर्यबोधकान्यनुवादभाषायाः पदानि शैल्यो वाक्यघटना-
विशेषाश्च सद्यः सद्यः स्मृत्वा प्रयोक्तव्यानि । विद्वत्सभायां भाषमाणस्य मूल-
कारस्य वाक्यानां प्रत्येकमनुवादो महतीं प्रतिभामपेक्षते । अत एव तयानुगृही-
तानां डा० स्वामिनाथमहोदयानामनुवादकौशलं दृष्ट्वा श्रीनावासम्मेलनगताः
सर्वे व्यस्मयन्त । भाषाध्ययनेन याः सिद्धयः स्वायत्तीकर्तुं शक्यास्ताः सर्वा
डा० स्वामिनाथमहोदयैर्वशंवदीकृताः । भगवत्प्रसादेन लब्धासु सम्पत्सु अत्याव-
श्यकस्वोपयोगादवशिष्टा भगवत्सेवायामेवोपयुञ्जते सन्तो भवताः । ईदृशा डा०
स्वामिनाथमहोदयाः संस्कृतप्रसादेन लब्धाः सिद्धीः संस्कृतसेवार्थमेव विनियुञ्जते
स्म, विनियुञ्जते च । एतदेव विद्यायाः समीचीनमाचरणं येन प्रचारणमपि
संभवति । अन्ये संस्कृतज्ञा अप्येवं कर्तुं प्रोत्साहिता भवन्ति । अपि च, संस्कृ-
तानभिज्ञा अपि तस्य व्यावहारिकतां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा तत् पिपठिषन्ति । एतस्य
विशिष्टं प्राधान्यमस्ति । यतोऽमरवाणी मृतवाणीति कैश्चित् प्रचारितः प्रबल.
प्रवाद एतेन गगनकुसुमायते ।

वाचयितॄणामल्पत्वाद्विपणेः सङ्कुचितत्वेन प्रचारावसरासुलभत्वात् संस्कृत-
पुस्तकानां प्रकाशनं न बहुलाभप्रदम् । हानिरेवाधिकं संभवेत् । डा० स्वामिनाथ-
महोदया एतामवस्थामवगणय्य स्वतन्त्राः काश्चन संस्कृतकृतीररचयन् प्राकाश-
यंश्च । ता गद्यमय्यः पद्यमय्यश्च । निस्स्वार्थं संस्कृतसाहित्यपोषणमेवेदृशानां
कर्मणां प्रेरकम् । न हि भक्ता भगवत्पूजायां लाभालाभौ वीक्षन्ते ।

औन्नत्यं कामयन्ते सर्वे । उन्नतास्तस्याभङ्गुरां रक्षामभिवृद्धिं चेच्छन्ति ।
सदा गुणोत्कर्षसम्पादनमेवास्य साधुः पन्था । किन्तु स न सुगमः । अतः प्राये-
णोन्नता अन्येषामनुत्कर्षमपकर्षं वा काङ्क्षन्ति । तदर्थं परोक्षं प्रत्यक्षं वा प्रयतन्ते
च । वेदसंस्कृतपण्डितेष्वप्येष दोषः प्रायेण दृश्यते । अत एव भर्तृहरिणोक्तं
"बोद्धारो मत्सरग्रस्ता" इति । डा० स्वामिनाथविषयेऽसतीयमुक्तिः । ते वेद-
संस्कृतपण्डितान् भक्त्यादरपुरस्सरं पूजयन्ति । किं कारणम् ? भक्तानां देवाल-
यास्तीर्थानि च पूजास्थानानि । तत्र स्वेष्टदेवतासन्निधिं ते पश्यन्तीति हेतुः । न
केवलं तेषां स्वेष्टदेवताः किन्तु तन्निवासस्थानान्यपि पूजनीयानि । तद्वद्वेद-
संस्कृतभक्तानां डा० स्वामिनाथमहोदयानां वेदसंस्कृतोपस्थितिमन्तः पण्डिताः
प्रातःस्मरणीयाः नमस्करणीयाश्च । कथं ते तैः स्पर्धेरन् विरुध्येरन् वा ?
बहोः कालात् जीविकोपार्जनकरकर्मलाभः कृच्छ्रसाध्यः । यत्किञ्चित् कर्म लब्ध्वा
जना भाग्यं मन्यन्ते । तदा स्वाभिरुचेर्जीवितोद्देशस्य चानुकूलस्य कर्मणो लाभः

सर्वेषां निधिलाभ एव। डा० स्वामिनाथमहोदया लब्धनिश्चयः। ते भारतसर्व-कारस्य शिक्षामन्त्रालये संस्कृतविभागे सेवकत्वेन नियुक्तिमलभन्त। तदग्रे वेदसंस्कृतसेवाया महान् विपुलश्चावसर उद्घाटितः। तं सम्यक् विनियोक्तुं तैर्निश्चयः कृतः।

प्रायेण संस्कृतपण्डिताः सरस्वती-सेवामात्रनिरताः। स्वविद्याया रक्षा-पोषणाभ्यां धन्यतां मन्यन्ते ते। अनया सरस्वतीभक्त्या लक्ष्मीस्तेभ्यः कुप्यति। तस्याः कोपभाजनानि भूत्वा पण्डिताः प्रतिदिनजीवितार्थमत्यावश्यकानां वस्तू-नामप्यलाभेनातीव क्लिश्यन्ते। पुरातनकालात् प्रभृति प्रायेणेयं स्थितिरुपलभ्यते। इदानीं सा दुस्सहेति विशेषः। ते पण्डिता धनसाहाय्येनाश्वासनीयाः। भारत-वर्षे संस्कृताध्ययनार्थं सन्ति संस्थाः। कालविपर्ययेण छात्राणां वैरल्यात् बुद्धिमतां विद्यार्थिनां प्रायेणाक्रष्टुमशक्यत्वात् पर्याप्तवेतनदानाशक्त्या समर्थानां पण्डितानां चाध्यापकानामभावात् तासां दशाऽतिशोचनीया। तस्यास्ता उद्धर-णीयाः। तदर्थमध्यापकेभ्यो जीवनपर्याप्तं वेतनं दातव्यम्। विद्यार्थिभ्यश्छात्र-वृत्तिर्दातव्या। वेदा इतोऽप्यधिकतरकष्टावस्थायां पतिताः। अर्थग्रहणपूर्व-काध्ययनस्य दुष्करत्वादव्यावहारिकत्वादभावाच्च शिष्याणामाकर्षणमानयनं च दिने दिनेऽधिकमधिकं कृच्छ्रसाध्यं भवति। आर्थिकक्लेशादिकारणैरध्यापका अपि न सोत्साहाः। पूर्वमेतेषां जीविका समाजादागतासीत्। इदानीं साऽवसिता तेन पित्रादयोऽपि भाविजीवितं संशयग्रस्तं विपद्विषयं वा कृत्वा बालानां वेदा-ध्ययनार्थं प्रेषणे वैमुख्यं प्रदर्शयन्ति। वेदं कण्ठस्थीकृतवतां क्लेशा एतेषां सर्वेषां मनोवृत्तिं प्रोत्साहयन्त्येव। अस्मिन्नवस्थायां वेदपाठशालासु वा स्वातन्त्र्येण गुरुकुलरीत्या वा वेदमध्यापयतामधीयानानां चावश्यं धनसहायता कर्तव्या। क्लिश्यमाना वेदपण्डिता रक्षितव्याः।

वेदसंस्कृतयोः पूर्वोक्तदशायाः परिहाराय धनसहायताद्यर्थं भारतसर्वकारेण योजना कृता, नियमाश्च निर्मिताः। वेदसंस्कृतविदां प्रोत्साहनाय बहुमानाय च पुरस्कारादयो व्यवस्थापिताः। किन्त्वस्माकं सदोषशासनयन्त्रद्वारा यदैतत्सर्वं व्यावहारिकीक्रियते तदा विलम्बादिभिरुचितसमये पर्याप्तानि फलानि तदर्हान् न प्राप्नुवन्ति। सत्यं, शासनयन्त्रस्थावयवाः सर्वकारसेवका यन्त्रगतिनिघ्नतया स्वकृत्यानि निर्वोढुं निर्बद्धाः। किन्त्विच्छावन्तः कौशलेन तद्यन्त्रं किञ्चित्सीमापर्यन्तं स्वेच्छानुकूलं प्रवर्तयितुं समर्थाः। डा० स्वामिनाथ-महोदयैरेवमेव कृतम्। तेषां प्रशासनकाले वेदसंस्कृतरक्षोन्नत्यर्थं सर्वकारकर्म-क्षेत्रं सुतरां विपुलीभूतम् अधिकमधिकं क्लेशविवशवेदसंस्कृतपण्डिताः सर्वकार-धनसहायतां लब्धवन्तः। न केवलं संस्कृतपण्डिता वेदविदोऽपि वर्षे वर्षेऽधिक-

संख्यासु अधिकप्रदेशेषु राष्ट्रपतिना पुरस्कृताः। वेदसंस्कृताध्ययनसंस्थाभ्योऽधिकसंख्याकं द्रव्यं सहायतारूपेण दत्तम्। अध्यापका अधिकवेतनं विद्यार्थिनोऽधिकछात्रवृत्तिं चालभन्त। मूल्यवृद्ध्यनुसारेणैतत्सर्वं किञ्चित्सीमापर्यन्तं वर्धितं च।

सन्ति संस्कृतपण्डिता ये ग्रन्थान् रचयितुं समर्थाः। किन्तु प्रकाशनव्ययकरणाशक्त्या ते तस्मात् सदुद्यमात् बिभ्यति विरमन्ति च। अन्यैः कृतयः कृताः किन्तु प्रकाशनाशक्त्या मञ्जूषायामसूर्यंपश्या निक्षिप्ताः। उभयेषामपि सहायतार्थं सर्वकारेण योजना प्रणीतास्ति। डा० स्वामिनाथानां प्रशासनकाले ग्रन्थकारास्तस्य अधिकमधिकं सत्फलभोक्तारोऽभवन्। आधुनिके काले पुस्तकानीव वार्त्तापत्रादीन्यपि भाषाप्रयोगस्याभिवृद्धौ प्रधानं भागं भजन्ति। संस्कृतेऽपि तानि क्लिश्यमानान्यपि प्रवर्त्तन्ते। धनदानादिना तान्यपि विशिष्य प्रारम्भकाले सर्वकारेण प्रोत्साहितानि भवन्ति। नवारब्धं किञ्चिद् द्वैमासिकपत्रं समीपकाले सर्वकाराल्लब्धस्य धनसाहाय्यस्य कृतज्ञतां प्रकाशयति स्म।

एकभाषाभाषिणामपि संस्कृतपण्डितानामाधुनिकजीवितक्लेशाभिभूतानां सत्स्वपि यातायातसौकर्येषु बहुषु सङ्गमसम्पर्कावसरः सुदुर्लभः। परस्परसम्पर्कादिभिः परस्परं विचारविनिमयेनैवानभ्यासादिजनितविद्यादोषा दूरीक्रियन्ते। एतदवसराभावाद्विद्या पर्याप्तमुत्कर्षं न प्राप्नोति। स्खालित्यानां ज्ञानापनयनयोरवसरस्याल्पत्वं हेतुः। एतद्दोषपरिहार्थं भारतसर्वकारेण काले काले भिन्नप्रदेशेषु वेदसंस्कृतपण्डितानां सम्मेलनान्यायोजितानि। तत्र पण्डिताः समगच्छन्त, स्वीयान् प्रयोगविशेषादीन् प्रादर्शयन् विचारविनिमयमकुर्वंश्च। अत्रेदमवश्यमवधेयम्-ते पण्डिताः सर्वकारियसम्मेलनेषु तत्सेवका इव सर्वसौकर्यैः संभाविताः। तेभ्यो यात्राव्ययः प्रतिदिनव्ययश्च दत्तौ। एतदतिरेकेण पर्याप्तो द्रव्यात्मकपुरस्कारोऽपि दत्तः पूर्वोक्तसम्मेलनपरम्परास्वेकमासील्लेखारम्भे विवृतं श्रीनावासम्मेलनम्। डा० स्वामिनाथमहोदयाः सर्वकारसेवावसरलब्धस्वीयवेदसंस्कृतसेवाः सर्वकारयोजनां तन्नियमांश्च सेव्यानुकूलं व्याख्याय प्रयुज्य च कृतवन्तः। नियमेष्वपर्याप्ततासीच्चेत्तदपास्ता। परिवर्त्तनमावश्यकमभवच्चेत्तत्कृतम्। नवीना नियमा निर्मेया अभवंश्चेन्निर्मिताः। एतत्सर्वं स्वहस्तगतमधिकारं प्रयुज्य तदभावेऽधिकारिणः प्रेरणयानुकूलयित्वा च कृतम्।

सन्त्यस्मिन् देशे सर्वकारभिन्ना अपि संस्था या वेदान् संस्कृतं वोभयं वा सेवन्ते। पण्डितसहायतार्था योजनास्तासामपि सन्ति। डा० स्वामिनाथमहोदया व्यक्तिगतरीत्या ताभिस्तदधिकारिभिश्च संबद्धाः। अवसरमत्वे स्वीयं तं प्रभावं विनियुज्यापि तैर्वेदसंस्कृतपण्डिता उपकृताः।

वेदसंस्कृतयोः परमोत्कर्षः कथं स्यादिति विचारो डा० स्वामिनाथ-महोदयानां मनसि पदं कुर्वन्नवर्त्तत, वर्त्तते च। एतदेव कारणं येन १९८१ तमे क्रिस्ताब्दे अवश्यमेव डा० स्वामिनाथ-महोदयानामुपदेशेन प्रेरणया च भारत-सर्वकारेण काचिन्नवीना योजना प्रणीता। वेदसंस्कृतविद्यालयेष्वध्यापकाना-मन्तेवासिनां चाध्यापनाध्ययनगुणोत्कर्षोऽस्या मुख्य उद्देशः। शास्त्रचूडामणि योजनेत्यस्या नाम। तदनुसारेणाध्यापकानामन्तेवासिनां च सहायतार्थं वेदसंस्कृत-पण्डिता नियुज्यन्ते। तेभ्यः कालोचितं वेतनं च दीयते। तेऽध्यापका अन्ते-वासिनश्च योजनाविहितविषयेषु गवेषणं कुर्वन्ति।

वेदसंस्कृतभक्तिभूतानां डा० स्वामिनाथमहोदयानां सेवानामेकदेश एवैतावान्। सन्तः स्वसत्कर्माणि न घोषयन्ति। किञ्च सर्वकारसेवका अनेकदा नेपथ्ये प्रवर्त्तन्ते कर्त्तव्यबुद्ध्या यत्कर्म क्रियते तदात्मतृप्तय एव, न परबोधनाय। एतैः कारणैः पूर्वोक्तातिरिक्ता बहवो वेदसंस्कृतसेवा डा० स्वामिनाथमहोदयैः कृताः प्रकाशं गता न स्युः। अन्यथा वेदसंस्कृतयोस्तद्विदुषां चेयन्तो महान्त उपकाराः कथं समभविष्यन् ?

विद्याविनयसम्पन्नाः स्वामिनाथाः

(श्रीसाम्बदीक्षितः. गोकर्णः-५८१३२६)

"विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।" इतीमामुक्तिं सफलयन्तः श्रीमन्तः सी० आर० स्वामिनाथन्-महाभागाः अनल्पविद्यानां निधयोऽपि, अत्युच्चपदमवाप्यापि, न मनागपि गर्वं वहन्ति, न चित्तसमतां त्यजन्ति । विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं भारतसर्वकारेण समायोजिते वेद- विद्वत्सम्मेलने दृष्टा एते महोदया मया । प्रथमदर्शने एव तेषाम् ऋजुमनसा, हितवचसा चाकृष्टोऽहं नितराम् । सुकुमारसरलस्वभावाः नैकभाषाविशारदाः सर्वेषां मनो हरन्तीति किमत्र चित्रम् ?

राजधान्यां समाजकल्याण-शिक्षा-संस्कृति मन्त्रालय (भारतसर्वकार) स्य उप-शिक्षा परामर्शदातृ (संस्कृत) स्थाने विराजमानैरेतैः किं किं न साधितम् ? स्वयं सामवेदाधीतिनः एते संस्कृतभाषायाः वेदविद्यायाश्च प्रचारार्थं बद्धपरिकराः । भारतस्य दिगन्तरेषु विद्यमानानां विविधवेदविदुषामेकत्र सम्मेलनं सम्पाद्य, वेदरक्षणैकप्रवणानां वेदपण्डितप्रकाण्डानां प्रतिभोल्लासं दिगन्तव्यापिनमकार्षुः । राष्ट्रस्य विविधभागेभ्यः आगताः जनाः प्रातःस्मरणीयानां वेदकोविदानामनेकेषां दर्शनेन यथा कृतार्थतां प्राप्नुयुः तथा वेदपण्डितामेकत्र समावेशने एते बद्धदीक्षाः । एतेन अनर्घकार्यसम्पादनेन एतेऽपि पुनः पुनः सकलजनहृदयपदवीमारूढाः विराजन्ते ।

क्षेत्रेऽस्मिन् विद्यमानेऽस्मद्विद्यालये १९८० फेब्रुवरीमासस्य २४-२५,-२६-२७ दिनाङ्केषु वेदविद्वत्सम्मेलनं, संस्कृतवाक्प्रतियोगिता च समभवत् । तत्र विदुषामेषां समुपस्थितिरासीत् । तस्मिन्नेवावसरे एतेषां जन्मदिनोत्सवश्च समाचरितः । तद्दिने आस्तिकाग्रेसरैरेतैः रुद्राभिषेकेण क्षेत्राधीशमहाबलेश्वरस्य समर्चनं, महागणहतिहवनं, विदुषां सम्माननं चाकारि । एवं सर्वदा सर्वथा वेदसंस्कृतश्रद्धाजुषामेतेषां सपत्नीकानां दीर्घायुरारोग्यं च वितरतु श्रीमहाबलेश्वरः इति प्रार्थयामः । एतेषां कृते एतादृशपुरस्कारकरणेनात्मा कृतार्थितो भवद्भिरिति तत्रभवद्भ्यो भवद्भ्योऽपि हार्दम् अभिनन्दनमर्पयाम इति शिवम् ।

'देववाणी-परिषद्' दिल्ली-वार्तासु डा० स्वामिनाथः

(प्रस्तोत्रीः श्रीमती रमा शुक्ला, नयी दिल्ली)

(१) "...२०-११-१९७७ तरिकायां ....आचार्यश्रीरमेशचन्द्र शुक्ल-रचितस्य 'चारुचनितचर्चा' नामकग्रन्थस्य विमोचनं संवृत्तम् यत्र...उत्सवाध्यक्षेण डा० सी० आर० स्वामिनाथन्-महाभागेन-ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं प्रकाशितम्।"

(देववाणी-विलासः, प्रथमवार्षिकाधिवेशनस्मारिका, पृ० १३, २२-१-१९७८)

(२) "...तदनु परिषदा सारस्वतसमारोहस्य, अक्षरश्लोक-कार्यक्रमाणाम्, अखिलभारतीयसंस्कृतकविसम्मेलनस्य, परिषदः, पञ्चमस्य षष्ठस्य च स्थापना-दिवसस्य, ग्रन्थप्रकाशनोद्घाटनानां, विचारगोष्ठीनां विद्यावाचस्पतिपण्डित-परमानन्दशास्त्रि-स्मारक-व्याख्यानमालायाः, आचार्यश्रीब्रह्मानन्दशुक्ल-स्मारक-व्याख्यानमालायाः, शिशुश्लोकपाठस्य, परिषदः संकल्पनादिवसस्य च समा-योजनं कृतं यत्र ... डा० सी० आर० स्वामिनाथ-प्रभृत्यनेकैर्विद्वद्भिः संस्कृत-प्रचारप्रसारानुशीलनपराः स्वविचाराः कविताश्च प्रस्तुताः।"

(देववाणी-परिषदश्चतुर्थपञ्चमसंयुक्ताधिवेशने महासचिवेन प्रस्तुतं वार्षिकं विवरणम्, षष्ठवार्षिकाधिवेशनस्मारिका, २१—२५-१-१९८३)

(३) "देववाणी-परिषद धन की दृष्टि से काफी दुर्बल है किन्तु ज्ञान-धनियों का सहयोग इसे कभी दुर्लभ नहीं रहा। न्यायमूर्ति श्रीबालकृष्ण एराडि, डा० गौरीनाथ शास्त्री, प्रो० प्रभाकर नारायण कवठेकर, कुलपति डा० जयमन्त मिश्र, डा० रामकरण शर्मा, डा० कपिला वात्स्यायन, आचार्य रमेशचन्द्र शुक्ल, पद्मभूषण पं० पी० एन० पट्टाभिराम शास्त्री, आचार्य बदरीनाथ शुक्ल, आचार्य सीताराम चतुर्वेदी, (स्व०) डा० त्र्यम्बक गोविन्द माइणकर, डा० एन० आर० बनर्जी, विद्यावाचस्पति श्री अमीरचन्द्र शास्त्री, डा० उदितनारायणसिंह, डा० नगेन्द्र, साहित्यवाचस्पति डा० प्रभुदयालु अग्निहोत्री, पं० वसन्त गाडगिल, डा० गयाचरण त्रिपाठी, डा० कृष्णकान्त शुक्ल, श्री वासुदेव द्विवेदी, श्री टी० एन० चतुर्वेदी, श्री के० पी० ए० मेनन

डा० सी० आ० स्वामिनाथन्, आचार्य वेदानन्द झा, कु० एम० डुकविट्ज, डा० मण्डन मिश्र, प्रो० हरवंशलाल शर्मा, डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी, डा० वासुदेव चतुर्वेदी, आचार्य आनन्द झा, पं० बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते, श्री श्रीनिवास रथ, डा० कमलेशदत्त त्रिपाठी,...श्री ओट्टूर उण्णिनम्बूदिरीपाद पं० कमलापति त्रिपाठी, श्री के० करुणाकरन्,...डा० रामचन्द्र द्विवेदी, पं० लालनकृष्ण पण्ड्या प्रभृति अनेक संस्कृत-सेवियों ने परिषद् के कार्य-कलापों में भाग लेकर इसका बलसंवर्धन किया है।"

(षष्ठवार्षिकाधिवेशनस्मारिका २१—२५-१-१९८३)

(४) देववाणी-परिषदः संकल्पनादिवस —२१-८-१९७६ तारिकायां परिषत्संविधानस्य समितिपञ्जीयककार्यालये प्रस्तुतिर्जातेति कृत्वा नवदिल्ल्यां २१-८-१९८२ ई० तारिकायामस्याः सङ्कल्पना-दिवसः 'संस्कृतदिवस'-रूपेण सम्मानितोऽभूत्। समारोहाध्यक्षैर्डाक्टरमण्डनमिश्रमहाभागैर्भणितं यत्संस्कृत-विदुषां प्रयत्नैरस्माकं संस्कृतिः रक्षिता। तैर्धनप्राप्तिमलक्ष्यीकृत्यापि संस्कृतं रक्षितम्। तेषां मार्गानुसरणं संस्कृतदिवसस्यान्वर्थत्वं विधत्ते। तैर्माध्यमिक-कक्षासु संस्कृताध्ययनस्य समुचितप्रावधानस्यावश्यकता रेखाङ्किता।

समारोहमुख्यातिथिभिः डा० सी० आर० स्वामिनाथन्-महाभागैर्भणितं यत्केवलं सर्वकारोपलब्धद्रव्यमात्रेणैव संस्कृतस्य रक्षा भवितुं न शक्या अपितु तदर्थं विदुषां तपस्यैव कारणभूता। तैः संस्कृतभाषामाध्यमेन संस्कृताध्ययन-स्यौपयिकत्वं संसाधितम्।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ४/१/३, १५-१-१९८२)

(५) १३-१२-१९८१ ई० तारिकायां परिषदा स्वषष्ठस्थापनादिवसः सम्मानितः (स्मरणीयं विद्यते यत् १३-१२-१९७६ ई० तारिकायां परिषदः पञ्जीकरणं संवृत्तम्)। समारोहस्य प्रमुखमाकर्षणमासीद् 'अक्षरश्लोकम्' यस्मिन् डा० सी० आर० स्वामिनाथन्-श्री के० पी० ए० मेनन-पं० विष्णुकान्त शुक्ल-श्रीवेदानन्द झा - श्रीरवीन्द्रनागर-श्रीबलदेवानन्दसागर-प्रभृतिभिः सस्वरं श्लोकाः प्रस्तुताः। समारोहाध्यक्षैः सर्वोच्चन्यायालयन्यायमूर्ति-श्रीबालकृष्ण-एराडिमहाभागैरुक्तं यद्भारतीया संस्कृतिः संस्कृताश्रितास्ति, अतः संस्कृत-मवश्यं पठनीयम्।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ४/१/४, १५-१-१९८२)

(६) "१५-१०-१९८१ तारिकायाम् अर्वाचीनसंस्कृतस्य तृतीयवर्षपूर्ति-र्जाता। अस्मिन्नवसरे राजधान्या अनेकैर्विद्वद्भिः शुभकामनाः प्रदत्ताः। एतत्पत्रस्य तृतीयवर्षीयं चतुर्थाङ्कः विमोचयता केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये संस्कृत-

सहपरामर्शदात्रा डा० शास्त्रपुरम् रामकृष्ण स्वामिनाथन् - महाभागेनोक्तं यदेतादृशे काले, यदा अर्थाभावात् सम्पूर्णग्रन्थानां प्रकाशनं सुशकं नास्ति, 'अर्वाचीनसंस्कृत' - निभानां सावधिकपत्राणां महती उपादेयतास्ति। एभिः पत्रैः संस्कृतजगते संस्कृतसाहित्यस्य विषये नियमितरूपेण महत्त्वपूर्णाः सूचना दीयन्ते।"

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ४/१/५६, १५-१-१९८२)

(७) "देववाणी-परिषद् दिल्ली" इत्यस्याः संस्थायाश्चतुर्थं पञ्चमं च संयुक्तं वार्षिकाधिवेशनं नवदिल्ल्यां २०-३-१९८२, २१-३-१९८२ तारिकयोः सम्पन्नम्।···परिषदा नाट्योत्सवस्याप्यायोजनं कृतं यत्र भासकृत 'स्वप्नवासवदत्त'-'दूतवाक्ययोः' डा० सी० आर० स्वामिनाथ-रचितस्य 'कर्णभूषणस्य' च प्रस्तुतिर्जाता।···परिषदा अक्षरश्लोकमप्यायोजितं यत्र डा० सी० आर० स्वामिनाथ-श्री के० पी० ए० मेनन-पं० पी० एन० पट्टाभिराम शास्त्रि-पं० विष्णुकान्त शुक्ल-श्री रवीन्द्र नागर-श्री पी० वी० उन्नीकृष्णन्-प्रभृतिभिः श्लोकपाठः कृतः।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ४/२/११९-१२०, १५-४-१९८२)

(८) "२७-५-१९८२ तारिकायां दिल्लीविश्वविद्यालयस्य टैगौर-सभाभवने देववाणी-परिषदा विद्वदभिनन्दनं समायोजितम्। भव्येऽस्मिन् समारोहे केन्द्रीय - शिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शकत्वेन (संस्कृते) प्रोन्नताः डा० शास्त्रपुरम् रामकृष्ण (सी० आर०) स्वामिनाथ - महाभागाः, शिक्षामन्त्रालयेन शास्त्रचूडामणि - योजनान्तर्गतं सभाजिताः साहित्यवेदव्याकरणशास्त्राणां विश्रुता विद्वांसः डा० रमेशचन्द्रशुक्ल-श्रीलालनकृष्णपण्ड्या-श्रीसोहनलाल गौडमहोदयाश्च समभिनन्दिताः। समारोहस्याध्यक्षपदं राष्ट्रिय - संस्कृत-संस्थानस्य निदेशकैः डा. रामकरणशर्ममहोदयैः मुख्यवक्तृपदं च राजधान्याः श्रीलालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रीयविद्यापीठस्य प्राचार्यवर्यैः डा. मण्डनमिश्रमहाभागैः समलंकृतम्।"

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ४/३/२०४, १५-७-१९८२)

(९) देववाणी-परिषदा पावरटी (केरल) स्थ-गुरुवायूरकेन्द्रीयसंस्कृत-विद्यापीठस्य, वालूसेरी (केरल) स्थ-कालिकट आदर्शसंस्कृतविद्यापीठस्य च सहयोगेन १७-९-१९८२ तारिकायां पूर्वाह्णे ८.०० वादनवेलायां गुरुवायूर (केरल) स्थ-'रुक्मिणी-मण्डपे' महाकविश्रीओट्टूरउण्णिनम्बूदिरीपादविरचितस्य भक्तिकाव्यस्य 'राधाकृष्णरसायनस्य' प्रकाशनोत्सवः समायोजितः।···

अवसरेऽस्मिन् केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शदातृभिः डा० सी० आर० स्वामिनाथन्-महाभागैः—श्री ओट्टूरउण्णिनम्बूदिरीपादानां समभिनन्दनं कृतम्। देववाणी-परिषत्पक्षतः श्री नम्बूदिरीपादेभ्य ऊर्णोत्तरीयं समर्पितमभूत्। परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्तशुक्लेन एकोत्तरसहस्ररूप्यकात्मकः सत्कार-राशिः कवये दीयमानत्वेनोद्घोषितः। तेन राधाकृष्ण-रसायनस्य केचन श्लोका अपि सस्वरं पठिताः येषां कैरल्यामनुवादो डा० स्वामिनाथमहाभागैः प्रस्तुतः।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ४/४/३०८-३०९, १५-१०-१९८२)

(१०) १ -१२-१९८२ तारिकायां 'विंशशताब्द्याः संस्कृतसाहित्यं प्रति केरलीयविदुषां योगदानम्'—इति विषयमवलम्ब्य गुरुवायूरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्या-पीठ (पावरटी-केरल) - प्राचार्येण डा० चक्रधर बिजल्वान-महाभागेन अभि-भाषितम्। तेनास्मिन् प्रसंगे नैकासां प्रकाशितानामप्रकाशितानाञ्च अर्वाचीन-संस्कृतरचनानामुल्लेखो व्यधायि। तेन 'देववाणी-परिषद्, दिल्ली' केरलीय-साहित्यकाराणां डा० सी० आर० स्वामिनाथन्—श्री ओट्टूर उण्णिनम्बूदिरी-पाद श्री टी० वी० परमेश्वर अय्यराणां कर्णभूषण - राधाकृष्णरसायन-सदाशयसमुच्चयाभाणकमंजर्यादि-ग्रन्थप्रकाशने समभिनन्दिता।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ५/१/६६, १५-१-१९८३)

(११) देववाणी-परिषदः पञ्चदिवसाभिव्यापि षष्ठं वार्षिकमधिवेशनं २१-१-१९८३ तमेशवीयायां तिथौ दिल्लीविश्वविद्यालयस्य टैगोर सभाभवने समारब्धं भूत्वा २५-१-१९८३ तमे दिनाङ्के सन्ध्यायां 'श्रीराम सेण्टर फॉर आर्ट एण्ड कल्चर, नयी दिल्ली-११०००१' इत्येतदाख्ये प्रेक्षागृहे सम्पन्नता-मंगात्।

समारोहस्योद्घाटनं भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालये संस्कृतोपपरामर्श-दाता डा० सी० आर० स्वामिनाथन्-महाभागो व्यदधात्।···

२५-१-१९८३ तारिकायां राष्ट्रीयसंग्रहालय-सभागारे - समापनगोष्ठी आयोजिता बभूव यत्र डा० सी० आर० स्वामिनाथ-महाभागैः पुरस्कारवितरणं कृतम्।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ५/२/१४७-१४९, १५-४-१९८३)

(१२) देववाणी-परिषदा···२-४-१९८३ तारिकायां नयीदिल्लीस्थे 'भारतीय-विद्या-भवने' समुत्सव एक आयोज्यत यत्र भारतराष्ट्रपतिपुरस्कृतानां संस्कृतविदुषामभिनन्दनं, डा० सी० आर० स्वामिनाथ-प्रणीतस्य पण्डितरघुनाथ-

शर्मव्याख्यातस्य देववाणी-परिषत्प्रकाशितस्य च 'श्रीवदरीशसुप्रभातम्' इत्याख्यस्य स्तोत्रकाव्यस्य प्रकाशनोद्घाटनं, देववाणी-परिषदः षष्ठ-वार्षिकाधिवेशनावसरे २५-१-१९८३ तारिकायां प्रस्तुतस्य 'पण्डितराजीयम्' इति नामधेयस्य संस्कृतनाटकस्य कलाकाराणां सत्कारश्च समनुष्ठीयन्त ।

उत्सवस्यास्य मुख्यातिथिपदं भारतीयमर्वोच्चन्यायालयन्यायमूर्तयः श्री-रङ्गनाथमिश्रमहाभागाः अध्यक्षपदं च आई० सी० एस०-सेवानिवृत्ता श्री सी० एस० रामचन्द्रन्-महाभागा अलञ्चक्रुः ।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ५/२, १५०, १५-४-१९८३)

(१३) देववाणी-परिषदोऽष्टमः सङ्कल्पनादिवससमारोहः २१-८-१९८३ तारिकायां दिल्लीविश्वविद्यालयस्य 'टैगोर' सभाभवने सम्मानितोऽभूत् ।

अस्मिन्नवसरे मुख्यातिथिना भारतसर्वकारस्य उपशिक्षामन्त्रिणा श्री पी० के० थुंगन-महाभागेन परिषत्प्रकाशितानां 'स्फूर्तिसप्तशती'-'पूर्णकुम्भ'-'साहित्य-कौतुका' ख्यानां त्रयाणां संस्कृतग्रन्थानां समुन्मीलनं (विमोचनं) कृतम् । शिक्षा-मन्त्रालये उपशिक्षापरामर्शदातृपदमलंकुर्वता डा० सी० आर० स्वामिनाथ-महा-भागेन समुन्मीलितग्रन्थानां प्रथमप्रतिरूपाणि स्वीकृतानि ।

अस्मिन्नवसरे उपशिक्षामन्त्रिमहोदयेन अखिलभारतीयं संस्कृतकवि-सम्मेलनम् अपि समुद्घाटितम् । अस्य कविसम्मेलनस्य अध्यक्षता भारतसर्वकार-शिक्षासंस्कृतिमन्त्रालये संयुक्तपरामर्शदातृपदमलंकुर्वता डा० रामकरणशर्ममहा-भागेन कृता । सम्मेलनेऽस्मिन्... डा० सी० आर० स्वामिनाथः (अन्ये च पञ्चविंशतिकवयः) स्वरचना अपठन् । कविसम्मेलनस्य सञ्चालनं डा० रमा-कान्त शुक्लः कृतवान् ।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ५/४/३१७-३१९, १५.१०.८३)

(१४) २१-१०-१९८३ ई० तारिकायां देववाणी-परिषदस्तत्त्वावधाने नयीदिल्लीस्थे भारतीयविद्याभवने समायोजिते भव्यसमारोहे भारतीयसर्वोच्च-न्यायालयस्य न्यायाधीशैः न्यायमूर्ति श्री वी० बालकृष्ण एराडि-महाभागैः परिषत्प्रकाशितायाः डा० शास्त्रपुरम् रामकृष्ण स्वामिनाथ-प्रणीतायाः 'श्रीपाद-पराग' ख्यायाः 'श्रीपादसप्तति' व्याख्यायाः समुन्मीलनं कृतम् । अस्मिन्नवसरे, मुक्तिस्थले विराजमानायाः महिषासुरमर्दिन्याः मन्दिरे श्रीपादसप्तति रचितवतो नारायणभट्टपादस्य सविशेषं परिचयं प्रस्तुवन्तो राष्ट्रीय-बीज-निगमाध्यक्षाः श्री के० पी० अच्युतमेननमहाभागाः श्रीपादसप्तति श्रीपादपरागं चावलम्ब्य स्व

विचारान् प्रकटीचक्रुः । समारोहस्याध्यक्ष्यं काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य प्राक्तनकुलपतिभिः डा० वेणीशंकरझा-महाभागैः कृतम् ।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/१/५५, १५-१-१९८४)

(१५) २०-११-१९८३ ई० तारिकायाम् 'आर ६ वाणी-विहार, नई दिल्ली-५९' इति स्थाने देववाणी-परिषदस्तत्त्वावधाने 'मौरिशस'-देशवासिनां संस्कृतानुरागिणामभिनन्दनं समनुष्ठीयत । अस्मिन्नवसरे समारोहाध्यक्षेण डा० मण्डन मिश्र-महाभागेन देववाणी-परिषत्प्रकाशितग्रन्थार्पणेन मौरिशसदेशवासिनः समभिनन्दिताः ।...

अस्मिन्नवसरे 'आन्ताराष्ट्रिक संस्कृत-सम्मेलनेभ्योऽपेक्षा' इति विषयमवलम्ब्य समायोजितां विचारगोष्ठीं समुद्घाटयन् केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये संयुक्त-परामर्शदाता डा० रामकरणशर्ममहाभागः प्रत्यपीपदत् यद् विश्वसंस्कृतसम्मेलनेषु 'संस्कृतं लोकेजीवनं चे'ति विषयमवलम्ब्य विचारो यदि क्रियेत तदा नूनं संस्कृताध्ययनस्य नूतन आयामः समुद्घाटितः स्यात् । शिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शदात्रा डा० सी० आर० स्वामिनाथमहाभागेन सूचना दत्ता यत्संस्कृत पाठानाम् अथ च वेदपाठानां ध्वन्यंकितटेपकैसेटाः भारते निर्मिताः । तेषामुपयोगोऽपि संस्कृतप्रचारार्थं हितकरः स्यात् । डा० रमाकान्त शुक्लेन 'षोडश-संस्काराः' 'संस्कृतं संस्कृतिश्चे'त्यादिषु कतिपयेषु विषयेषु वीडियोफिल्मनिर्माणस्याप्यावश्यकता रेखाङ्किता ।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/१/५५-५६, १५.१.१९८४)

(१६) ११.१२ १९८३ तारिकायाम् अलीगढ़-नगरे देववाणी-परिषदोऽध्यक्षवर्यमाणाचार्य-श्रीरमेशचन्द्रशुक्लमहाभागानामभिनन्दनं संवृत्तम् यत्र 'आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लाभिनन्दनसमारोहसमित्या प्रकाशितः 'आम्भृणीयम्' इत्याख्योऽभिनन्दनग्रन्थः केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये उपपरामर्श-दातृभिः डा० सी० आर० स्वामिनाथमहाभागैराचार्यशुक्लेभ्यः समर्पितः !

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/१-५६, १५-१-१९८४)

(१७) देववाणी-परिषदः सत्प्रेरणया श्रीगोपालदत्तविष्टमहाभागेन राजस्थानविश्वविद्यालय-संस्कृत-विभागाध्यक्षस्य डा० रामचन्द्रद्विवेदिमहाभागस्य आध्यक्ष्ये समायोजिते संस्कृताशुलिपि-प्रदर्शने भारतसर्वकारस्य शिक्षासंस्कृति-मन्त्रालये संयुक्तपरामर्शदातुः डा० रामकरण शर्मणः उपपरामर्शदातुः डा० सी. आर. स्वामिनाथस्य देववाणी-परिषदो महासचिवस्य डा० रमाकान्त-

शुक्लस्य डा० द्विवेदिमहाभागस्य च संस्कृतवक्तव्यानि आशुलिप्यां निबद्ध्य देवनागरीलिप्यां प्रत्यंकितानि ।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/१/५७, १५-१-१९८४)

(१८) देववाणी-परिषदा १९८३ तमेशवीयेऽब्दे दिसम्बरमासस्य २८, २९, ३० तारिकासु नवदिल्ल्याः 'श्रीराम सेन्टर फॉर आर्ट एण्ड कल्चर' इत्येतत्प्रेक्षा-गृहे संस्कृतसङ्गीतकस्य, संस्कृतनाट्यसमारोहस्य चायोजनं कृतम् ।

आयोजनस्योद्घाटनं भारत सर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शदातृभिः डा० सी० आर० स्वामिनाथ-महाभागैः कृतम् । तैरस्मिन्नवसरे प्रकाशिता 'विवरणिका' (Brochure) अपि समुन्मीलिता । उद्घाटनसमारोहस्याध्यक्षं परिषदः प्राक्तनाध्यक्षैः डा. कृष्णकान्तशुक्लैः सम्पादितम् ।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/१/५८, १५-१-१९८४)

(१९) २१-२-१९८४ तारिकायां भारतीयविद्याभवने संस्कृताशुलिपि विकासार्थम् देववाणी-परिषत्प्रवर्तित एकोत्तरपञ्चसहस्ररूप्यकात्मकः संस्कृता-शुलिपि-'श्रीगणेश' पुरस्कारः केन्द्रीयसर्वकारस्य शिक्षासंस्कृतिमन्त्रालये उप-परामर्शदात्रा डा. सी. आर. स्वामिनाथन्-महाभागेन श्रीगोपालदत्तविष्टमहा-भागाय सताम्रपत्रप्रावारकः समर्पितः ।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/२/१२५, १५-४-१९८४)

(२०) देववाणी-परिषन्महासचिवः डा. रमाकान्तशुक्लः मौरिशसदेशस्य शिक्षामन्त्रिणः श्री अर्मूगमपरशुरामन्-महाभागस्य संरक्षणे मोकास्थमहात्मा-गान्धी-संस्थाने समायोजिते चतुर्दिवसीये अन्ताराष्ट्रीय-संस्कृत-सम्मेलने समुपस्थातुं भारतसर्वकारशिक्षामन्त्रालयस्य राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानेन प्रेषितः । १४—१७-३-१९८४ तारिकासु समायोजितेऽस्मिन् समारोहे भारतस्य प्राति-निध्यं कर्तुं त्रिसदस्यीयं प्रतिनिधिमण्डलमित्थमासीत्— (१) डा० सी० आर० स्वामिनाथन् भारतसर्वकारस्य शिक्षा-संस्कृति-मन्त्रालये उपपरामर्शदाता (नेता) (२) श्रीमती कमला रत्नम्, डा० रमाकान्त शुक्लश्च (सदस्यौ)। एतेषां त्रयाणामपि विदुषां वक्तव्यानि सम्मेलने समायातैर्विद्वद्भिः समभिनन्दितानि डा० स्वामिनाथेन संस्कृतस्य महत्त्वं प्रकटीकुर्वता नैके ग्रन्थाः तत्रत्यसंस्थायाः उपायनीकृताः ।

(२१) मध्यप्रदेश-साहित्य-कला-परिषदा डा० सी० आर० स्वामिनाथ-लिखितो 'गीताभाष्यविवेचनम्'—इत्याख्यो ग्रन्थः 'कालिदासपुरस्कारेण सम्मानितः । (अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/२/१३०, १५-४-१९८४)

(२२) १४-३-१९८४ तरिकायां मौरिशस देशस्य 'मोका'स्थ-महात्मागान्धी-संस्थान-सभागारे देववाणी-परिषत्प्रकाशितस्य किञ्च आचार्यश्रीरमेशचन्द्र-शुक्ललिखितस्य 'रसदर्शनम्' इत्येतन्नामकस्य ग्रन्थस्य समुन्मीलनं मौरिशस-देशस्य प्रधानमन्त्रिणा श्रीमता अनिरुद्धजगन्नाथमहाभागेन कृतम्। अस्मिन्नवसरे तत्रत्यशिक्षामन्त्री श्री ए. परशुरामन्-महाभागः, तत्र भारतीयोच्चायुक्तः श्री प्रेमसिंह महाभागः महात्मगान्धिसंस्थानस्य निदेशकः श्रीउत्तम विष्णुदयालमहाभागः संस्कृतसम्मेलनस्य आयोजनसमितेरध्यक्षः श्री चितलालरामचरणमहाभागः भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शदाता डा० सी०आर० स्वामिनाथमहाभागश्च स्वहस्ताक्षरैः ग्रन्थममुं समलंकृत्य देववाणी-परिषत्प्रकाशनानुष्ठानाय स्वशुभकामना अभिव्यक्तवन्तः।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ६/३/२११-२१२, १५-७-१९८४)

(२३) मकरसंक्रान्त्यां (१४-१-१९८५ ई० तारिकायां) देववाणी-परिषदस्त्रिदिवसीयः सारस्वतसमारोहः प्रारब्धः।

अस्य प्रथमदिवसे केन्द्रीयशिक्षामन्त्रिणा श्रीकृष्णचन्द्रपन्त-महाभागेन परिषत्पक्षत उपहारस्वरूपं 'मौरिशससनातनधर्म-मन्दिर-परिसङ्घ (फैडरेशन) अध्यक्षाय श्री परमानन्दरामलखनमहाभागाय एकशतं ध्वन्यंकितपट्टिका (Cassette) समर्पिताः। एतासु ध्वनिपट्टिकासु संस्कृतश्लोकानां सस्वरं पाठो ध्वन्यंकितोऽस्ति।

अस्मिन्नवसरे शिक्षामन्त्रिणा परिषत्प्रकाशितं डा रमाकान्त शुक्ल-प्रणीतं 'भाति मौरीशसम्' नाम काव्यमपि समुन्मीलितम्।...

समारोहेऽस्मिन् शिक्षामन्त्रालये अपरसचिवपदमलंकुर्वती डा. कपिला वात्स्यायनमहाभागा, संस्कृतोपशिक्षापरामर्शदाता डा. स्वामिनाथमहाभागः राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थाननिदेशको डा. मण्डनमिश्र महाभागः भारतीय भाषाविभाग-निदेशिका श्रीमती आदर्श मिश्र-महाभागा तथान्येऽपि शिक्षाविदः समुपस्थिता आसन्।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ७/१/७७-७८, १५-१-८५)

कविचूडामणेः डा० स्वामिनाथमहोदयस्य

'कर्णभूषणम्'

(श्री भरतपिषारटिः)

कर्णभूषणं, ध्वस्तं कुसुमं, नरबलिप्रबन्धः इति तिसृणां सलक्षणानां विलक्षणकृतीनां समाहारोऽयं लघुग्रन्थः त्रिवेणीसंगम इव सहृदयानाकर्षति। प्रथमं नाटकं, द्वितीयं लघुकाव्यं, तृतीया चम्पूरिति स्वरूपविवेकः। तेषु कर्णभूषणं पुराणप्रसिद्धेन इतिवृत्तेन गुंफितं एकाङ्कात्मकं किमपि दृश्यकाव्यम्। तत्र श्रव्यदृश्यत्वे समञ्जसं सम्मिलतः। कवचकुण्डलाहरणार्थम् देवेन्द्रः कर्णमुपगमिष्यतीति ज्ञात्वा तन्निवारणार्थम् सूर्यस्यागमनं, कर्णस्य धर्मविषये अचञ्चलतां अवबुध्य प्रतिनिवर्तनं चात्र कथावस्तु। तदवलम्ब्य घण्टार्धकालाभिनेयमिदमेकाङ्कं पाठशालासु आनुवत्सरीणामवसरेषु अन्येषु सांस्कारिकसदस्सु च प्रयोगाधिकरणार्हमित्यतः श्रद्धेयतामावहति।

द्वितीयं तु 'ध्वस्तं कुसुमं' प्रतिरूपात्मकं किमपि लघुकाव्यम् अकाण्डे शकटविपदि मृतं प्रतिश्रुतवरं स्मारं स्मारं विफलप्रणयायाः प्रियाया विलाप एवात्र विषयः। ध्वस्तं कुसुममनुस्मृत्य भ्रमर्याः विलापरूपं अप्रस्तुतमेवात्र वर्णितम्। केवलभावनायां उद्ग्रथितेयं कविता सहृदयानाकृष्टुमलंभवति। स्थालीपुलाकीयमेकमुदाहरणम्—

> नटनोद्यतचारुपादषट्का करतालाहतचित्रपक्षयुग्मा।
> मधुरस्वरगुञ्जिता नटीयं नवधास्वाद्यरसाश्रया बभूव॥

तृतीयो नरबलिप्रबन्धस्तु इतरापेक्षया कविभावनाशक्तिसम्पन्न इति प्रतिभाति। केवलं किमपि जीर्णचण्डिकामन्दिरदर्शनमेवात्र कवेः प्रतिभाप्रचोदनस्य बीजम्। आधुनिकानामन्धभक्तिप्रचारकाणां तथा

तद्वचनमन्धं प्रमाणीकृत्य किमपि कुर्वतां अज्ञानां साधारणजनानां दुराचाराः कविनात्र निपुणं विडंब्यन्ते। कश्चित् तापसः स्वतपोबलेन दुर्गां प्रसाद्य देव्याः शिलामूर्तिमासादितवान्। स तापसः किमपि मन्दिरं निर्माय तस्या मूर्तेः प्रतिष्ठां चक्रे। तन्मन्दिरं तु क्रमशः सम्पन्नं विश्रुतं चावर्धत। कालान्तरे स तापस उपरतः। ततः दुर्गाभटनामकः कश्चित् युवा मन्दिरस्याधिकारिणं आत्मानमवबोध्य तस्मिन् जनपदे अमानुषप्रभावः कञ्चित् कालं व्यराजत। क्रमेण तस्य जालमत्व जानपदा अवाबुध्यन्त। आयाभावाद् व्ययाधिक्याच्च "देवस्वं" विक्रीय स विललास। अन्ते स अन्धो बभूव। पुत्रकलत्रादिभिरुत्सृष्टः स दण्डावलम्बी भूत्वा अलक्ष्यमितस्ततः पर्यटन् पिपासाकुलः "कस्मिंश्चित् कर्दमाटके पुरा कदापि सञ्चितं कृमिकीटसङ्कुलमभिषेकजलसेकमासाद्य तद्गतमुदकं करपुटैरादायापिवत्"। एवं स्वकृतपापानां फलमखिलमेव सोऽन्वभूत्। अन्ते पश्चात्तापभरितः जगदंबां आत्मानं पूर्ववत्कर्तुं प्रार्थयते। इयदेवात्र कथावस्तु। किन्तु तत्र तत्र दुर्गाभटस्य स्वभावविशेषाणां चित्रीकरणमत्युचितमेव। काव्यं न केवलं आस्वादनार्थपर्यवसितं किन्तु दुराचारोन्मूलनेन धार्मिकमूल्यप्रचोदकं च भवेदित्यस्माकं मतम्। अयं प्रबन्धः तत् प्रयोजनं निपुणं साधयति। सर्वथा चतुरश्रशोभि स्वतन्त्रमिदं चम्पूकाव्यं कादम्बरीशैलीपरिक्रमणपरिक्षुण्णचरणस्य प्रवृद्धप्रतिभाप्रकर्षस्या कवेर्महान् विजय इति निश्चप्रचमत्र प्रख्याप्यते।

(कामधेनुतः)

स्वामिनाथरचनापरिचयः

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

डा० सी० आर० स्वामिनाथस्य 'कर्णभूषणम्', 'ध्वस्तं कुसुमम्' 'नरबलिप्रवन्धश्चे'ति तिस्रो रचना अवलम्ब्य संक्षिप्तो विचारविमर्शः क्रियते ।

कर्णभूषणम्

'कर्णभूषणम्' एकाङ्किनाटकमस्ति । अत्र वस्तु प्रख्यातमस्ति । पौराणिकप्रसिद्ध्यनुसारं कर्णः सूर्यसुत आसीत् सूर्येण च सः प्रबोधित आसीदिति वस्तुनः प्रख्यातता । अत्र च पात्राणां न वाहुल्यम् । केवलं पात्रद्वयमेव विद्यते । रसश्च दानवीरोऽत्र । केवलमेक एवाङ्को विलसति । पाश्चात्यनाट्यालोचकमता स्थानकार्यदेशान्वितिरपि स्पष्टं प्रतिभासते । संवादानां पात्रानुकूलत्वमवसरानुकूलत्वं चास्ति । अस्याभिनयार्थं न कश्चिद्विशिष्टो रगमञ्चोऽपेक्ष्यते । यदि कश्चिन्नाट्यनिदेशकः कटकदृश्यार्थं तानि तानि वस्तूनि स्थापयितुमिच्छति तर्हि स एतत्कर्तुं स्वतन्त्रः; यदि नास्ति अभिनयकर्तॄणां पार्श्वे सम्भारप्राचुर्यं तदा साधारणेऽपि मञ्चेऽस्याभिनयः कर्तुं पार्यते । विना जवनिकामप्यस्यैकाङ्किनोऽभिनयः कर्तुं शक्यते । रेडियोनाटकरूपेणाप्यस्य प्रस्तुतिः सर्वथा शक्या । तत्र हि चारुत्वसृष्ट्यर्थं 'फ्लैशबैकपद्धत्या' कर्णोत्पत्तिप्रसंगोऽपि प्रस्तोतुं शक्यते ।

श्लोकानामुच्चारणं महाराष्ट्रीयसंगीतकपद्धत्यापि कर्तुं शक्यते सस्वरश्लोकपाठकर्तृनटाभावे सारोहावरोहं गद्यरूपेणापि श्लोकपाठोऽनुमतः स्यात् ।

यद्यपि संवादप्रधानमिदं नाटकं तथापि निदेशककौशलात्कार्य (Action)-योजनमपि कर्तुं शक्यते ।

ध्वस्तं कुसुमम्

संस्कृतसाहित्ये 'एलिजी'-काव्यानां नास्ति वाहुल्यम् । डा० त्र्यम्बकगोविन्दमाइणकरकृत'स्मृतितरङ्ग'-प्रभृतयः काश्चनैव शोकगीतयः संस्कृतकाव्यक्षेत्रे दृष्टिपथमवतरन्ति । डा० स्वामिनाथकृतं 'ध्वस्तं कुसुमम्' अस्मिन् क्षेत्रे नवोपहाररूपेण समुल्लसति ।

ध्वस्तकुसुमरचनायाः प्रेरणामवलम्ब्य कविनैव काव्यारम्भे संकेतितम् । मया साकमपि तस्य वार्ता जाता । तदनुसारम्, उत्तरभारतस्यैकस्मिन् नगरे कश्चिद् दाक्षिणात्यो युवा शासकीयपदमधितिष्ठति स्म । स हि 'आई. ए. एस.' इत्युपाधिसमलंकृत आसीत् । तत्रैव काचित्काश्मीरिकपण्डितकुलोद्भवा वाला तस्मिन्ननुरक्ता । द्वयोरपि प्रेम समजनि । विवाहार्थं प्रथमं वरपक्षीया गुरवोऽसहमता आसन् किन्तु कवेरेव प्रयत्नेन पुनस्ते सहमता बभूवुः । यस्मिन् दिने स युवा पित्रोराशिषं गृहीत्वा जीपमारुह्य कन्यायै विवाहानुमतिरूपशुभसन्देशं दातुं समायाति स्म तस्मिन्नेव दिने मार्गे स दुर्घटनाग्रस्तो भूत्वा पञ्चत्वं गतः । कविना यदायमुदन्तः श्रुतस्तदा सः भावविह्वलः संजातः । तस्य भावोद्रेकः 'ध्वस्तकसुम'-रूपेणाभिव्यक्तः ।

रचनेयं रसानुकूलप्रसादगुणोपेता । नात्र कवेर्विकटबन्धनिर्बन्धपरता दृश्यते । नात्र केवलमितिवृत्तमात्रनिर्वाहेच्छा अपितु तद्व्याजेन सुकुमारभावोद्गिरणेच्छा कवेः दृश्यते । अन्ते च कवेरास्तिकता व्यज्यते ।

नरबलिप्रबन्धः

'नरबलिप्रबन्धः' केरलेषु चाक्यारनटानामुपयोगाय रचितानां प्रबन्धाभिधानानां गद्यपद्यात्मकलघुकाव्यानां परम्परायामभिनवः प्रयोगः । डा० स्वामिनाथः केरलरत्नभूतोऽस्ति, अतस्तत्साहित्यपरम्पराया वर्धनं कर्त्तुमस्य नैसर्गिकी प्रवृत्तिरुचितैव ।

प्रबन्धस्य प्रस्तुतिः केनचिदनुरूपपदवाक्योच्चारणज्ञेन हावभावप्रदर्शकेन वाचकेन क्रियते । तेन विकटवन्धोच्चारणज्ञेन रसव्यक्ति-

समर्थनं च भाव्यम्। नरबलिप्रबन्धस्य रचना 'प्रबन्ध' प्रस्तुत्यनुसार-मेव कृतास्ति।

अस्य कथानकं नेपालदेशजनानुश्रुतिमनुसृत्योपन्यस्तम्। कविना स्वकल्पनाकौशलं यत्र तत्र चारु प्रदर्शितम्, अन्ते च भक्तिभावस्योदयः कृतः।

ओजोगुणमयी समस्तपदशय्या अवलोकनीया विद्यते। तोटक-च्छन्दसः प्रयोगस्त्वतीव गतिमान्। दुर्गास्तुतिप्रसंगे शार्दूल-विक्रीडितमतीव समीचीनतया प्रयुक्तम्।

शीर्षकोऽस्ति समुत्सुकतावर्धनकरः। प्रबन्धान्तं यावच्छ्रोता समुत्सुकस्तिष्ठति, किन्तु कविः स्वकौशलेन श्रोतृशंकितां बीभत्सतां समुदेतुं नानुमन्यते।

(अर्वाचीनसंस्कृतम् २/३, १५-७-१९८०)

सहृदयवयस्यो डा० स्वामिनाथः

(डा० त्रि० ना० धर्माधिकारी, सचिवः, वैदिकसंशोधनमण्डलम्,
तिलकविद्यापीठनगरम्, पुणे-36 (महाराष्ट्रम्)]

डा० स्वामिनाथन् महाशयाः न केवलं शास्त्रत्वेन संस्कृतानुरागिणां परिचिताः किन्तु सहृदयवयस्यत्वेनापि । तेषामयमपरो विशेषः यत् वेदेषु संस्कृते च तेषां द्रढीयसी श्रद्धाऽस्ति । लेभ्यः अस्मत्प्रणामाः कृपया निवेद्याः ।

॥ विजयतां संस्कृतश्रीः ॥

धनुर्वागस्मानुपसृष्टुतैतु।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्, त्रिशिरःपुरी

॥ विरुदसंमानपत्रम् ॥

परिषदोऽस्याः षट्चत्वारिंशवार्षिकोत्सवानुबन्धतया प्रवर्त्यमाने विद्वत्सदसि

ब्रह्मश्रीयुत सि० आर्० स्वामिनाथार्य महाशयेभ्यः

संस्कृतप्रसाररक्षकः

इति विरुदं मुदितान्तरङ्गा समर्प्य आत्मानं कृतार्थयति।

त्रिशिरःपुरी, गो० सुन्दरम्

१६-९-१९८४ अध्यक्षः, संस्कृतसाहित्यपरिषत्।

ALL INDIA BRAHMIN FEDERATION
Regd. No. 193 / 1924

Secretary General
V. S. MANI IYER
2/182, NEW KALPATHY
PALGHAT - 678003
PH : NO. 3513

Date 14-3.1985.

MASSAGE

I know Dr. Swaminathan from school days. Even as a student he used to discuss Vedas, Upanishads and Puranas with senior scholars in Palghat which at that time was really a citadel of Vedic Culture and learning, Later Dr. Swaminathan joined Presinency Collage, Madras from were he took his Master's Degree in Sanskrit. Dr. Swaminathan even today considers himself only as a student and his love for Sanskrit and his devotion to the language are worth emulating by students studying Sanskrit. Dr. Swaminathan I know has been pained over the fall in standards, moral and he has boldly announced that this is due to the neglect of Sanskrit and Sanskrit studies.

I am not competent or proficient to write about his writings but I know that Dr. Swaminathan has been doing every thing he can to give recognition to Sanskrit scholars in the Country by persuading the Government to give awads and monetary grants from time to time, The Vidya Peeths he has established in Kerala in Balussery and Pavaratti are results of Dr. Swaminthan's passion for Sanskrit.

An ardent devotee ond disciple of both the Sankaracharyas in the South Dr. Swaminathan is held in very high esteeem by both the Acharyas, and he has their blessings.

I hope the Government and lovers of Sanskrit will utilise the knowledge and skills that Dr. Swaminathan posses-ses for restoring the pride of place to Sanskrit in the Country of ours.

V. S. Mani Iyer

स्वामिनाथरचनावली

पशुपतिपञ्चास्यस्तवः

सदा सद्योजातस्मितमधुरसास्वादपरया
भवान्या दृक्पातभ्रमरततिभिश्चुम्बितपुटम् ।
अपां पत्युः काष्ठां श्रितमधिकशीतं पशुपते-
र्मुखं सद्योजातं मम दुरितजातं व्यपनयेत् ॥१॥

जटान्तः स्वर्धुन्याः शिशिरमुखवातैरवमतिं
गतां वामां रुष्टामनुनयसहस्रैः प्रशमितुम् ।
किरज्ज्योत्स्नं वामं नयनमगजानेत्रघटितं
दधद्वामं वक्त्रं हरतु मम कामं पशुपतेः ॥२॥

गले घोरज्वालं गरलमपि गण्डूषसदृशं
निदाघान्ते गर्जद्घनवदतिनीलं वहति यत् ।
निरस्तुं विश्वाघप्रचयमधितिष्ठद्यमदिशं
ह्यघोरं तद्वक्त्रं हरतु मम मोहं पशुपतेः ॥३॥

पुमर्थानां पूर्त्ति प्रणतशिरसां दातुमनिशं
जलाभावो माभूदिति शिरसि गंगां वहति यत् ।
सुरेशाशास्फूर्तिं मुकुटशशिभासा किरति यत्
मुखं तत्पुंरूपं हरतु मम तापं पशुपतेः ॥४॥

महेशो दैत्येशो निशिचरकुलेशः परशुधृग्
वृषेशो दुर्वासाः कलशमुनिपत्न्यत्रितनयाः ।
यदूर्ध्वांशुव्राते[1]ऽशिवचरितवन्तः परिणताः
तदैशानं वक्त्रं हरतु भवपाशं पशुपतेः ॥५॥

(१९६५)

१. नेपाले पशुपतिनाथमन्दिरे भगवतः ऊर्ध्ववक्त्रे चन्दनलेपननिर्मिते यन्त्रे देव्यास्त्रिपुरसुन्दर्याः पूजा विधीयते । तत्र शिवशक्त्योस्सामरस्यमुपास्यते । अतस्तन्त्रमार्गप्रवर्त्तकाः महेश्वर - बाण - रावण - भार्गवराम-नन्दिकेश्वर - दुर्वास-लोपमुद्रा-दत्तात्रेयाः भगवत ऐशानं मुखमाराध्य सिद्धिं गतवन्तः ।

जीर्णोपधानम्

पूर्वं दुकूलवसनः परिपुष्टगात्रः
कीर्णैस्सुमैस्सुरभितस्सुभगो मनोज्ञः ।
अद्योपधान ! परिजीर्णदशामुपेत-
स्तैलानुलेपनजचिक्कणगन्धवाहः ॥१॥

रन्ध्रप्रसारिपिचुलो मललिप्तगात्रः
कार्श्यं वहन् कृपणवत् त्वमनावृताङ्गः ।
हा हन्त ! दग्धविधिना गमितोऽस्यवस्था-
मेतादृशीं परिभवैकनिदानभूताम् ॥२॥

उन्मार्ज्य पाणियुगलं स्पृहणीयकान्ति
स्प्रष्टुं व्यवस्यति पुरा भवदीयगात्रम् ।
किन्त्वद्य हन्त ! भवदङ्गसमागमश्चे-
त्प्रक्षाल्यतां ध्रुवमुपैति हि पाणियुग्मम् ।३॥

हन्तोपधान ! पदमुच्छ्रितमाश्रितस्त्वं
नारीमणेरुवहिथानिशमुत्तमाङ्गम् ।
यस्याः प्रसूनशयने परिलालितस्य
भाग्यक्षये मनसि कस्य रुजा न भूयात् ॥४॥

सम्मर्दितो रतविधौ मलिनीकृतस्त्वं
त्यक्तोऽद्य जीर्ण इति निष्करुणं तरुण्या ।
स्वार्थाप्तयेऽन्यमुपयुज्य कृते च कार्ये
भुक्त्वोज्झितं स्मरति नैव कृतघ्नलोकः ॥५॥

यान्तीं पितुर्निलयतः श्वशुरस्य गेहं
शय्यासखो नववधूं त्वमनुप्रयातः ।
सम्बन्धिभिर्बहुमतस्य तत्राढ्यतां को-
ऽप्यद्य स्मरेत् किमु विधौ प्रतिकूलभाजि ॥६॥

संस्थापितो महितमञ्चतले तदानीं
साक्ष्यं वहन् निधुवनप्रथमावतारे ।
किं किं न गूहसि रहस्यविचेष्टितानि
विश्वस्तयोर्युवति-कामुकयोस्त्वमन्तः ॥७॥

उद्दामवेगपरिचुम्बनखण्डितौष्ठां
कर्तुं व्यवस्यति यदा रमणो नवोढाम् ।
दूरीचकार रदनादधरं मृगाक्षी
त्वय्येव मग्नवदना चकिता शरण्ये ॥८॥

स्वैरं विहृत्य रतिकेलिभिरानिशान्तं
चित्ते न तृप्यति तनौ स्वयमस्तशक्तौ ।
विश्रान्तया त्वबलया तव संगमेन
ह्यक्लिष्टभोगमपरिक्षतमन्वभावि ॥९॥

अन्याप्रसक्तमवबुद्ध्य पतिं स्वकीयं
तत्सान्त्वनेषु विमुखी तरुणी च चण्डी ।
नैराश्यमस्य निजतुल्यमिवाभिशिक्षन्
त्वय्येव चातुर ! निबद्धनिजाधराभूत् ॥१०॥

दाक्षिण्यलब्धसुरतोत्सवसूत्रधार-
पात्रः स्वपूर्वचरितं परिभाव्य नूनम् ।
तूलच्छलेन हससीव जरार्दितोऽपि
चिन्तापथेन पुनरेति हि यौवनं स्वम् ॥११॥

यद्वा बहिः कनकभूषणचीनपट्टै-
स्संभूषितान् कलिमलप्रविलिप्तचित्तान् ।
दृष्ट्वा खलान् स्वयमतीव विशुद्धचित्तो
नूनं न पारयसि हासनिगूहने त्वम् ॥१२॥

पश्यन्नरान् प्रतिदिनं विशतोऽन्तकास्यं
शेषाः कथं स्वकतनौ कलिताभिमानाः ।
इत्थं विचिन्त्य हससि ह्युपधान नूनं
जीर्णोष्ठरन्ध्रविलसत्पिचुदन्तकान्त्या ॥१३॥

सम्यक् प्रपुष्टमतिमानुषभोगजुष्टं
नारीजनेष्टमपवारितसर्वरिष्टम् ।
गात्रं प्रभोरपि कृतान्तमुखोपकण्ठे
यातीदृशीं गतिमिति त्वमुपात्तहासः ॥१४॥

संप्राप्य यत्त्वमरिणाप्यनुशोचनीयां
कष्टां दशां न शुचमेषि परन्तु हृष्टः ।
जातं तदेव सुखदुःखसमत्वबुद्ध्या
निर्णायकं तव जितेन्द्रिय ! योगिवर्य ॥१५॥

स्वच्छन्दमृत्युरपि जीर्णकलेवरं त्वं
वोढाऽसि मादृशजनान् प्रतिबोधयिष्णुः ।
अद्वैतभावमधिगम्य यदाप्तकामोऽ-
प्यन्यार्थमेव वहतीह शरीरभारम् ॥१६॥

जीर्णोपधान ! जयतात् जितजन्ममृत्यु-
र्निष्कामसेवनपटो जय कर्मयोगिन् ।
जीयाः परार्थधृतजन्मवतां हि चर्याः
यावत् क्षितौ कविगिरां विषयीभवन्ति ॥१७॥

काकग्राही

(यः कश्चित्पुरुषः स्वार्थलाभाय यं कमपि प्रभुम् उच्चाधिकारिणं वा सर्वदा श्लाघयन् तद्दत्तैः द्रव्यादिभिरुदरम्भरी भवति सः "काकग्राही"ति द्रविडभाषायां परिहासपात्रं भवति । तमधिकृत्यायं श्लोकगुच्छः ।।)

अधिकृतमनुगच्छन् दर्शयन् दन्तपङ्क्तिं
तदुदितमनुमोदन् वास्तवं वाऽप्यसत्यम् ।
प्रथितकुटिलकर्मा वायसग्राहकाख्यो
भुवनविदितवृत्तो कस्य न ज्ञातपूर्वः ।।१।।

न हि स वहति जालं व्याधकर्मानुरूपं
न धनुरपि न चेषून् नाऽपि तूणीरपाशौ ।
अटति न च वनान्ते किन्तु तत्तुल्यकाक-
ग्रहणविषयदक्षो नैव जातो निषादः ।।२।।

निजहितमनुपुष्णन् क्रीतचित्तोऽस्तलज्जो-
प्यभिमतवचनौघैः स्वामिसन्तोषमृच्छन् ।
तदनभिमतवार्त्तां कण्ठलग्नां नियच्छन्
चरति भुवि निकामं वायसग्राहकोऽसौ ।।३।।

दिवि विलसति मध्ये सप्तसप्तौ दिनार्धे
वदति यदि धनाढ्यो यामशेषा निशेति ।
समयगणितशास्त्रे नैपुणी तेऽप्रतर्क्य-
त्यतिशयमुखरं तं स्तौति मोहान्धदृष्टिम् ।।४।।

खलमपि धनवन्तं धर्मपुत्रीकरोति
प्रकटितनिजमौर्ख्यं गीष्पतित्वं व्यनक्ति ।
कृपणजनधुरीणं स्तौति कर्णेन तुल्यं
कविवचनसमानालङ्कृतिप्रोतवाचा ।।५।।

परभृत इव काकग्राहकोऽप्यन्यपुष्ट-
स्त्वपरभृतकवर्गात् भेदयन् स्वामिनं स्वम् ।
प्रकटितनिजिभक्तिर्गूहितस्वार्थसक्तिः
कलमधुरवचोभिः कस्य तृप्त्यै न वा स्यात् ॥६॥

धनिकहृदयगर्वं वर्द्धयत्यन्वहं तद्-
वितरितधनकेशैः पूरयत्यात्मकुक्षिम् ।
श्रमजलमनिषिञ्चन् क्लेशलेशं विनाऽसौ
पणितनिजनरत्वो जीवति त्यक्तलज्जः ॥७॥

विलम्बी द्वारेषु प्रभुगृहगतश्चर्मचटक-
स्सदा तस्योपान्ते मशक इव कर्णेजपपरः ।
परौन्नत्यापातौ किरति वचसा पल्लिवदसौ
अपूर्वोऽयं सर्पो रिपुकुलमदष्टं विधमति ॥८॥

जयति जगति काकग्राहको निःसमानः
परशतविनिपातादात्मसौख्यं प्रपुष्णन् ।
विरलसुजनलोके नैजवाचां विलासै-
स्सृजति खलु बहून् यस्सज्जनान् धर्मगुप्त्यै ॥९॥

वेदविद्भ्यो नमः

श्रुतिप्रतिष्ठानिरतैर्द्विजाग्र्यै-
रधीतिबोधाचरणैकनिष्ठैः ।
अकिञ्चनैरप्यतिपुण्यभाग्भि-
स्संरक्षितेयं खलु वेदमाता ॥१॥

आशैशवादध्ययनैककृत्यै-
राबाल्यमाचाररतैरतन्द्रैः ।
आयौवनान्तं विमुखैर्धनार्जने
पवित्रितेयं खलु भारतावनिः ॥२॥

श्रुतश्रियोर्नित्यविरोधितायां
श्रुतं श्रयामो न रमां भजामः ।
इति प्रतिज्ञामनुपालयन्तो
महीसुराः कस्य न वन्दनीयाः ॥३॥

अपौरुषेयानखिलप्रमाणान्
इहाप्यमुत्रापि शुभंकरिष्णून् ।
आम्नातशब्दान् हृदि ये धरन्ति
तेभ्यो नमो वैदिकतल्लजेभ्यः ॥४॥

अकृतकपदगुम्फैर्मूर्तिमद्देवतौघैः
मधुरिमधुरिगण्यैर्मङ्गलैर्मञ्जुनादैः ।
श्रवणयुगलपेयैर्मार्जकैः कश्मलानां
क्षितिसुरवदनोत्थैर्भाग्यवन्तो रमन्ते ॥५॥

व्यासस्तुतिः

व्यस्ता वेदास्तदास्तामुपनिषदुदितास्सूत्रितास्तत्त्वमुख्याः
ध्वस्तं ध्वान्तं, कुरूणां चरितमपि महाभारताख्यं निबद्धम् ।
न्यस्तो धर्मः पुराणेष्वतुलितकृपया येन चाष्टादशषु
कस्तं स्तोतुं समर्थो निगम-जलनिधेर्मन्थने मन्दराद्रिम् ॥१॥

यस्सर्गप्रतिसर्गवंशचरितं मन्वन्तराणां कथाः
वंशानामनुवर्णनाः भगवतो दिव्यावतारान् शुभान् ।
आचण्डालमथायतीन्द्रमुचितान् आचारभेदांस्तथा
सत्पौराणिकसूक्तिभिर्व्यरचयत् तं नौमि पाराशरिम् ॥२॥

क्वचिन्मातुः प्रीत्यै हिमकिरणकुलस्याङ्कुरं वर्द्धयन्तं
क्वचिद्व्यस्यन् वेदान् श्रुतिशिखरगतं तत्त्वमासूत्रयन्तम् ।
क्वचिच्छिष्यान् गोपीजनरमणकथाः श्रावयन्तं स्वसूनौ
शुके ब्रह्मीभूय व्रजति सुतधिया तस्य पश्चाच्चरन्तम् ॥३॥

क्वचिद्धर्मान् नित्यान् वनभुवि वसतः पाण्डवान् बोधयन्तं
क्वचिच्चाख्यानं तत् कुरुचरितमयं लेखयन्तं गजास्यम ।
क्वचिद्वादव्याजाच्छिवगुरुजनुषः सूत्रभाष्येषु शङ्कां
निरस्यन्तं व्यासं भजत घनरुचिं ज्ञानशक्तिस्वरूपम ॥४॥

देशिकरूपिण्यै मात्रे नमः

(नवरात्रपूजाकाले श्रीकाञ्ची-श्रीचरणानां वपुषि त्रिपुरसुन्दरीं प्रत्यक्षीकृतवता रचितानि पद्यानि ।)

मातश्चेतसि मे वसन्ति बहवः कामादयश्शात्रव-
स्तेषां ज्ञानमुषां मतिं छलयतां यो दुष्करो निग्रहः ।
सोऽयं माहिषमासुरं रिपुवपुर्निष्पाट्य तच्छोणित-
स्फीतालंकृतहस्तया सुकर इत्येषोऽस्ति मे निश्चयः ॥१॥

मातर्मामकदर्विधैर्विलसितैर्दारिद्र्यदुःखादिभि-
र्धर्मापेतकुमार्गमार्गणपरैर्नाशाय संचोदितः ।
विष्णोर्वक्षसि नित्यवासरतया संप्रेक्षितश्चेत्त्वया
धन्योऽहं भविता न वेद्मि सुलभं तस्मादुपायान्तरम् ॥२॥

मातर्मोहमहान्धकारभरिते दुष्कर्मकान्तारभू-
मध्ये दिग्भ्रममावहन्नशरणस्तप्ये शिशुर्मूढधीः ।
वीणापुस्तकमण्डितात्तव कराच्चिन्मुद्रयालंकृता-
न्मन्ये नान्यदिहास्ति दक्षमवनावुद्धारणे मादृशः ॥३॥

मातश्चित्तवचःप्रवृत्तिजनितान् पापानुमे नाशय
दुर्गे ! दानवदुर्मदप्रशमिनि ! क्रोधं ममोत्सादय ।
वाणि ! प्राक्तनवासनामलचयं ज्ञानाम्भसा क्षालय
लक्ष्मि ! त्वत्पदपङ्कजे मधुकरावस्थां ममाङ्गीकुरु ॥४॥

मातश्शम्भुरुषाग्निदग्धमदनप्रोज्जीवने या त्वरा
या रुद्यद्द्रविडार्भकं प्रति पुरा स्तन्यप्रदाने कृता ।
या मूकं कविसार्वभौमपदवीसंप्रापणे दर्शिता
सैवाद्यापि मदीयरक्षणविधौ सन्दर्शनीया त्वरा ॥५॥

मातस्त्वं प्रकृतिस्त्वदीयमखिलं यन्मायिकं दृश्यते
मोक्षोऽस्मात् त्वदधीन इत्यपि मया सद्भ्यो बहुभ्यः श्रुतम् ।
मोक्षादूर्ध्वमपि त्वदीयमहिमासान्निध्यबोधच्युति-
स्स्याच्चेन्नैव वृणोमि मुक्तिमपि यन्निःश्रेयसं ह्यन्यथा ॥६॥

मातस्संप्रति वामभागकलितत्वद्रूपसंशोषित-
क्रोधः शम्भुरसौ किरत्यवितथां तां शंकराख्यां निजाम् ।
नो चेन्मन्युमयो जगल्लयकरः क्वासौ विषादी महा-
रुद्रो भीकरताण्डवो जनिजुषामासेव्यतां यास्यति ॥७॥

मातस्त्वत्करुणारसामृतझरीधौताघमात्मानम-
प्यानेतुं तव पादपद्मसविधे मय्यस्ति रूढा स्पृहा ।
सोऽहं दुष्कृतकण्टकैरभिवृतो नैव स्वयं पारया-
म्युद्धर्तुं तव दृष्टिपातसरणीनिःश्रेणिलब्धिं विना ॥८॥

मातर्देशिकतां गतां तव कलां श्रीमज्जयेन्द्राभिध-
स्वेच्छाशक्तियुतां समस्तजगतां क्षेमंकरीं शाङ्करीम् ।
पीठे स्कान्दपुराणगीतविभवे श्रीकामकोट्याह्वये
भ्राजन्तीं भजतामघौघशमनीं चिद्रूपिणीं भावये ॥९॥

आचार्यस्तवमणिमाला

दीप्तीकुर्वन्नगरमभितः पादरेणुस्फुलिङ्गै-
स्सार्थीकुर्वन्निजकरुणया शङ्करीं शङ्कराख्याम् ।
दूरीकुर्वन् दुरितजनितान् भवतचित्तान्धकारान्
विश्वोत्कृष्टं विलसतितरां कामकोटिप्रदीपः ॥१॥

श्रुत्यन्तेषु मनस्सु संयतधियां, सत्रेषु सम्यग्द्युते-
ष्वध्यात्मे दृढलग्नहृत्सु, विधिना दत्तेष दानेष्वपि ।
यद्भानौ च विभाति धीर्विशदयन् भर्गो वरेण्य नृणां
दिष्ट्या तद विषयं गतो नयनयोराचार्यरूपं महः ॥२॥

किरीटं रौद्राक्षं शिरसि यतिदण्डं करतले
मुखे मन्दस्मेरं सितभसितलिप्त च निटिलम् ।
दयाक्ष्मणोः कोणे प्रणतजनसौभाग्यजननीं
वहन्नस्मद्भाग्यं चरति यतिरूपेण भुवने ॥३॥

आनन्दवर्षिनिजवीक्षणपातमात्र-
प्रोच्चाटिताश्रितहृदिस्थमहान्धकारम् ।
उद्धर्तुकाममखिलानुपदेशवाक्यै-
राचार्यपादमपुनर्भवहेतुमीडे ॥४॥

श्रीजयेन्द्रवन्द्यमानपावनाङ्घ्रिपङ्कजं
पाणिपल्लवावसक्तयोगदण्डमण्डितम् ।
भस्मरागभूषिताङ्गमर्चितेन्दुशेखरं
चन्द्रपूर्वशेखरेन्द्रदेशिकं तमाश्रये ॥५॥

द्वैतहीनवेदतत्त्वबोधनेन सन्ततं
लोकहृद्गतान्धकारकृन्तने कृतत्वरम् ।
रुद्रनेत्रभूषिताङ्गमद्रिजाङ्घ्रिषट्पदं
चन्द्रपूर्वशेखरेन्द्रदेशिकं तमाश्रये ॥६॥

बिल्वपत्रमण्डितोत्तमाङ्गसङ्गितेजसं
व्युप्तकेशमस्तपाशमाशुतोषरूपिणम् ।
कामकोटिपीठमध्यवासिनं जगद्गुरुं
चन्द्रपूर्वशेखरेन्द्रदेशिकं तमाश्रये ॥७॥

नमस्संयमीन्द्राय शान्तान्तराय
नमस्सच्चिदानन्दरूप रताय ।
नमः श्रीजयेन्द्रेण संपूजिताय
नमश्चन्द्रचूडेन्द्रयोगीश्वराय ॥८॥

आनन्दाब्धेस्सम्भरन्नच्छमम्भः
प्रादुर्भूतः कामकोट्यद्रिशृङ्गे ।
ज्ञानासारैः कर्मघर्माभितप्तान्
सिञ्चत्यस्मान् शङ्कराचार्यमेघः ॥९॥

(१९५९)

आचार्यसूक्तिमुक्तावली

यद्वर्णाश्रमसंविभागघटितो धर्मो भवेच्छाश्वतं
ह्यन्यत्सर्वमुदेति नूनमचिरान्नाशं प्रयाति स्वयम् ।
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता नैवोज्झितव्या जनै-
रित्यस्माननुशासते प्रतिदिनं तुभ्यं गुरो मे नतिः ॥१॥

संप्रार्थ्यो यदि नस्ततस्स भगवान् सर्वज्ञतां नार्हति
तोष्यश्चेत्स्तुतिभिः कथं स भुवने भिन्नो धनाढ्यान्नरात् ।
कार्तज्ञस्य निवेदनाय च मनःकापेयताशान्तये
वन्द्यो हीश्वर इत्युदीरितवते तुभ्यं गुरो मे नतिः ॥२॥

वेदान्तेषु यदामनन्ति तदिति स्मृत्यादयो यत्पराः
यच्चान्ते परिशिष्यते लयविधौ भिन्नेष्वभिन्नं च यत् ।
यत्तत्वं भुवनग्रसिष्णु निखिलं यस्मिन् प्रतिष्ठां गतं
तत्त्वं नाऽपरमित्युदीरितवते तुभ्यं गुरो मे नतिः ॥३॥

केने यक्षमुदीरितं दिविषदां गर्वापनोदाय यत्
तद्ब्रह्मेत्यवबोधयच्छतमखं गौरी हिमाद्रेस्सुता ।
यैवं वेदशिखोपगीतविभवा ज्ञानार्थिनस्तामुमां
संसेवध्वमिति प्रचोदितवते तुभ्यं गुरो मे नतिः ॥४॥

योगो नाम वियोग एव मनसो दुःखस्य संयोगतो
नोर्ध्वं गच्छति नाप्यधः पतति यो योगी विमुक्तिं गतः ।
यद्वन्मुञ्चति बन्धनं फलगतं ह्यौर्वारुकी वल्लरी
तद्वत्त्र्यम्बकसेवकं मृतिरिति प्रोवाच यस्तं भजे ॥५॥

ढक्का नृत्तसमुद्धृता शिवकरे द्विःसप्तकृत्वोऽनदत्
तस्मात्पाणिनिनादजातमखिलं सूत्रस्वरूपं गतम् ।
तद्भाष्यं समभूत्पतञ्जलिचलन्मञ्जीरशिञ्जारवा-
दित्थं शब्दजनिं निरूपितवते तुभ्यं गुरो मे नतिः ॥६॥

सर्वस्य दुःखस्य हि मूलकारणं
कामश्च कालो भुवि जन्मभाजाम् ।
तस्मात्स्मरध्वंसिनमन्तकान्तकं
भजध्वमित्युक्तवते नमस्ते ॥७॥

देहोत्पत्तिविपत्तिचक्रवशगो जीवश्चिरं भ्राम्यति
सौषुप्तोऽस्य विराम एव विलयः संहाररुद्रे शिवे ।
प्रालेया करुणा समं जनिजुषां तापं व्यपोहत्यतः
शंभुर्वन्द्यतमस्त्वितीरितवते तुभ्यं गुरो मे नतिः ॥८॥

मनःकुरङ्गं चपलं करेण
नियम्य संवीतकरीन्द्रचर्मा ।
हृदि स्थितः पञ्चमुखः शिवश्चेत्
न भीरिति प्रोक्तवते नमस्ते ॥९॥

स्मरकरगतचापं पञ्चबाणांश्च धृत्वा
स्वयमथ परमेशं मोहयन्ती स्मरारिम् ।
प्रणतजनहृदिस्थं कामभुच्छोषयन्तीं
भजति गिरिसुतां यस्सद्गुरुस्तं नमामि ॥१०॥

दयापूर्णैर्दीर्घैर्दुरितदमनैर्दुःखदलनै-
स्तवापाङ्गैर्दीनं स्नपय कृपया मामपि गुरो ।
न ते काचिद्धानिर्मम भवति लाभोऽपि परमः
समं शिष्टाशिष्टौ शिशिरयति राकाहिमकरः ॥११॥

जयति जयेन्द्रः

ब्रह्मानन्दमहोदधिं यतिवरं संसार-कालानला-
ल्लोकान् रक्षितुमात्तमर्त्यवपुषं श्रीमज्जयेन्द्राभिधम् ।
नास्तिक्यान्धतमोऽपनोदनविधावद्वैतसूर्यायितं
शंभोश्शांकरमानमामि महसं श्रीकामकोटिस्थितम् ।१।

गुरुपादसरोरुहबद्धदृशं
वरशङ्करदेशिकपीठगतम् ।
जनमानसमानसहंसममुं
परहंसमहं सततं कलये ॥२॥

विफलीकृतमन्मथबाणचयं
सफलीकृतदेशिकचित्तगतम् ।
अधरीकृतभृङ्गमपाङ्गदृशा
विमलीकृतशिष्यचयं कलये ॥३॥

जय जयेन्द्र ! यतीन्द्र ! जनप्रिय
गुरुकृपाम्बुधिचन्द्र चिरं जय ।
जयतु शाङ्करपीठमिदं सदा
विजयतां गुरुवंशमिदं सदा ॥४॥

श्री राघवः पद्मभूषणम्

(डा० वी० राघवन्-महोदयानां "पद्मभूषण" विरुदप्रदानमुपलक्ष्य)

शिष्या वयं प्रमुदिता बहुशोऽस्मदीय-
भाग्यातिरेकमनुचिन्त्य च साभिमानाः।
यत्पद्मभूषणविभूषितकीर्तिभाजः
श्रीराघवार्यचरणाः गुरवो जयन्ति ॥१॥

सङ्गीतं बहुमानितं कविगिरां संभावितं गौरवं
पूज्यं स्थानमुपाश्रिता भुवि पुनः सा वृत्तिराध्यापिकी।
साहित्यं च सभाजितं द्रविडभूपाण्डित्यमामोदितं
यत् श्रीराघवपण्डिता बहुमताः पद्माद्यभूषाख्यया ॥२॥

श्रीपाददामोदरसातवलेकराभिनन्दनम्

आम्नायजातमखिलं यमुपेत्य कृष्ण-
द्वैपायनं गतयुगे गतभीर्बभूव ।
प्राप्ते कलौ खलजनप्रचुरे च लोके
दामोदरादितरमादरदं न वेत्ति ॥१॥

परं वृद्धभावेऽप्यनल्पप्रयत्नः
सदा सप्रयत्नोपि निःस्वार्थशीलः ।
अतन्द्रस्वभावो मधुस्यत्युपेत्य
स दामोदरः षट्पदो वेदपद्मम् ॥२॥

येषां चित्ते भरतधरणीसंस्कृतिर्जागरूका
येषां गोत्रप्रवरसरणिः स्मारयत्याढ्यतां स्वाम् ।
येषां वेदध्वनिमुखरितं भाति चित्तं सदैव
श्रीपादार्ये द्विजकुलमणौ तेऽधमर्णा हि सर्वे ॥३॥

यन्निःश्वासमया गिरोऽतिगुरवो नैजप्रमाणायिताः
धर्माधर्मविवेचनैकनिकषाः कालत्रयेऽप्यक्षराः ।
सोऽयं सर्वगतः पुराणपुरुषः स्वाम्नातमारक्षितुं
श्रीपादाङ्कितदामपूर्वमुदरं पायात्सहस्रं समाः ॥४॥

शंकर एकेडमी

(एतन्नाम्न्या: संस्थाया: दिल्ल्यां स्थापने रचित श्लोक:)

उद्धर्ता वेदराशेः प्रणतजनमनोमोहतामिस्रभेत्ता
काञ्च्यां श्रीकामकोट्यां लसति गुरुवरश्शेखरश्चन्द्रपूर्वः ।
यज्ज्योत्स्नामण्डलान्तः स्फुरति गुणमयी शंकराकेडमीयं
पुष्णात्वस्मासु संस्था गुरुचरणरतिं वेदमार्गे च सक्तिम् ॥

गुरुपवनपुरेशस्तवः

श्रीनारायणभट्टपादकविता यस्याङ्घ्रिपङ्केरुहे
शिञ्जन्नूपुरतां गता सुकृतिनश्शब्दापयत्यन्वहम् ।
आञ्जं माधवभूसुरेण घटितं यन्नामसङ्कीर्त्तनं
कर्णे कुण्डलयुग्मतां व्रजति तं वातालयेशं भजे ।।१।।

नाऽहं भट्टतिरिर्यदीयगदजश्शोको गतः श्लोकतां
नास्ति श्रीधरपण्डितस्य धिषणा व्यासोक्तिविश्लेषणे ।
पून्तानस्य निसर्गभक्तिरपि मे नास्ति त्वदङ्घ्रिद्वये
नाहं वेद्मि कथं च केन च भवत्कारुण्यमासादये ।।२।।

मम दुरितशतेभ्यो भीतभीतास्त्वदन्या
ह्यभयवरदहस्ताः देवताः किं नु मे तैः ।
मदवनविषये ते साहसं नैव कुर्यु-
र्वरद तव पदाब्जान्नास्ति मेऽन्यच्छरण्यम् ।।३।।

परम तव गुणज्ञान् पासि किं तत्र चित्रं
तव गुणचरिताभ्यां सर्वथा दूरसंस्थम् ।
पवनपुरपते ! मां नोद्धरेश्चेत्त्वदीयो
वरदविरुद एषः दीनबन्धोर्मृषा स्यात् ।।४।।

गुरुपवनपुरेश ! त्वत्पदाम्भोजयुग्मे
व्रजतु मधुकरत्वं मानसं मामकीनम् ।
शुकमुखकमलोत्था यत्र पीयूषधारा
जनिमृतिभयरोगोन्मूलनी नित्यलभ्या ।।५।।

कुसुमसहचरं ते कोमलं पादयुग्मं
वसति हृदि कथं मे ह्यश्मसारे कठोरे ।
इति यदि विचिकित्सा, त्वत्पदान्निष्पतन्ती
सुरसरिदुपलानां चूर्णने दृष्टवीर्या ॥६॥

प्रपन्नानामार्त्तिं स्मितकिरणजालैः परिहरन्
कराङ्गुल्यभ्यन्तःप्रसृतनवनीतं परिलिहन् ।
स्वमायावैचित्र्यभ्रमितखलजन्तून् परिहसन्
जयत्यस्मद्भाग्यं गुरुपवनपुर्यां धृतवपुः ॥७॥

गुरवे नमः

सौलभ्यं मूर्तिमत् किं श्रुतिशिखरगतं किन्नु तत्त्वं सरूपं
कारुण्ये कामहन्तुः किमु विहिततनुर्मेदिनीं सञ्चरिष्णुः ।
भूयः किं भाष्यकर्तुर्जनिरिदमिति यं वीक्ष्य लोको विकल्पान्
याति, श्री कामकोटिस्थितगुरुतिलक ! त्वां कथं वर्णयामि ॥

यत्कारुण्यसुधार्णवप्रमथनोद्भूतो जयेन्द्राभिधो
विश्वाह्लादकरोऽमृतांशुरनघः प्रोज्जृम्भते पुष्कलः
कामाक्षीदरहासकान्तिनिवहो भस्मत्रिपुण्ड्रायते
यद्भाले तमनन्यधीरुपगतोऽस्म्याचार्यचूडामणिम् ॥

जम्बूक्षेत्रे कृतजलवसतेश्शङ्करस्य प्रियायाः
कर्णाभूषाद्वयघटनविधौ चक्षणो यः कराग्रः ।
त्रातुं भीतेर्युगपदभिमतान् दातुमस्मादृशेभ्यो
दक्षं यत्तं गुरुवर ! भवतो नौमि पाणिं समुद्रम् ॥

कामाक्ष्याः करुणाब्धिजृम्भणविधौ यत्पूर्णचन्द्रायते
स्वान्तेवासिजयेन्द्रवक्त्रकमलोल्लासाय पूष्णायते ।
शिष्याज्ञानदवाग्निनाशनविधौ यत्कालमेघायते
काञ्चीश्रीगुरुनेत्रकोणजनुषे तस्मै नमस्तेजसे ॥

काञ्चीक्षेत्रे भुवनमहिते कामकोट्याख्यपीठे
कामेश्वर्याः कलितकरुणाम्बोधिकल्लोलरूपाम् ।
काञ्चित्कान्तिं नतजनमनोऽभ्यन्तरे प्रेषयन्तं
आचार्यस्य प्रथितकरुणं नेत्रयुग्मं नमामि ॥

संपुष्णन् श्रुतिमातरं जनमनस्यास्तिक्यमुद्बोधयन
सिञ्चन् भक्तिलतां सदा करुणया दीनान् समाश्वासयन् ।
शास्त्रज्ञान् बहु मानयन् प्रशिथिलान देवालयान् नूत्नयन्
काञ्चीश्रीगुरुवर्यपादकमलं विश्वं चरन्तं भजे ॥

वात्सल्यम्

अयथावदुक्तपदपङ्क्तिभिर्मुधा
बहुजल्पनाय कृतयत्नमाननम् ।
परिचुम्ब्य वत्सहृदयोत्थितां ह्रियं
परिमार्ज्य कोऽपि सुकृती प्रसीदति ।।१।।

अतिमुग्धमन्दहसितश्रिया ज्वल-
द्वदनं विलोक्य निजनन्दनस्य यः ।
स्मरति व्रजस्थवनिताप्रतारणात्
स्मितशोभिकृष्णवदनं स भाग्यवान् ।।२।।

शिवायनम्

अघोरा घोरा च त्रिपुरहर यत्ते द्वितनुता
श्रुतिप्रोक्ता यद्यप्युभयमपि मन्ये शिवतनू ।
यतस्ते वामार्धे हिमगिरिसुता मङ्गलमयी
तदन्ये लोकानामभयकरमुद्रा विलसति ।।१।।

उद्वेल्लद्युनदी तरङ्गनिचयैर्यन्मस्तकं फेनिलं
यन्नामध्वनिरन्तकस्य हृदयोत्कम्पाय सञ्जायते ।
यन्नेत्रारणिसम्भवे हुतवहे हव्यायते मन्मथ-
स्सोऽसौ मम भक्तिवार्धि विषये सोमायतां शङ्करः ।२।

चूडालंकृतशीतरश्मिशकले फालस्थनेत्रानल-
ज्वालालीढसुमेषुचित्रशलभे वामार्द्धसक्ताबले
नीलाभ्रद्युतिमत्करालगरलच्छायागले मङ्गले
लास्योन्मिश्रितनृत्यकेलिनिरतेचित्तं ममास्तां शिवे ।३।

कन्धरे कालिमा नेत्रयोर्नीलिमा
वक्षसि श्वेतिमा मस्तके चन्द्रमा ।
वामभागे ह्युमा पादयो रक्तिमा
यस्य सोमस्समे भातु चित्ते सदा ।।४।।

किमेषस्ते हासः पुरमथनकृत्ये व्यवसितः
कटाक्षव्याक्षेपो मदनदहने ख्यातमहिमा ।
पदाम्भोजः किं ते यमनियमने दृष्टविभवः
जयन्तीत्थं गौर्यास्सुरतसमये नर्मवचसः ।।५।।

आर्द्रस्ते कचभार एष कथमित्याशङ्क्य सापत्नतां
पृच्छन्तीं गिरिजामपह्नुतिवचो भङ्ग्या समाश्वासयन् ।
वर्षासु त्वदुपान्तवासतृषितश्शीघ्रं समभ्यागतः
क्लिन्नोऽस्मीति यदीरितं भगवतो जीयान्मृषाभाषितम् ।६।

नेदिष्ठाप्युपगूहिता न हि मया प्रेष्ठाऽपि नो चुम्बिता
विस्रस्तं वसनं तथापि सुरतं संभाव्यते नावयोः ।
गार्हस्थ्यं विफलं ममेति गदतः कान्ताविभक्ताङ्गिनो
मिथ्या तद्वचनं हरस्य कलये संसारविच्छित्तये ॥७॥

कपर्द्दभूतैर्द्यु नदीप्रवाहैरपांगयुग्मोत्थकृपातरङ्गैः ।
शिरस्थशीतांशुमरीचिजालैः प्रयागतामेति भवस्य मूर्त्तिः ॥८॥

हेमाद्रिश्चापदण्डो रजतमयगिरिस्तावकी वासभूमि-
र्हैमाद्रिस्ते गृहिण्या जनक इति यतो मित्रभावोऽद्रिभिस्ते ।
पापाद्रिं मे ततस्त्वं दलयसि न हर ! त्वत्पदप्रापणे मे
विन्ध्याद्रित्वं गतोऽयं कुरु कलशमुनेः कौशलं विश्वनाथ ।९।

स्थविरवृषभयाने भर्तुरुत्सङ्गसंस्था
भुजगततिभिरारात्पीड्यमाना भवानी ।
वसनवसतिहीनं भिक्षुमीशं स्वकीयं
परिगणयति मूर्त्तं प्राक्तनं पुण्यपुञ्जम् ॥१०॥

सुधामधस्तादकरोद्धलाहलो
भुजङ्गमाः भास्वरभूषणायिताः
परेतभूमिर्मणिहर्म्यतां गतो
महेशसङ्कल्पमयेन्द्रजाले ॥११॥

यमस्य पाशः कुसुमस्रगायितो
श्मशानभूतिर्गमितो विभूतिताम् ।
करीन्द्रकृत्तिश्च दुकूलतां गतो
महेशसङ्कल्पमयेन्द्रजाले ॥१२॥

जातकदोषः

भिक्षावृत्तिस्तदपि गरलं भैक्ष्यमेवोपलभ्यं
आशावासो वसतिरनिशं प्रेतभूम्यां कपालिन् !
दारिद्र्यं ते भुवनविदितं यद्यपीत्थं प्रभूतम्
जायायुग्मे तव रतिरहो जातकस्यैव दोषः ॥१॥

जामातुस्ते श्वशुरभवनाद्वस्त्रमेकं न लब्धं
यत्त्वं चार्मं वसनमनिशं देव धत्सेऽतिकुत्सम् ।
आस्तां तावद्धिमकरकरस्यन्दिपीयूषधारां
त्यक्त्वा यत्त्वं गरलमपिबो जातकस्यैव दोषः ॥२॥

धनुर्हेम्नामद्रिर्धनदविभवस्ते करगतः
कुमारस्सेनानीर्दशमुखमुखा पार्षदगणाः ।
पुरारे पत्नी ते नगपतिसुता मंगलमयी
तथापि त्वं भैक्ष्यं चरसि कथमेषा ग्रहगतिः ॥३

अनन्तरत्नप्रभवात्समुद्रादादेयमन्यद्गरलात्तवेश ।
वस्त्वन्तरं न स्मृतिमागतं किं हा हन्त ते जातकदोष एषः ॥४॥

सदान्नपूर्णा नगराजकन्या किरातपत्नीत्वमवाप देवी ।
त्वदीयपाणिग्रहणप्रभावादलङ्घ्यदोषं खलु जातकं ते ॥

बाणासुरस्य भवने सकलत्रपुत्रो
दौवारिकस्त्वमभवः स्वयमीश्वरोऽपि ।
कुन्तीसुतस्य धनुषा शिरसि प्रहारः
प्राप्तस्त्वया तदपि जातकदोषतस्ते ॥६॥

वामे भागे पतिस्त्वां वहति मम पुनः स्थानमस्त्युत्तमाङ्गे,
दृष्टिर्मय्येव पत्युर्वदनमपि न ते द्रष्टुमिच्छा प्रियस्य,
मय्येवासक्ताचित्तो, वद कथमनया प्राप्त एवार्धदेहः,
सापत्न्येऽस्मिन् विवादे प्रचलति शिव ते गेहवासे क्व शान्तिः ॥७॥

गंगाभुजङ्ग निवहा हिमवत्सुतेति
शैत्यप्रदं परिकरं स्वयमाकलय्य ।
वह्निं करे वसति सिद्धचितासमीपे
कुर्वन् व्यथां वहसि जातकदोष एव ॥८॥

षडास्य-गजवक्त्रयोर्जठरवह्निसन्तर्पण
क्षुधार्दितनिजानुगप्रमथवृन्दसरक्षणम् ।
महोक्षमहिषीद्वयाश्रितकुटुम्बमित्थ धुरं
कथं वहसि धूर्जटे कथय कीदृश जातकम् ॥९॥

अन्यापदेशाः

कुरभीन्द्रकुम्भमधिरुह्य पिपीलिकेय-
मात्मानमिन्द्रपदमामनुतेऽधिरूढाम् ।
पांसुर्यदा कलभशुण्डजफूत्कृतेन
साकं पतत्युपरि तावदियं सुरश्रीः ॥१॥

काको माहिषकर्णकोटरमलास्वादे निबद्धाशय-
स्तच्छृङ्गाग्रविधूननेन चकितो दूरेऽपसर्पत्यहो ।
कण्डूत्यापगमेन मीलितदृशा व्यक्ता शिरःकम्पनै
र्या सा सैरिभहर्षसूचनपरा श्लाघाऽपि भीतीयते ॥२॥

कुसुमसहचरत्वान्निर्गुणोऽप्येष तन्तुः
स्रजि सुरभिविडम्बी जायते नाऽत्र शङ्का ।
स्वयमपि तु सुमानां शीघ्रशैथिल्यभाजां
सुघटनमुपकुर्वत् सार्थनामा गुणोऽसौ ॥३॥

आलाने निगडीकृतः कतिपयैस्तुच्छैर्नरैः कुञ्जरः
काकोलूककपोतकोकिलशुकैः पूतीकृतो विष्टया ।
शुण्डोद्धूलितपांसुभिर्निजतनुं प्रच्छाद्य रक्षन् स्वकं
मानं, दीनदशां निगूहति परात् नान्यद्धयां मृष्यति ॥४॥

पद्मिन्याः परितः स्वचाटुवचनैस्तस्याः स्तुतीः श्रावय-
न्नाकण्ठं च तदाननाम्बुजरसं स्वैरं निपीयोन्मदः ।
पङ्कालोडनधूर्त्तकेलिकुतकं दृष्ट्वागतं सूकरं
तस्यापि स्तवनोन्मुखो ह्यलिरयं का वा कृतघ्ने घृणा॥५॥

वापीं स्नातुमितस्य मत्तकरिणो गण्डस्थलप्रस्रव-
द्दानार्थी मधुपाधमः कमलिनीं तावत् स्वभोज्यायिताम् ।
त्यक्त्वाऽभ्येत्य करीन्द्रकर्णविवरे पैशुन्यमामन्त्रयन्
पद्मोत्सादनमेव कारयति तं का वा कृतघ्ने घृणा ॥६॥

वंशीविलासः

आमूलमस्यावगतिर्न शक्या श्रुतिं प्रपद्येति विचिन्त्य वंशी ।
विहाय कृष्णश्रुतिमूलभागं तस्याधरे लग्नमनाश्चकास्ति ॥१॥

आम्नायगन्धयुतगोपकिशोरवक्त्र-
वातेन पूरिततनुं मुरलीं नमामि ।
या निःस्वनैस्तदधरामृतपानजातै
राचार्यतां व्रजति गोपकुलाङ्गनानाम् ॥२॥

करद्वयगृहीतया प्रियतमेन कंसारिणा
तदीयमधरामृतं निभृतमापिबन्त्या मुदा ।
कपोलमणिदर्पणं मुहुरभिस्पृशन्त्या हरे-
स्त्वया मुरलि किं तपः कथय को व्रतोऽनुष्ठितः ॥३॥

निकुञ्चितपदाम्बुजं चलितपिञ्छकेशाञ्चलं
विडम्बितनवाम्बुदं दरविभग्नकण्ठं हरेः ।
शरच्छशिकरामृतैः स्नपितमात्तहासं वपु-
र्वने ददृशुरङ्गना मुरलि ! ते कृपावैभवात् ॥४॥

मुकुन्दकरसंगता तदधरेण चास्वादिता
तदीयमुखमारुतैस्सततमन्तराप्लाविता ।
तदङ्गुलिनखांशुभिर्विरचिताब्जहारावलि-
स्तनोषि पशुपाङ्गनाहृदयमीर्ष्यया व्याकुलम् ॥५॥

गोपालसंज्ञां घटितां स्वनाम्ना
विधाय वेणो ! त्वमितो महत्त्वम् ।
वेत्रेण शंखेन धनुर्गदाभ्यां
दुष्प्रापमन्यैश्च सुदर्शनाद्यैः ॥६॥

कान्तारे वननिर्झरीपरिसरे या कीचकानां कुले
जाता तुच्छतनुश्च रन्ध्रबहुला वाताशनी दुर्बला ।
कृष्णाख्येन भिषग्वरेण करजैस्संस्पृष्टमात्रा सकृ-
त्सान्द्रानन्दमयी विभासि मुरलि ! त्वं ह्युल्लसद्यौवना ॥७॥

नादब्रह्मविभावनैकनिपुणा नारायणप्रेयसी
वेदान्तोदितसामगाननिरता ब्रह्मामृतस्यन्दिनी ।
ज्ञातृज्ञेयलयाश्रयाऽखिलजगत्तापत्रयोन्मूलनी
वंशी कृष्णकराब्जकेलिभवने हंसीव राराजते ॥८॥

वनभुवि सहगोपैर्भोक्तुकामस्य शौरे-
र्जठरपटविलग्नां वीक्ष्य वंशीं विधाता ।
प्रलयजलधिमध्ये गर्भवासोपयुक्तं
स्मरति कमलनालं विष्णुनाभिप्ररूढम् ॥९॥

उपनिषदि निगूढं तत्त्वमध्यात्मसंज्ञं
वनभुवि चरतीति ख्यापयन्ती स्वनादैः ।
व्रजयुवतिजनानां गोपगोवत्सकानां
करबदरसमानं बोधयित्री त्वमेव ॥१०॥

वनभुवि दवदाहज्वालयालीढगात्रा
शिथिलिततनुयष्टिः कीचकत्वं प्रपन्ना ।
क्षतिकरणमग्ण्याक्रन्दनं मुञ्चमाना
मुरहरकरतल्पे वंशि ! मोमुद्यसेऽद्य ॥११॥

मधुस्यति रिपुर्मधोस्त्वयि सुधारसस्यन्दिनि
प्रयच्छसि च शिक्षणं परभृतां निजालापनैः।
विचिन्वति निजार्थमप्यकृतका श्रुतिस्त्वत्स्वने
व्रजेश्वरकराश्रिते मुरलि ! मां कृतार्थीकुरु ॥१२॥

सरभसमुपभुक्ते चोरणोपाकृत्तदुग्धे
मुखपरिसरदेशाक्तगोक्षीरलेशः ।
प्रकटयति कदाचिच्चौर्यमित्यात्तशङ्का
परिमृजसि दयार्द्रा वंशि वक्त्रं हरेस्त्वम् ॥१३॥

गोविन्दभुक्तनवनीतकचैस्तदोष्ठ-
लग्नैर्निजाङ्गमभितो मुरली विलिप्य ।
तस्याधरे ललितकोमलपल्लवाभे
मा भूद्रुजेति मृदुतां वहति स्वकाये ॥१४॥

मधुकर इव वंशि ! त्वं यदा माधवस्य
गन्धान् स्मितविकसितवक्त्राम्भोजमारात् प्रयासि ।
सकलविषयगन्धण्न् दूरमुत्सार्य मन्ये
स्मरसि न मम दैन्यं तस्य कर्णेऽभिधातुम् ॥१५॥

स्वैरं नन्दकिशोरमन्दहसितज्योत्स्नामयूखत्विषा
स्वाङ्गं राजतमाकलय्य यमुनाकुञ्जेषु विद्युच्छविम् ।
सृष्ट्वाऽऽसन्नतराम्बुवृष्टिचकिता गोपीर्निवार्यान्तिकात्
निर्बाधं बलसोदराधररसं वंशि त्वमासेवसे ॥१६॥

जयन्तु नृहरेर्नखाः

बीभत्स-रौद्र-रतिजन्यरसत्रयस्य
निष्पादने युगपदेव कृतत्वरो यः ।
सृष्टिस्थितिप्रलयनाट्यकलाविदग्ध-
श्चित्ते ममाऽस्तु नृहरेर्नखसूत्रधारः ॥१॥

प्रह्लादमाह्लादयितुं निजाभि-
र्ज्योत्स्नाभिरिन्दीवरबन्धुतां गताः ।
लक्ष्मीकटाक्षोर्मि - कलिन्दकन्या-
समागमे गाङ्गतरङ्गफेनाः ॥२॥

दैत्येन्द्रदोर्गर्ववनं प्रदग्धुं दावानलाभा नृहरेर्नखाग्राः
मच्चित्तगाढान्धतमोऽपहत्यै दशार्कबिम्बद्युतिमावहन्तु ॥३॥

कायाधवे कल्पलताप्रवालाः दैत्योरसि प्रेतपतेस्त्रिशूलाः ।
बालेन्दवस्सागरजाकचाग्रे नखा नृसिंहस्य शुभाय सन्तु मे ॥४॥

रक्षोजक्षतजैर्जपासमरुचिं याता हरेर्ये नखाः
बालार्कद्युतिमावहन्ति कमलावक्षोरुहक्ष्माधरे ।
कामक्रोधमहापिशाचयुगलप्रोच्चाटने मान्त्रिकाः
स्तम्भोद्भूतविचित्रसिंहवपुषो दीप्ता नखाः पान्तु नः ॥५॥

रक्षन्तु मां दितिसुतान्त्रकिणप्रवाहै-
रुद्धूतमौलिगतगौरजटातरङ्गैः ।
लक्ष्मीकटाक्षततिभिर्युगपद्विलिप्ताः
रक्तास्सिताश्शबलिताश्च हरेर्नखाग्राः ॥६॥

शिशुविलासः

पादाङ्गुष्ठं वदनकुहरे न्यस्य मायार्भको यो
ह्येकश्शिश्ये वटतरुपुटे प्राकृतप्रक्षये प्राक् ।
संप्रत्येनं दुहितृतनयं पश्यतो मानसे मे
सोऽसावाविर्भवति तमहं नौमि बालं पुराणम् ॥१॥

ईषन्निकुञ्चितनयनद्वयभृङ्गजुष्ट-
मव्याजहासविकसद्द्विजहीनमब्जम् ।
तारङ्गमर्मररवायितमञ्जुवाचं
धन्यं सुधाचषकमाननमर्भकस्य ॥२॥

मुखेन्दुनिष्यन्दिमुधारसप्लवै-
रुत्पाद्य शोभां पयसां पयोनिधेः ।
हस्तेन गृह्णन् जननीकुचाम्बुजं
विडम्बयत्येष हि शेषशायिनम ॥३॥

सद्योनिर्गतपल्लवद्वयनिभं पादं मुहुस्ताडयन्
हासोन्मिश्रितरोदनैश्च जननीश्रद्धां समावर्जयन् ।
वक्षोजग्रहणोन्मुखौ करतलावब्जार्गलाभौ वहन्
कस्याऽयं हि शिशोर्मुदे न भविता स्तन्याय कोलाहलः ॥

गं गं रवाश्चूचुकचूषणोत्थाः
धं धं निनादाः पदताडनोत्थाः ।
उच्छ्वासशब्दा अपि नासिकोत्थाः
स्तनन्धयोद्भावितसाधुवादाः ॥५॥

निम्नानतावोष्ठयुगाग्रभागा-
वीषच्च निम्नं चिबुकस्य मध्यम् ।
कोणत्रयस्था रशनाग्रपीठे
सा वैखरी भाति शिशोर्मुखाब्जे ॥६॥

अरुणकरपुटान्तः पद्मकोशभ्रमेण
श्रयति मधुकराभे मातृवक्षोरुहाग्रे ।
इतरकुचसरोजास्वादनादेति वत्सो
मधुकर मधुकोशाकारतामेककाले ॥७॥

भ्रमरपटलकान्तिर्मातृवक्षोरुहाग्रः
प्रविशति निजवक्त्राम्भोजकोशेऽर्भकोऽसौ ।
नयनयुगलपक्ष्मं मीलयन् रात्रिबुद्ध्या
विहितवदनपद्मे भृङ्गवृन्दं रुणद्धि ॥८॥

मधुस्यति शिशौ निजे स्तनकुशेशये मातुर-
प्यपाङ्गमधुपः स्वयं बहिरुपेत्य तृष्णाकुलः ।
प्रफुल्लमुखपङ्कजं प्रतिसरत्यसावर्भकं
परस्परपिपासितौ युगपदेव संतृप्यतः ॥९॥

स्रवत्स्तन्यचीनांशुकालंकृता सा
दरस्मेरदीपप्रभाभास्यमाना ।
पदाघातसञ्जातमञ्जीरनादा
शिशोर्वक्त्ररङ्गे नटी भाति जिह्वा ॥१०॥

पाणिद्वन्द्वेन मातुः कुचतटपटहं ताडयन् नर्मवाचा
तस्या वात्सल्यमेवाऽमृतरसभरितं स्तन्यमित्यालपन्तम्
ब्रह्मानन्दानुभूतिं मुनिजनसुलभां दापयन्तं ददानं
ज्ञातृज्ञेयैक्यरूपायितशिशुममलं भावये ज्ञानमूर्त्तिम् ।११।

निजाङ्गपरिवर्त्तनं प्रथमतः प्रयत्नेन यत्
कृतं पुनरयत्नतो मुहुरिति स्वयं गर्वितः ।
समुन्नमितमस्तकः करतलेन गां ताडयन्
प्रफुल्लहसितच्छलाद्विजयपोषमातन्वते ॥१२॥

शश्वदङ्ग परिवर्त्तनोद्यता
स्वार्भकस्य करमप्रसारितम् ।
मोचयेति वदतीव दीनता-
पूर्णमस्य नयनोत्थयाचनम् ॥१३॥

उद्वर्त्तिताङ्गो निजनासिकाग्रे-
णाघ्राय भूमिं मुहुरेष बालः ।
पृथ्वी स्वयं गन्धवतीति तथ्यं
नैय्यायिकोक्तं विशदीकरोति ॥१४॥

वराहमूर्त्तेर्मुखगन्ध एषः
किं वा पृथोर्दोहनतैलगन्धः ।
इतीव वेत्तुं मुहुरेष पृथ्वी-
मुद्वर्तितो जिघ्रति बालकोऽसौ ॥१५॥

मासत्रयं शब्दगुणैकयुक्तं
शून्यं हि पश्यन् गगनं हताशः ।
उद्वर्त्तिताङ्गो निजकेलिरङ्गं
भुवं विलोक्यार्भक एष हृष्टः ॥१६॥

मातुः सकाशादपनेतुमागता
धात्रीति पृथ्वीं परिशङ्कमानः ।
पद्भ्यां कराभ्यामभिताडयन् शिशुः
स्वमातृवात्सल्यमभिव्यनक्ति ॥१७॥

अस्पृष्टषड्वैरिविकारजात-
मानन्दमात्राश्रितचित्तवृत्तिम् ।
स्वप्नानुभूतात्मसुख हसन्तं
शिशुं कथं ज्ञानविहीनमूचुः ॥१८॥

वारं वारं कटितटगतं क्लिन्नकौपीनवस्त्रं
निःसार्यान्यद्वसनमभितो वेष्टन्यत्या जनन्या ।
रोषं दृष्ट्वा चकितवदसावर्भको मातृनेत्रं
सूत्रेणार्द्रं रचयति यतः साश्रुनेत्रेव भाति ।१९।

पादाहतीभिः कृततूर्यघोषे
तालप्रहारे च कृते कराभ्याम् ।
लास्यं विधातुं शिशुवक्त्ररङ्गे
वात्सल्यलक्ष्मीः समुपैति हृष्टा ॥२०॥

मातृहस्तमपनीय तत्कुचं
पाणियग्मधृतमापिबन् मुदा ।
अर्भकोऽनुसरतीव लीलया
पाञ्चजन्यधमनोद्यतं हरिम् ॥२१॥

चिबुकमुभयकोणे निम्नमीषत्प्रफुल्ल-
स्मितरुचिरमुखाब्जं नीलविस्तारनेत्रम् ।
नवकिसलयकान्तिं पाणियग्मं च चञ्चत्
पदयुगमभिपश्यन् कस्य चेतो न हृष्येत् ।२२।

अर्द्धोद्वर्त्तितगात्रमस्थिरशिरो लोलं च नेत्रद्वयं
लालाम्बुस्रवदास्यमीषदवनौ संलग्नमेकं पदम् ।
अन्यच्चोद्धृतमावहन् शिशुरयं हस्तेन चोत्सर्पिणा
चेतो मे हरति प्रसारितकरश्चोरः शिशुच्छद्मना ।२३।

निद्रां गतोऽयमिति मातरि चूचुकाग्रं
निःस्सार्यं वक्त्रविवराच्चलितुं यदेच्छति
सुप्तोऽस्मि नाहमिति तां प्रतिबोधयिष्णुः
क्रन्दत्यसौ युगपदेव हसत्ययं शिशुः ।२४।

ईषत्कुञ्चितनेत्रमुद्गतदरस्मेरप्रदीप्ताधरं
किञ्चिद्दर्शितजिह्वमुद्धतकरद्वन्द्वाङ्गुलीभासुरम् ।
शश्वत्पादयुगाहतावनितलं तत्पांसुभिर्धूसरं
पश्यन्नेत्रमनः प्रियं दुहितृजं रोमाञ्चितोऽहं मुदा ।२५।

मातुस्ताते वदनकमलाचुम्बनायानतास्ये
ह्यह्नादीर्घाच्चिबुकघटिताश्मश्रुकूर्चाद्विभीतः ।
उद्गृह्योभौ करकिसलयावंगुलीभिः प्रगृह्णन्
नासारन्ध्रं मुखमपसरन्नर्भकस्तं रुणद्धि ।२६।

नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः

तुङ्गसत्यमहीधरशिखरे
वार्द्धिवारिनिवहेन पूरितः ।
अञ्जनाद्रिसमनीलतां वहन्
नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥१॥

सस्यपादपवीरुधलताभि-
र्भूतलं कुसुमवाटिकामयम् ।
शीतलं सुरभितं रचयिष्णु-
र्नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥२॥

कूटनीतिकटुघर्मशोषितां
भारतीं गिरमतीव दुःखिताम् ।
फुल्लमन्दहसितां चिकीर्षु-
र्नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥३॥

दौष्ट्यदावदहनोष्मणा परं
दग्धमार्त्तमवनीसुरबीजम् ।
उप्तमार्षकृषकर्जिजीविषु-
र्नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥४॥

ऊषरायितभारतावनीं
वेदमन्त्रजलधारया पुनः ।
कर्त्तुमेष कलमाभिपूरितां
नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥५॥

गर्जितं मम नु धर्मदुन्दुभे-
मन्द्रनादमथ सामगीतकम् ।
ज्ञानदीप्तिततयश्च विद्युतः
नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥६॥

वञ्चकास्सुरगिरस्सिसेविषा-
च्छदमना भुवि चरन्ति ये खलाः ।
तान्नयामि पविनाऽद्य भस्मसा-
न्नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥७॥

धूर्त्तताः दहनवन्निगूह्य ये
नम्रतां भसितवद्वहन्ति तान् ।
कृष्णभस्मचयतां निनीषु-
र्नीरदोऽस्मि न तु शारदाभ्रकः ॥८॥

कलिविलासः

अन्नापणाद्वार्धुषिकत्ववृत्त्या
देवस्वमोषात् परवित्तचौर्यात् ।
नीचाश्रयाच्चार्जितवित्तराश्या
यान्त्याढ्यतामद्य खलाः पृथिव्याम् ॥

वातेशानन्दलहरी

वहन्ती कारुण्यं नयनयुगकोणे सकलदं
सृजन्ती भक्तानां मनसि परमानन्दलहरीम् ।
दलन्ती संसारप्रभवमखिलं तापनिवहं
लसन्ती मूर्त्तिः काप्यनिलपुरि नित्यं विजयते ॥१॥

श्रुतीनां तात्पर्यप्रकटनविधौ बद्धवपुषं
श्रुतानां वागर्थप्रभवमहसामप्यविदितम् ।
श्रितानां पापौघप्रशमनपरं किञ्चिदसितं
श्रमाणां साफल्यं भजत कविगिरां वातपुरगम् ॥२॥

गणेशाय नमः

महाविघ्नशैलान् समुत्पाट्य शश्वत
स्वशण्डोत्थकण्डूतिमुत्सारयन्तम् ।
विरूपाक्षवृद्धोक्षमध्यारुरुक्षं
मदालम्बनं नौमि हेरम्बमीशम् ॥१॥

प्रातः स्मरामि गणनाथमनाथबन्धुं
विघ्नाद्रिपाटनपटुं वटुमप्रमेयम् ।
हस्ताब्जलग्नरदखण्डमखण्डदीप्ति
खण्डेन्दुमण्डितमपण्डितहृद्दुरापम् ॥२॥

प्रातः स्मरामि भजतां दुरितान्तकारिं
लम्बोदरं प्रियसुतं जगदम्बिकायाः ।
सम्मोददं करविराजितमोदकं त-
मम्भोदमार्तजनदुःखदवाग्निशान्त्यै ॥३॥

अग्रे दीयमान-चित्र-परिचयः

(१) २१.३.१९८० तारिकायां राष्ट्रीय-संग्रहालये देववाणीपरिषदस्तृतीय-वार्षिकाधिवेशनोद्घाटनावसरे मञ्चस्थाः (वामतो दक्षिणं) १. डा० सी० आर० स्वामिनाथः, तदानीं केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये सहायक-परामर्शदाता (संस्कृते), २. परिषदः कार्यवाहकाध्यक्ष आचार्य-रमेशचन्द्र शुक्लः, ३. उद्घाटनकर्ता मुख्यातिथिः पं० पी० एन० पट्टाभिराम शास्त्री ४. परिषन्महासचिवः डा० रमाकान्त शुक्लः।

(२) ११.३.१९८० तारिकायां राष्ट्रीय - संग्रहालय - सभागारे देववाणी-परिषदा समायोजितस्य अखिलभारतीय - संस्कृत - कविसम्मेलनस्य अध्यक्षतां कुर्वन् डा० सी० आर० स्वामिनाथः (सर्वतो दक्षिणं) तिष्ठति। मुख्यातिथिः श्री त्रिलोकिनाथ चतुर्वेदी, तदानीं भारतीय लोकप्रशासनसंस्थाननिदेशकः (वामतो द्वितीयः) कविसम्मेलनस्योद्घाटनं कृतवान् तृतीयवार्षिकाधिवेशन - स्मारिकां च समुन्मीलितवान्। वामतस्तिष्ठति कविसम्मेलनसंयोजकः परिषन्महासचिवो डा० रमाकान्त शुक्लः।

(३) २९.८.१९८१ ई० तारिकायां दिल्लीविश्वविद्यालयस्य टैगोरसभाभवने देववाणी-परिषदः सारस्वतसमारोहान्तर्गतं समायोजिते 'अक्षरश्लोक'-कार्यक्रमे सहभावित्वं कुर्वन्तः (वामतो दक्षिणं) १. श्री के० पी० ए०

मेननः, तदानीं प्रतिरक्षामन्त्रालयसचिवः, २, डा० सी० आर० स्वामिनाथः तदानीं शिक्षामन्त्रालये सहायकपरामर्शदाता (संस्कृते) ३. डा० उमेशचन्द्र पाण्डेयः, ४. आचार्य रवीन्द्र नागरः, डा० रमाकान्त शुक्लः, ६. पं० विष्णुकान्त शुक्लः। द्वितीयपक्त्याम् पं० विश्वनाथ शास्त्री, पं० सोनटक्के-आचार्य रमेशचन्द्र शुक्ल-प्रभृतयोऽभिनन्दिता विद्वांसस्तिष्ठन्ति।

(४) २६.३.१६८२ ई० तारिकायां देववाणी-परिषदस्तत्त्वावधाने अभिनीतस्य 'सुवर्णांगुलीयम्' इत्येतन्नाम्नो नाटकस्य कलाकारैः सह विराजन्ते डा० सी० आर० स्वामिनाथ-श्री के० पी० ए० मेनन-डा० मण्डन मिश्र डा० रमाकान्त शुक्लाः (तृतीयपंक्त्यां क्रमशस्तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाः)। नाटकमिदं कालिन्दी-कालेजस्य छात्राभिः, श्रीमत्या रत्नम्-नीलकण्ठन्-महाभागायाः (सर्वतो दक्षिणम् उपविष्टायाः) निर्देशने, प्रस्तुतमासीत्।

(५) २७.५.१६८२ ई० तारिकायां देववाणी-परिषदा शिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शकत्वेन प्रोन्नतस्य डा० सी० आर० स्वामिनाथस्य तथा च शास्त्रचूडामणिपण्डितत्वेन सम्मानितानां स्वदस्यानामभिनन्दनं कृतम्। अस्मिन्नवसरे (वामतो दक्षिणं) १. डा० रमाकान्त शुक्लः (परिषन्महासचिवः), २. डा० मण्डन मिश्रः, श्रीलालबहादुरशास्त्रि - केन्द्रीय-संस्कृतविद्यापीठ-प्राचार्यः (मुख्यवक्ता), ३. डा० अमरनाथ पाण्डेयः, काशी-विद्यापीठ-संस्कृत-विभागाध्यक्षः (वक्ता), ४. डा० सी० आर० स्वामिनाथः (अभिनन्दनीयः), ५. डा० रामकरण शर्मा, राष्ट्रिय-संस्कृतसंस्थाननिदेशकः (समारोहाध्यक्षः), ६—८. आचार्य रमेशचन्द्र शुक्ल - आचार्यश्रीसोहनलाल गौड - आचार्य श्री लालनकृष्णपण्ड्याः (शास्त्रचूडामणिपण्डिताः)।

(६) यथापूर्वं डा० रमाकान्त शुक्लतः आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लं यावत् ।

(७-८) २०.५.१९८२ तारिकायां विद्वदभिनन्दने समारोहाध्यक्षो डा० रामकरणशर्मा डा० सी० सी० आर० स्वामिनाथं तिलकेन, श्रीफल-माल्याङ्गवस्त्रसमर्पणेन च सत्कृत्य नमस्करोति । देववाणी-परिषन्महा-सचिव-सहसचिवौ डा० रमाकान्त शुक्ल-श्री रवीन्द्रनागरौ डा० शर्मणा साकं तिष्ठतः ।

(९) १७.९.१९८२ तारिकायां गुरुवायूरस्थे रुक्मिणी-मण्डपे देववाणी-परिषद् गुरुवायूरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठ-कालिकट-आदर्शसंस्कृतविद्या-पीठयोः सहयोगेन केरलीयभक्तकवेः श्री ओट्टूर उण्णिनम्बूदिरिपाद-महाभागस्याभिनन्दनं तल्लिखितस्य देववाणी-परिषत्प्रकाशितस्य 'राधाकृष्णरसायनस्य' समुन्मीलनोत्सवञ्चायोजितवती । अस्मिन्न-वसरे (वामतो दक्षिणम्) १. मुख्यातिथिः श्री के० करुणाकरन्, केरलराज्यमुख्यमन्त्री, २. श्री पी०सी० वी० एलयत्, ३. श्रीओट्टूर-उण्णिनम्बूदिरिपादः, ४. श्री आञ्जम माधवन् नम्बूदिरिः ५. डा० सी० आर० स्वामिनाथः (समारोहाध्यक्षः) ।

(१०) दिल्लीविश्वविद्यालयस्य टैगोर-सभागारे २१.१.१९८३ तारिकायां देववाणी-परिषदः षष्ठवार्षिकाधिवेशनस्य उद्घाटनसमारोहे मञ्चस्थाः (वामतो दक्षिणम्) १. उद्घाटनकर्ता डा० सी० आर० स्वामिनाथः केन्द्रीयशिक्षासंस्कृतिमन्त्रालये उपशिक्षापरामर्शदाता (संस्कृते) २. विशिष्टातिथिः डा० रामकरण शर्मा, ३. परिषदध्यक्षो डा० कृष्णकान्त शुक्लः, ४. परिषन्महासचिवो डा० रमाकान्त शुक्लः । ५. श्रीमती सरोज साहनी सुरभारती-वन्दनां करोति ।

(११-१२) राष्ट्रीय-संग्रहालय-सभागारे २०-३-१९८३ तारिकायां देववाणी-परिषदा 'शंकरअकादमी' - सहयोगेन राष्ट्रपतिपुरस्कृतानां संस्कृत-विदुषामभिनन्दमनुष्ठितम् । पण्डितकमलापति त्रिपाठी विद्वदभिनन्दन-समारोहस्याध्यक्षतामकरोत् । १२ संख्यके चित्रे स: देववाणी-परित्पक्षतः श्री चन्द्रमौलिशुक्लं पुरस्कुरुते । आचार्यबदरीनाथशुक्ल: देववाणी-परिषदश्चतुर्थ - पञ्चमसंयुक्ताधिवेशनस्य समुद्घाटनकर्ता पद्मभूषण पं० पट्टाभिराम शास्त्री, परिषदध्यक्ष आचार्य वेदानन्द झा मञ्चमधितिष्ठति । पृष्ठभूमौ पुरस्कार-वितरण-व्यवस्थां सम्पादयन्तः (वामतो दक्षिणं) डा० रमाकान्त शुक्ल - डा० मण्डन मिश्र-डा० सी० आर० स्वामिनाथास्तिष्ठन्ति ।

११ संख्यके चित्रे २१-३-१९८२ तारिकायां देववाणी-परिषदायोजितस्य अक्षरश्लोक - कार्यक्रमस्य अध्यक्षतां कुर्वन् डा० सी० आर० स्वामिनाथ: शिक्षामन्त्रालये सहायकशिक्षापरामर्शदाता (मध्यस्थः) । सहभागिन' सन्ति (वामतो दक्षिणं) १. श्री भवेन्द्र झा, २. पं० विष्णुकान्त शुक्ल:, ३. आचार्यरवीन्द्र नागरः, ४. श्री के० पी० ए० मेनन, ५. श्रीमती कुञ्जुकुट्टि तम्बुराट्टि ७. डा० रमाकान्त शुक्ल:, ८. पं० पी० एन० पट्टाभिराम शास्त्री, ९. श्री नीलकण्ठम् नम्पूतिरिः, १०. श्री के० उन्नीकृष्णन् ११. श्री परमेश्वर नम्पूतिरिः ।

(१३) २.४.१९८३ तारिकायां भारतीय - विद्याभवन-सभागारे देववाणी-परिषत्प्रकाशितं 'श्रीबदरीशसुप्रभातम' नाम संस्कृतस्तोत्रकाव्यं मुख्यातिथि: भारतीयसर्वोच्चन्यायालयाधीशन्यायमूर्तिः श्रीरङ्गनाथ मिश्र-महाभागः (दक्षिणस्थः) समुन्मील्य काव्यकर्त्रे डा० सी० आर० स्वामिनाथमहाभागाय (वामस्थाय) समर्पयति ।

(१४) २१-८-१६८३ तारिकायां दिल्लीविश्वविद्यालयस्य टैगोर - सभागारे देववाणी-परिषदोऽष्टमसङ्कल्पनादिवसमुपलक्ष्य समायोजिते अखिल-भारतीयसंस्कृतकविसम्मेलने काव्यपाठं कुर्वन् डा० सी० आर०-स्वामिनाथः (१ संख्यके चित्रे)।

○

(चित्रम् १)

देववाणी-परिषद्, दिल्ली
तृतीयवार्षिकाधिवेशनम्
(२१,२२-३-१९८०)

(चित्रम् २)

देववाणी-परिषद्, दिल्ली
तृतीयवार्षिकाधिवेशनम्
भारतीय संस्कृत कवि सम्मेलनम्
२१-३-१९८०

(चित्रम् ३)

(चित्रम् ४)

(चित्रम् ५)

(चित्रम् ६)

(चित्रम् ७)

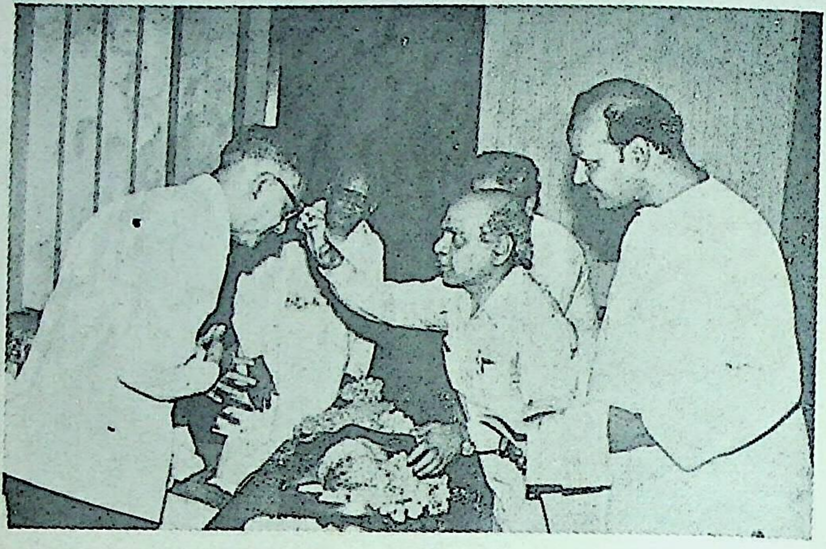

(चित्रम् ८)

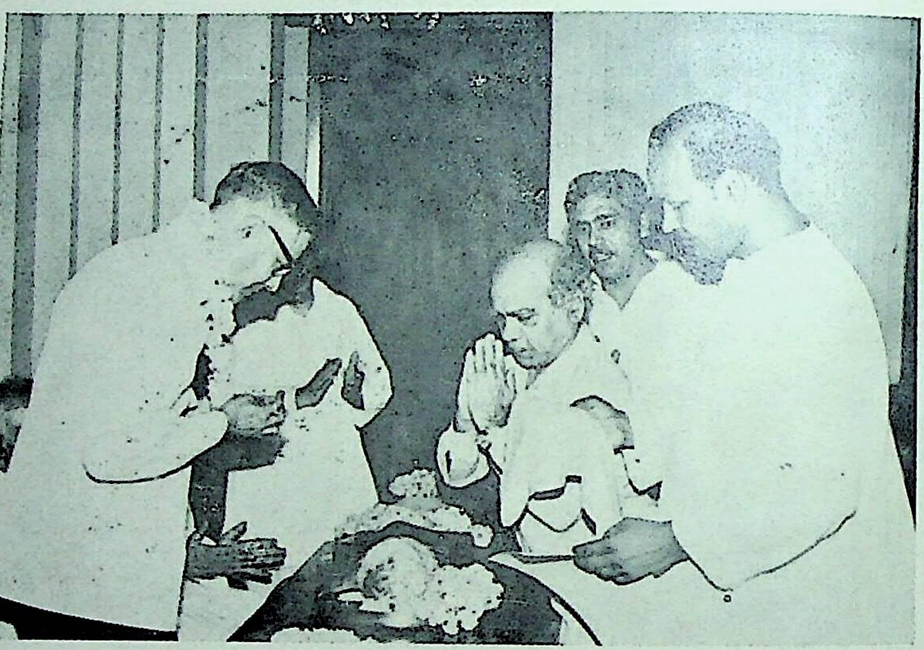

(चित्रम् ९)

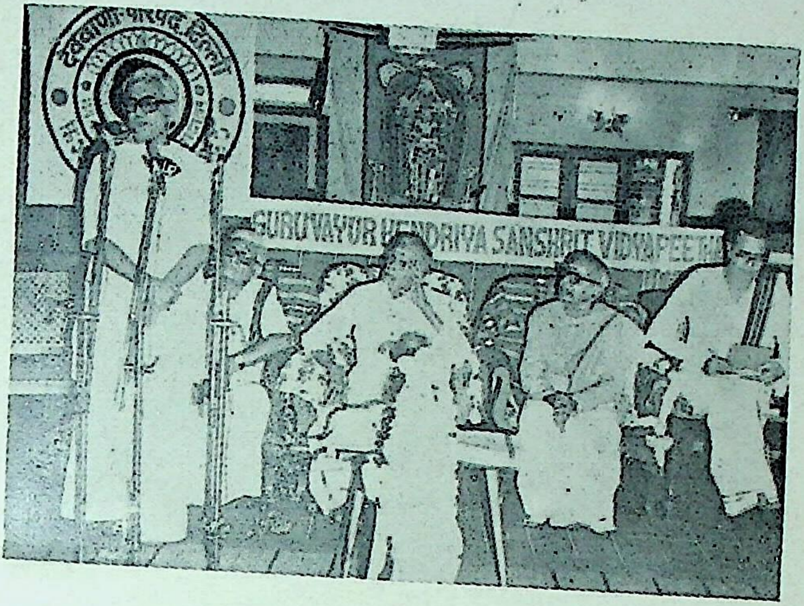

(चित्रम् १०)

(चित्रम् ११)

(चित्रम् १२)

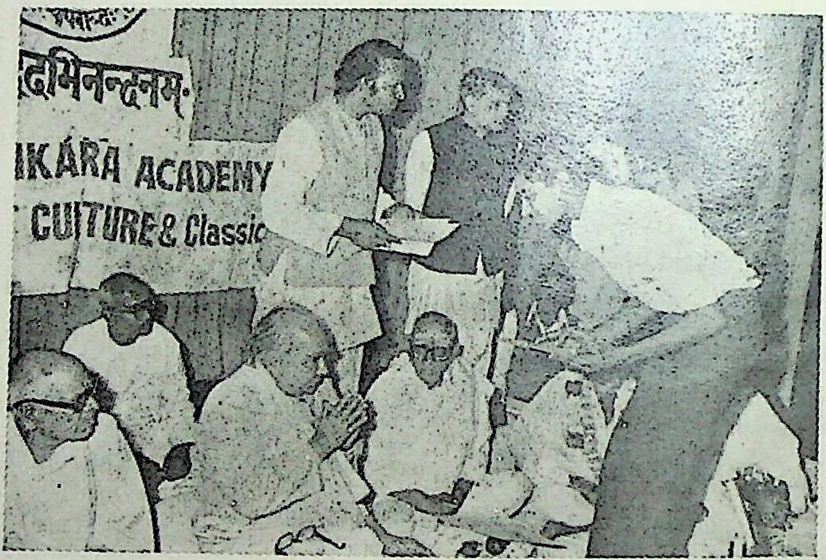

(चित्रम् १३)

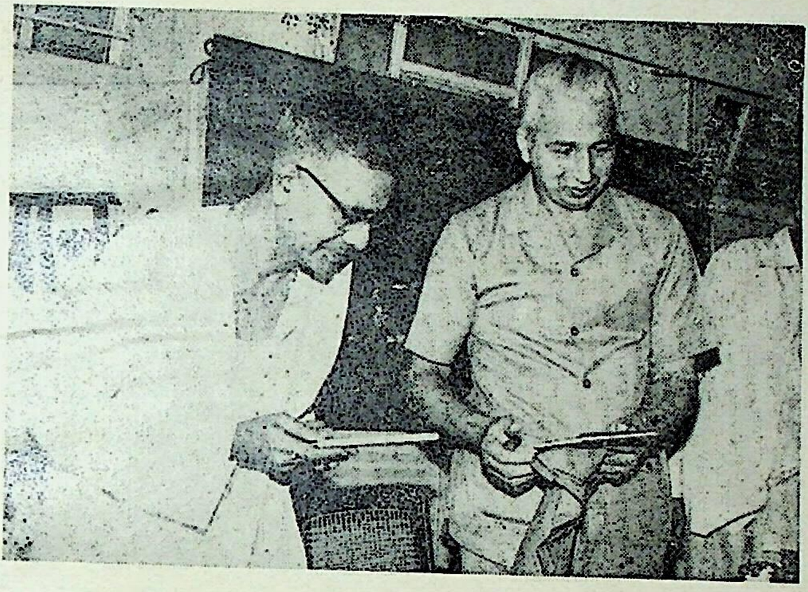

1
2
देववाणी - परिषद्, दिल्ली
अष्टमसङ्कल्पनादिवस-समारोहः
२१-८-१९८३
अखिल भारतीय संस्कृत कवि सम्मेलनम्
3
4
5
6

(चित्रम् १४)